Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

પ્રકરણ પહેલું

દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા હિંદી દેશભક્ત

આ લેખ જોહાનેસ્બર્ગમાં ૧૯૦૮ ના ઓક્ટોબરમાં લખેલો છે. તે શહેરની નજદીક એક નાનો ડુંગર છે. તેના ઉપર માટીનો બાંધેલો કિલ્લો છે. તે કિલ્લો જેમેસનની ચડાઇ પછી વલંદાઓએ, શહેરના ઉપર બરાબર કાબુ રાખવાને, લશ્કરી મથક તરીકે બાંધ્યો હતો અને હાલમાં તે તુરંગ તરીકે વપરાય છે. તળેટીમાં એક બગીચો છે, જે "વોન્ડરર્સ"ના નામથી ઓળખાય છે. બગીચાના રક્ષણને માટે ચોમેર "ગમ ટ્રી"* રોપેલાં છે. ડુંગર ઉપરથી તે ઝાડોની આરપાર અને ટોચથી જોતાં જોહાનેસ્બર્ગના મીનારા અને છાપરાં નજરે પડે છે. પણ ધુમાડાને લીધે તેટલે દૂરથી શહેર ઝાંખું દેખાય છે અને તેમાં ચાલતી ધમાલના અવાજ ભાગ્યે જ ત્યાં સૂધી પહોંચી શકે છે. છતાં દૂરના કિનારા ઉપર દરીઆનાં મોજાં અથડાવાથી જે અવાજ સંભળાય છે, તેવો અવાજ સ્ફટિકની નહેરોને તોડવાનાં યંત્રોની ગતિને લીધે કાને પડ્યા કરે છે. રાત્રીની વખતે તે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાય છે. જ્યારે સખત ઠંડીના વખતમાં ખાણમાંથી પવન જોરથી સુસવાટ કરે છે, ત્યારે કોઇ કોઇવાર રાત્રીના ભાગમાં "વોન્ડરર્સ" ઉપર જાણે ખડક અને રેતીની સાથે દરીઆનાં મોજાં અફળાતાં ન હોય અને તેઓની વચ્ચે એકબીજાને હફાવવાને અથડાઅથડી થતી ન હોય, તે

---

* આ ઝાડ દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલીઆમાં મળી આવે છે. તે સીધાં ઉગે છે, તેનું થડ સોથી બસો ફુટ ઉંચું જાય છે અને તેને ભાગ્યે જ શાખાઓ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રમાણે ગર્જના થતી સંભળાય છે. એ અવાજ કદી બંધ પડતો નથી. શાંત, ગરમ અને તડકાવાળા દિવસોએ તે ધીરો થતો જણાય છે અને તે વખતે જાણે "કલોવર" જાતના ઘાસમાં મધપુડાની માખીઓ ગણગણાટ કરતી ન હોય તેવો તે મંદ મંદ સંભળાય છે, પણ તે અવાજ હમેશ ચાલતો રહે છે. યંત્રોવડે સ્ફાટિકની નહેરો તોડવાનું કામ કદી બંધ પડતું નથી, દરરોજ આખી રાત અને આખો દિવસ વગર વિસામે સાંચાવડે ખડક, પથ્થર અને રેતી ભાગવાનું કામ ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે તેમાંથી સોનાનો ખજાનો ચાલ્યો આવે છે.

ખરેખર આ અજાયબ શહેર છે. ઘણી બાબતોમાં તે તાજુબી પમાડનારું છે. હમણા હમણામાં બાંધેલું છે, છતાં તે જૂના જેવું લાગે છે. હજારો વરસના અરસામાં એકંદર મનુષ્ય જાતિને દુરાચાર અને દારિદ્રતાને લીધે જેટલી અકળામણ થઈ છે, તેટલી જ આંહી પણ આટલા થોડા વખતમાં અનુભવવામાં આવે છે. ખોળીઉં નાનું છે, છતાં તેનું અંતઃકરણ ખવાઈ ગયું છે. તેમાં વસ્તી પણ ભિન્ન ભિન્ન જાતિની છે. થોડા દહાડા પહેલાં મેં મારી નજર આગળ એક અકસ્માત્ થતો જોયો. જોતજોતામાં તેની આસપાસ લોકો એકઠા થઈ ગયા. સામાન્ય રીતે બીજી જગ્યાએ રસ્તા ઉપર માણસો એકઠાં થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આંહી બન્યું. હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલામાં એક "ઈટેલીઅન" પાદરી "બાઇસીકલ" ઉપર ચઢીને ચાલતો થયો. તેની પછી એક ચીનો જવા નિકળ્યો. બાકી રહ્યા તે બધા ભિન્ન ભિન્ન જાતિની પ્રજાના માણસો હતા; તેમાં એક કદાવર હિંદી–ઘણું કરીને પઠાણ–કેટલાક કાફરા, અને બે ગોરા–એક વલંદો અને એક યાહુદી–એ પ્રમાણે હતા. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તી હોવાના કારણથી તે શહેર તરફ મન જેટલું આકર્ષાય છે, તેટલું જ તે ગુચવાડામાં પડે છે. ત્યાં જેમ સંયુક્તતા નથી, તેમ સમાનતા પણ નથી.

બીજે કોઈ સ્થળે નહીં ઉત્પન્ન થતા એવા જાતિના, વર્ણના, કેળવણીના અને ધર્મના કેટલાક વિવાદ વિષયો જોહાનેસબર્ગમાં વખતોવખત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્પન્ન થાય છે. તે દરેક અત્યંત મુસ્કેલીવાળો હોય છે અને તે દરેકનું નિવારણ લાવવાને ઠેકાણે ઠેકાણે પોકાર ચાલ્યા કરે છે. દુનીઆનાં બધાં શહેરોમાં આ શહેર જેટલી મુસ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરનારું છે, તેટલું જ મોહ પમાડનારું છે. તે શહેરમાં લાંબો વખત રહ્યા પછી થોડા જ લોકોને તેના ઉપર ચાહના થયા વગર રહે છે. પણ તે હયાતિમાં આવ્યા પછી ત્યાં જે જે વિવાદવિષયો ઉત્પન્ન થયા છે, તે બધામાં એક અપૂર્વ અને અજાયબી ઉત્પન્ન કરનારો છે અને તે બીજા વિષયોથી બિલકુલ અલગ તરી રહે છે. તે વિષય એશિઆના વતનીઓની સત્યાગ્રહની લડાઈ છે અને તે લાંબા વખતથી ચર્ચાયા કરે છે.

લગભગ અઢાર મહિનાથી એશિઆના વતનીઓ જેની સંખ્યા ટ્રાન્સ-વાલમાં લગભગ ૧૦,૦૦૦ મનુષ્યની છે અને જે સ્વાભાવિક રીતે રાજ્ય-ભક્ત અને કાયદા પ્રમાણે વર્તનારી પ્રજા છે, તે ત્યાંની સરકારથી વિમુખ થઈ છે. એશિયાને લગતો કાયદો (જે ત્યાં સામાન્ય રીતે ખુની કાયદાના નામથી ઓળખાય છે) અમલમાં લાવવાનું એક કારણ એવું બતાવવામાં આવતું હતું કે, એશિયાના વતનીઓ દાખલ થવાના પરવાનાની આપલે પુરજોશથી દગલબાજીથી ચલાવતા હતા અને તેથી તે બધાને અપરાધી ગણી તેઓની વિરુદ્ધ તે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આથી સઘળાઓના દિલમાં અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેઓએ આ આપ લેના સંબંધમાં સરકાર પાસે જે પુરાવા હોય તે રજુ કરવા પોકાર ઉઠાવ્યો, પણ તેઓની માગણી ના મંજુર થઈ. તેના સાચજૂઠ વિષે સદર અદાલ-તના ન્યાયાધીશો તપાસ કરે એવી તેઓએ અરજી કરી, પણ તેની કોઇએ ગણના કરી નહીં. તેઓને રાજ્યસમાજમાં મત આપવાનો અને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક નહીં હોવાથી તેઓ જે કાંઈ કરી શકે તે એટલું જ હતું કે, તેઓએ કાંતો અપરાધીઓની માફક આંગળાની છાપ આપવી અને નહીં તો કાયદાની સામે થવું. તેઓએ સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો. સારા નસીબે તેઓનો આગેવાન એક નિર્મળ, સુજાત અને પ્રતા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પક્ષાલી પુરુષ હતો; અને તે ટૉલસ્ટૉયનો શિષ્ય હતો, તેથી તેઓની વિરુદ્ધતાએ સત્યાગ્રહનું રૂપ પકડ્યું. ત્યારથી, જે સવાલો આખી પાદશાહતને લગતા છે, તેની લડત જોહાનેસ્બર્ગની રણભૂમિ ઉપર ચાલુ થઈ હતી અને તે હજુ ચાલ્યા કરે છે. હું આ લેખ લખું છું, તે અરસામાં સત્તાધીશો સેંકડો હિંદી ફેરીઆઓને પરવાના વગર પોતાનો ધંધો ચલાવવાને માટે કિલ્લામાં બંદીખાને મોકલ્યા કરે છે. તેઓએ પરવાનાને માટે અરજી કરી હતી, પણ તેઓ અસહ્ય શરતો કબુલ કરી નામ નોંધાવવા ઇચ્છતા ન હોતા; તેથી તેઓના પૈસા પાછા વાળવામાં આવ્યા અને કાયદાનો ભંગ કરવાને માટે તેઓના ઉપર કામ ચલાવી, તેઓને, સાત અને ચૌદ દહાડાની સખત મજુરી સાથ સજા કરી, તુરંગમાં મોકલ્યા હતા. પોલીસ જોહાનેસ્બર્ગના આ સત્યાગ્રહીઓની ટુકડીઓ પાડી, હાથકડી નાંખી, તેઓને ધુળિયા રસ્તા ઉપરથી વખતો વખત લઈ જાય છે, તે વખતે આપણે તેઓને જોઈ શકીએ છીએ.

વરસની શરુઆતમાં તુરંગ ખાતે આ લોકોની સંખ્યા એકી વખતે બસો ઉપર પહોંચી હતી. ત્યાર બાદ ઘણા બનાવો બન્યા છે. પ્રથમ પરસ્પર સમજુતી થઈ અને સરકારે કાયદો રદ કરવાનું વચન આપ્યું; પણ તે પાળ્યું નહીં. અને તેને બદલે બીજો નવો ખરડો રજુ કર્યો. આમાંની કેટલીક શરતો કબુલ નહીં થઈ શકે એવી હોવાથી, હિંદીઓએ ફરીવાર દુઃખક્ષમ, પ્રૌઢ અને મક્કમ સત્યાગ્રહની લડાઇ ચાલુ કરી. આ સમયે પણ તુરંગમાં જનારની સંખ્યા પહેલી વખતના જેટલી જ ઉપર જશે એમ લાગે છે.

પણ જોહાનેસ્બર્ગ આ બાબતમાં ઘણું બેપરવાઇ છે. ગોરી વસ્તીના મોટા ભાગના દિલમાં વર્ણભેદની લાગણી ઘણી મજબૂત ઠસેલી હોવાથી, તે રણભૂમિ ઉપર આવા વિષયોની લડાઈ ચલાવવાનું કામ એક બાજુને અત્યંત મુશિબતવાળું થઇ પડે છે. તે ઉપરાંત ત્યાં વેપાર ધંધામાં, રાજ્યકીય બાબતોમાં, જાતિભેદના સવાલોમાં અને એવા એવા બીજા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષયોમાં નિરંતર પરસ્પર વિરોધ ચાલ્યા કરે છે. તેથી લગભગ બધું જોહાનેસ્બર્ગ આ વિષયમાં સરકારનાં કૃત્ય તરફ, અને હિંદીઓ ઉપર પડતાં દુઃખ તરફ, બેતમાની નજરથી જૂએ છે અને જો કોઇના મનમાં દયા અને દિલસોજી ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે પોતાના વિચાર જાહેરમાં મૂકવા હિમ્મત ધરી શકતા નથી. જેવી રીતે તેઓ સ્ફાટિકની નહેરોના પથ્થરોનો ગંજાવર હથોડાવતી કૂટીને ભૂકો કરે છે, તેવી રીતે તેઓ એશિયાની લાચાર વસ્તીને રાજ્યકીય અતૃપ્તિ, અન્યાય, જાતિભેદ અને કેવળ વ્યાપારી સ્વલાભદષ્ટિવડે પોતાના ભારી વજન નીચે છૂંદ્યા કરે છે. કોઇક વાર તે અવાજ મંદ પડી જાય છે અને કોઇકવાર તે ગર્જના કરે છે, પણ તે કયારેય બંધ પડતો નથી. આ બધાનું કેવું પરિણામ આવશે, તે આપણે જોવાનું છે. જો કે તે વિષે તેના આગેવાનને કંઇ શક રહેતો નથી. મેં તેને ગઇ કાલે કહ્યું કે ઇંગ્લાન્ડ બેપરવાહ હોવાથી અને આહીંની સરકાર વજ્ર જેવી હોવાથી, આ લડત ઘણી લાંબી ચાલશે. તેણે જવાબ આપ્યો કે, તે કાંઇ ચિંતાનું કારણ નથી. જો લડાઇ લાંબી ચાલશે તો અમારા લોકો વિશુદ્ધ થશે અને છેવટ ખચિત જિત મેળવશે. ખરેખર એમ જ લાગે છે કે, બન્ને સ્થળે ચાલતી ધમાલનો હેતુ રેતીમાંથી સુવર્ણ નિપજાવવાનો છે.

પ્રકરણ બીજું.

તે પુરુષ પોતે.

સને ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બર મહિનાની આખરીમાં હું રા. રા. ગાંધીને પહેલીવાર મળ્યો. આ વખતે તેના સંબંધમાં બહુ વાતો ચાલતી હતી. સત્યાગ્રહની લડાઈ જગતજાહેર થઈ હતી. આ લડાઇના સબબથી એક પંડિતના ઉપર કામ ચલાવી તેને તુરંગમાં મોકલ્યાની હકીકત જાહેર છાપામાં આવવાથી લોકોમાં કાંઈક હોહા ચાલતી હતી. ઘેર ઘેર રા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રા. ગાંધીના સંબંધમાં વાદવિવાદ ચાલતો હતો. એક રાત્રીએ મારા એક દોસ્તદારે વાળુ કરતી વખતે ખુની કાયદાના સંબંધમાં ચર્ચા ઉઠાવી અને અમે જોહાનેસ્બર્ગમાં નવા સવા હતા. જો કે તે દેશથી અજાણ્યા નહોતા, તેથી અમને હિંદીઓના વિષે તેની પાસેથી વિશેષ હકીકત સાંભળવાની ઘણી ઉત્કંઠા થઇ. તેણે જે હકીકત કહી, તે એટલી બધી અચંબો પેદા કરનારી અને અમારા પૂર્વના સંસ્કારથી એટલી વિપરીત હતી કે, જેથી અમને ખરી બીના જાણવાને વધારે ઇન્તેજારી થઈ અને તે ઉપરથી મેં તેના આગેવાનને મળવાનો અને તેની સાથે વાતચિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેની ઑફીસ રિસિક અને એન્ડરસન સ્ટ્રીટના નાકા ઉપર હતી. તે સામાન્ય રીતે બીજી ઑફીસો જેવી હતી. તેમાં શોભા જેવું કશું નહોતું. પણ એક વકીલના કાર્યને લાયકની તે ઑફીસ હતી. તેના દરવાજા અને બારીઓ ઉપર માલિકના નામનાં અને તેનો ધંધો બતાવનારાં પાટીઆં મારેલાં હતાં. પહેલા ઓરડામાં એક બાઈ "ટાઇપિસ્ટ" તરીકે કામ કરતી હતી. તેમાં થઇને અમને બીજા ઓરડામાં લઇ જવામાં આવ્યા. જે પવિત્ર સ્થળે જવા અમે ઉત્કંઠા રાખતા હતા તે એ હતું. તેમાં સરસામાન જીજ જેવો હતો અને સુંદરતા ઓછી હતી. તેની દિવાલ ઉપર સામાન્ય બનાવટની થોડી છબીઓ ટાંગેલી હતી. તેમાં મૂખ્ય છબી "ઇંડીઅન સ્ટ્રેચર બેરર*ની ટુકડીની, મીસીસ બેસન્ટની, સર વીલીયમ હન્ટરની, "જસ્ટીસ" રાનડેની અને બીજા થોડા હિંદીઓની હતી. સાથે ઈસુ ખ્રિસ્તની પણ એક સુંદર છબી હતી. શિવાય તે ઓરડામાં જે કાંઈ હતું, તે જૂદી જૂદી રકમની થોડી ખુરશીઓ, અને કાયદાનાં પુસ્તકોથી ભરેલાં કપાટ. મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે, ઉપર ઓરડાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે બધું મારા અવલોકનમાં પાછળથી આવ્યું હતું. તે વખતે મારું ચિત્ત જે ગૃહસ્થ મને આદરભાવ

---

* અંગ્રેજ અને બોઅર વચ્ચે સને ૧૮૯૯ માં લડાઈ શરૂ થઈ તે વખતે બિમાર અને જખમી થયેલા અંગ્રેજોને ખાંધે ઉપાડી ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવાને અને તેની સારવાર કરવાને માટે હિન્દીઓએ જે ટુકડી ઉભી કરી હતી તે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપતા હતા તેનામાં અને નહીં કલ્પેલા અનુભવ પ્રસંગે ઉત્પન્ન થયેલા વિચાર ફરી ગોઠવવામાં રોકાયલું હતું. હિંદુસ્થાનમાં મેં મુસાફરી કરેલી હોવાથી જે ગૃહસ્થના સન્મુખ હું જવાનો હતો, તેના ચહેરા અને દેખાવના સંબંધમાં જાણ બુજ વગર મારા મન ઉપર અમુક જાતની છાપ બેઠેલી હતી. જોહાનેસબર્ગમાં તેનો જે ભારબોજ પડતો હતો, તે પ્રમાણે તે જાણે કોઈ ઉંચો કદાવર પુરુષ હોય અને તેનો ચહેરો સાહસિક અને શેખી હોય, એવી મારા મન ઉપર છાપ પડી હતી. કદાચ તેની વર્ત્તણુક મગરુર અને કજીઆળી હોય એમ પણ મનમાં આવી જતું હતું. તેની સમક્ષ થતાં મને આવું કાંઈ જોવામાં નહીં આવતાં અજાયબી થઈ. તે કદે નાના અને શરીરે પોચા અને પાતળા હતા અને તેનો ચહેરો નિર્મળ અને સત્યાગ્રહી હતો. તેની ચામડીનો રંગ કાળાશપર હતો અને આંખો પણ તેવી જ હતી, પણ તેનો હાસ્યથી પ્રકાશ પામતો ચહેરો જોતામાં અને તેનાં નિખાલસ અને નિર્ભય નેત્ર દૃષ્ટિગોચર થતામાં મારું અંતઃકરણ તેના તરફ એકાએક ખેંચાયું. તેની ઉમ્મર આડત્રીશ વરસની હશે, એમ મેં અનુમાન કર્યું અને તે સાચું પડ્યું. પણ કામના બોજાને લીધે તેના માથાના કોઈ કોઈ વાળ સફેદ થયેલા માલમ પડતા હતા. તે અંગ્રેજી ઘણું શુદ્ધ બોલતા હતા અને સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડતું હતું કે, તેની કેળવણી ઘણા ઉંચા પ્રકારની હતી.

તેણે મને બેસવાનું કહી, મારી મુલાકાત બાબત મેં જે ખુલાસો કરવા માંડ્યો તે પૂરો થતાં સુધી સાંભળ્યા કર્યો. તે મારું કહેવું સમજે છે, એમ બતાવવાને વચ્ચે વચ્ચે કોઈવાર માથું હલાવતા અથવા જલદીથી હકાર કહી જતા, પછી તેણે તેનો ખુલાસો આપવો શરુ કર્યો. આંગળીઓવડે પોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપતાં, તેણે એશિયાને લગતા સવાલનું આબેહુબ બ્યાન એવાં થોડાં સુંદર વાક્યોમાં આપ્યું કે, જે વાક્યો આગળ મેં ભાગ્યે જ સાંભળ્યાં હતાં. લડાઇની સાથે ધર્મનું શું તત્ત્વ રહેલું છે તે જાણવાની મારી ઇચ્છા બતાવતાં, તેણે મારી ખાત્રી થતાં સુધી દરેક મુદ્દા ઉપર ધીરજથી પુરતો ખુલાસો આપ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકેક મુદ્દો હું સમજતો થયો ત્યાં સૂધી તેણે તેના ઉપર વિવેચન કર્યું અને તેવી રીતે તેણે દરેક મુદ્દો મને સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યો. હું તેના વિચાર બરાબર સમજ્યો છું કે નહીં તેની, અને હું સમજ્યો છું એમ મેં ખાલી વિવેકની ખાતર નથી કહ્યું તેની, ખાત્રી કરવાને માટે એકવાર તે જોઇએ તેના કરતાં વધારે વખત થોભ્યા ત્યારે, મેં એમ ધાર્યું કે, તેને જે કહેવાનું હતું તે તેણે કહી આપ્યું છે. એટલે મેં મારી નોંધપોથી બંધ કરી. તરત જ તેણે કહ્યું કે તમે તે હમણા બંધ ન કરો; મુખ્ય બાબત વિષે તો મારે હજુ કહેવાનું છે.

તે હિંદી આગેવાનના સુનિશ્ચિત બળથી, મનની મોટાઇથી અને સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય તેવા પ્રમાણિકપણાથી મારું મન તેના તરફ એકાએક આકર્ષાયું અને અમે તે વખતથી મિત્ર થયા.

જ્યારે હવે હું તેના વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે બીજા બધામાં એક બે બનાવ મારી નજર આગળ હમેશ તરી આવે છે.

એક તો એ કે "બ" ફોજદારી અદાલતમાં થયેલી તપાસ અને અદાલતના દરવાજામાં અને દરવાજાની બહાર લાંબે સૂધી જોવામાં આવતા એશિયાના વતનીઓના સમૂહનો જમાવ. તે અદાલતમાં નીતિને રસ્તે ચાલનાર માણસને હસી કાઢનાર, અને લાલ સુરખ ચહેરાવાળા, ફોજદારી ન્યાયાધીશ અધ્યક્ષ તરીકે બીરાજતા હતા અને નીચે અર્ધ ચંદ્રાકારમાં તેના અમલદારો અને વકીલો બેઠેલા હતા.

એ સ્થળે **મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**ના નામનો પોકાર થતાં તે જ પાતળા અને પોચા શરીરવાળા માણસને, પોતાના દુઃખી દેશીઓને માટે કેદીઓના પાંજરામાં ઉભા રહી, બે મહિનાની કેદમાં જવા ઉલટથી તૈયાર થતા મારી દૃષ્ટિમાં આવે છે. આ બનાવ બન્યા પહેલાં ત્યાંની મસ્જીદમાં હજારો હિંદીઓ એકઠા થયા હતા અને તેમને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:–"બીજાઓ ગમે તેમ બોલે, છતાં હું ફરીવાર કહું છું કે, આ લડાઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મની છૂટને માટે છે. ધર્મ એટલે કે વિધિ પ્રમાણે અથવા ચાલતી રસમ પ્રમાણે ધર્મ પાળવો એમ હું કહેવા માગતો નથી, પણ જે ધર્મની અંદર તમામ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે અને જે આપણને બધાને આપણા કર્ત્તાની સન્મુખ લાવે છે, તે જાતનો ધર્મ એવો હું તેનો અર્થ કરું છું. ટ્રાન્સવાલમાં શરીરને કષ્ટ આપ્યા વગર રહી શકો, એટલા માટે જો તમે મનુષ્ય પદ્વી છોડી આપો અને જે સોગન તમે જાણી બુઝીને લીધા છે તે તમે તોડો તો બેશક તમે ઈશ્વરને તજી દ્યો છો. **નાઝરેથના** યાહુદીએ કહ્યું છે કે, જેઓ ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે વરતવા ઇચ્છતા હોય, તેણે દુનીઆ તજવી જોઈએ. તે શબ્દો આ જગ્યાએ વાપરી હું મારા સ્વદેશીઓને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે, જેવી રીતે બચ્ચું પોતાની માની છાતીની સાથે વળગી રહે છે, તેવી રીતે તમે પણ આ દુનીઆ છોડી ઈશ્વરને વળગી રહો." ખરેખર આ નોંધવાલાયક અને બહાદુરીના શબ્દો છે.

તેટલો જ આબેહુબ એક બીજો બનાવ પણ મારા હૃદયમાં ઠસેલો છે અને તે તેના ઉપર કરવામાં આવેલો પઠાણોનો હુમલો, તેઓએ ઘાતકીપણે મારેલો માર, અને તેને લીધે તેનું જમીનદોસ્ત થવું. જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે એક પાસેની કચેરીમાં જ્યાં તેને ઉપાડી લઈ જવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં લાચાર સ્થિતિમાં પડ્યા હતા અને બિલકુલ લોહીલોહાણ હતા. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ડૉક્ટર તેના જખમ સાફ કરતા હતા, અને પોલિસના અમલદાર તેની સન્મુખ હકીકત સાંભળતા હતા, અને તપાસ ચલાવતા હતા. આવે વખતે તે તેના ખુનીઓને શિક્ષાએ પહોંચાડવાને કાંઇ પણ પગલાં ન લેવાં એમ સમજાવવામાં, પોતાનામાં જે થોડું બળ રહ્યું હતું તે વાપરતા હતા. તેણે કહ્યું કે, તે લોકો એવી વર્તણુક ચલાવવામાં વાજબી હતા એમ ધારતા હોવાથી મારે તેના સામે કામ ચલાવવાની જરા પણ ઇચ્છા નથી; તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવી, પણ રા. રા. ગાંધીએ તેમાં કાંઈ ભાગ લીધો નહોતો.

આ દેખાવો કોઇ માણસ ભૂલી શકે નહીં. તેવડે તે પુરુષની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરીક્ષા થઇ શકે છે. આપણા હિંદી મિત્ર ઘણાં ખરાં માણસો કરતાં વધારે ઉચ્ચ સ્થાને નિવાસ કરે છે. બેથાનીની મેરી*નાં કૃત્યોને જેવી રીતે વિલક્ષણ ગણવામાં આવતાં હતાં, તેવી રીતે ઘણા લોકો તેનાં કૃત્યોને પણ ગણે છે અને તેઓ તેનો ઉલટો અર્થ કરે છે. જેઓ તેને નથી ઓળખતા તેઓ ધારે છે કે, આટલા બધા અલૌકિકપણે વરતવામાં તેના હેતુઓ અનુચિત હોવા જોઇએ અને તેમ વરતવામાં કાંઇક પૂર્વદેશીય પ્રપંચ હોવો જોઇએ. પણ તેને જેઓ સારી રીતે ઓળખે છે, તે તેની સમક્ષ શરમિંદા થાય છે.

મને લાગે છે કે, પૈસાનો તેને જરા પણ મોહ નથી. આથી તેના સ્વદેશીઓ તેના ઉપર નારાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે "તે કાંઈ પણ લેવાની ના પાડે છે. અમારા પ્રતિનિધિ તરીકે અમે તેને ઈંગ્લાંડ મોકલ્યા, તે વખતે અમે જે પૈસા ખરચવા આપ્યા હતા તે તેણે અમને પાછા આપ્યા. નાતાલમાં અમે તેને જે ભેટ આપી હતી, તે તેણે અમારા સાર્વજનિક ફાળામાં પાછી આપી દીધી. તે ગરીબ છે, તેનું કારણ એ છે કે તે ગરીબ રહેવા માગે છે." આ બધું જોઇ તેઓ વિસ્મય પામે છે. તેની વિલક્ષણ નિસ્સ્વાર્થ પરાયણતા ઉપર તેઓને ચીડ ચડે છે અને છતાં તેઓ તેના ઉપર અભિમાન અને વિશ્વાસની સાથે પૂર્ણ મમતા રાખે છે. તે એક અશોધિત ગુણીઅલ પુરુષોમાંનો એક છે, જેની સાથે ચાલવાથી ઉંચી કેળવણી મળે છે અને જેના ઉપર, પીછાન થતાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કરાર.

આજ સવારે હું તે મંદિરમાં દાખલ થયો. તે વખતે પણ હમેશની માફક તે હિંદીથી ભરેલું હતું અને તેઓ એશિયાના વતનીઓની નવી મુશ્કેલી બાબત આગ્રહપૂર્વક સંવાદ ચલાવતા હતા.

---

* ઇસુ–ખ્રિસ્તની મા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ જ્યારે તેઓ સમજી ગયા કે રા. રા. ગાંધી અને હું એકાંત વાર્તાચિત કરવા ઇચ્છીએ છીએ, ત્યારે તેઓ પૂર્વદેશીય ઉચ્ચ સ્વાભાવિક પ્રેરણા બુદ્ધિથી ટપોટપ ઓરડો છોડી બહાર ચાલ્યા ગયા. રા. રા. ગાંધીએ તેની ઑફીસ ખુરશી બેઠે બેઠે ઘુમાવી મોઢું મારા તરફ કીધું. તેની કાળી આંખો હમેશની માફક ચપળ અને જાગ્રત હતી, તેના વાળ મારા ધારવા પ્રમાણે આગળના કરતાં જરા વધારે ધોળા થઇ ગયા હતા અને તેની બધી મનોવૃત્તિ સાવધ અને ઉમેદભર હતી.

મેં શરુઆત કરી કહ્યું કે "મિત્ર! હું તમને એક વિચિત્ર સવાલ પૂછવા માગું છું અને તે એ છે કે તમે કાર્યના ભલાની ખાતર તમારો પોતાનો કેટલે દરજ્જે ભોગ આપવા તૈયાર છો?" આથી તેને અચંબો લાગ્યો, પણ તેણે શાંતપણે જવાબ આપ્યો કે "આપણા આટલા પરિચયથી તમે પોતે તે સવાલનો જવાબ આપી શકો છો એમ મને લાગે છે." મેં કહ્યું કે "હું ખરેખર નિખાલસ દિલથી કહું છું કે, હું તે જવાબ નથી આપી શકતો." આથી તેનો ચહેરો વિશેષ પ્રદીપ્ત થયો અને કહ્યું કે "હું તે વિષયને પૂરેપૂરો આધીન છું. એમાં મારી પોતાની જાતનો કાંઇ સવાલ નથી, હું તે કાર્યને માટે મારો પ્રાણ આપવા તૈયાર છું, અથવા તેને માટે મારાથી બનતું તમામ કરવા તૈયાર છું." મેં તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "તમે સંભાળીને બોલજો, વખતે હું તમારી પાસે એથી પણ વધારે માગીશ." તેણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે, "તમારાથી તેમ નહીં બની શકે." પ્રસંગ આવ્યો જાણી, મેં તેની આસપાસ મારી જાળ પાથરી. મેં કહ્યું કે, "સાંભળો, મને એમ લાગે છે કે, એશિયાને લગતા સવાલની બાબતમાં હાલ આપણે જે લડાઇ ચલાવીએ છીએ, તે ખાલી થીગડાં દેવા જેવી છે. આ સરકારની સામેની લડાઇ, એ ખરેખરની લડાઇનો એક અંશ છે અને તે આથી મોટા રણસંગ્રામ ઉપર લડવી જોઇએ છીએ. આખી પાદશાહતની અંદર હિંદીઓએ કેવો દરજ્જો ભોગવવો, એ સવાલનું નિરાકરણ થવું જોઇએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છીએ અને તે નિરાકરણ લાવવામાં તમે મોટો ભાગ લઇ શકો છો. સવાલ એ છે કે ભવિષ્યને માટે આપણે શું તૈયારીઓ કરવી જોઇએ છીએ? તેણે તેના રિવાજ પ્રમાણે તીવ્રતાથી એકદમ માથું ધૂણાવ્યું. મેં આગળ ચાલતાં કહ્યું કે, "અમે ગોરાઓ પુરુષની જાત અને તેના ગુણ ઉપર વધારે વજન આપીએ છીએ. જે પ્રમાણે આંહી છે, તે પ્રમાણે ઇંગ્લાન્ડમાં હોવું જોઇએ. હિંદી લડતમાં મુખ્ય ભાગ તમારે બજાવવાનો છે. આવી હિલચાલના અગ્રેસરની બરાબર પિછાન થવી અને તેના ઉપર પુરતો ઇત્બાર આવવો, એ અગત્યની બાબત છે." તે જવાબ આપવા જતા હતા, પણ મેં તેને વાર્યા અને કહ્યું કે "મને મારું કહેવાનું પૂરું કરવા દ્યો. તમે આગેવાનના દરજ્જા ઉપર હોવાથી, તમારી જાત આ કાર્યને વધારે ઉપયોગી છે. મારા મનમાં એમ ઉગી આવ્યું છે કે, ભવિષ્યની લડતને માટે જો હું એક નાનું, નિર્મળ, તાદૃશ, વિશ્વાસપાત્ર અને ઇંગ્લાન્ડના લોકો તમને પોતાને યથાસ્થિત સમજી શકે એવું આબેહુબ ચિત્રવાળું પુસ્તક લખી શકું, તો તેથી આ કાર્યને કાંઇક ટેકો મળી શકે. ડોકું ધૂણાવવાનું ધીમે ધીમે ઓછું થવા લાગ્યું, પણ તે બિલકુલ બંધ ન થયું. તેથી મેં આગળ ચલાવી કહ્યું કે, તમે સમજી શકો છો કે, આ કાર્યમાં મારી શક્તિનો આધાર બિલકુલ તમારા ઉપર છે. તમારે મને તમારા બચપણ અને જુવાનીનો હેવાલ આપવો જોઇશે. તમારી જાતનું વર્ણન કરવા દેવું જોઇશે, અને તમારા ગુણાગુણનો આબેહુબ ખ્યાલ આપવા દેવો જોઇશે. મને તમારી જેટલી પિછાન થઈ છે, તે ઉપરથી હું ચોક્કસ કહી શકું છું કે, આ ક્રિયાને આધીન થવું, એ તમને તમારા સઘળા ભોગમાં સહુથી મોટો ભોગ થઇ પડશે. મારો હેતુ તેના ખ્યાલમાં આવ્યો કે તરતજ તેણે કહ્યું કે, "તમે મને એકાએક સકંજામાં લીધો છે." પછી મેં તેને પૂછ્યું કે, "આથી તમારા લોકોને લાભ થાય કે નહીં?" થોડી વાર વિચાર કરી તે બોલ્યા કે "હા, ઇંગ્લાન્ડમાં થાય." મેં કહ્યું, "ત્યારે તમે મારી માગણી પ્રમાણે કબુલ થાઓ છો?" તેણે ઉત્તર આપ્યો કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કાર્ય સિદ્ધિને માટે તેમ પણ કરીશ. પણ તમે પોતે મારી પાસેથી શું કરાવવા ઇચ્છો છો? તમે મારી પાસેથી કાંઇ લેખ લખાવવા તો નથી માગતા?" મેં જવાબ આપ્યો કે "તેવું કશું નથી કરાવવા માગતો. પણ તમે મને, પૂર્વમાં ઘણું દૂર તમારું સુંદર વતન તમારી જન્મભૂમિના સંબંધમાં, તમારા અંતઃકરણના વિચારોના સંબંધમાં, અને તમારી મુશીબતો, ભોગો અને ફતેહના સંબંધમાં મને થોડા સવાલ પૂછવા દ્યો. જો તમે પોતે મને નહીં જણાવવા ઇચ્છતા હો, તે વિષેની માહિતી હું બીજાઓ પાસેથી મેળવીશ." આ પછી કાંઈ વધારે બોલ્યા વગર, ખાલી હસ્ત મેળાપવડે અમે અમારો કરાર દૃઢ કર્યો અને તેથી આ વૃત્તાંતનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ચોથું.

સફેદ શહેર.

શરુઆતથી આરંભ કરતાં આપણે કલ્પના શક્તિવડે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં આવેલા પોરબંદર નામના શહેરની મુલાકાત કરવી જોઇશે અને એક જમાના પહેલાં તે જે સ્થિતિમાં હતું, તે મનમાં લાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઇશે. આ શહેર રા. રા. ગાંધીના પૂર્વજોનું વતન હતું. હિંદુસ્થાનમાં રૂપાંતર થતાં વખત લાગે છે, છતાં તે દેશમાં પણ હમણા હમણામાં ઘણા ફેરફાર થઇ ગયા છે. પોરબંદરમાં પણ તે પ્રમાણે બન્યું છે. જોતજોતામાં તે શહેર બદલાઈ ગયું છે. તેના અસલી રીત રિવાજો, તેનું ગરુરીવાળું અલગપણું, તેની શાંત હવા, એ બધાં વિરામ પામ્યાં છે. આજકાલનું શહેર તે અસલનું પોરબંદર નથી. હજુ તે તેજ અસલ સ્થળ ઉપર દરીઆને કિનારે આવેલું છે. હજુ સુધી તે ગુજરાત પ્રાંતના કાઠીઆવાડના દ્વીપકલ્પમાં આવેલા પોરબંદર રાજ્યની રાજ્યધાની ગણાવાનો ફાંકો રાખે છે. હજુ તેના તાબામાં તેનાં તેજ પચાશ ગામડાં છે અને હજુ તેના રાજ્ય કર્તા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાણા સાહેબને પહેલા વર્ગનો અખત્યાર હોવાનું ગણાય છે. પણ અસલી પોરબંદર હંમેશને માટે નષ્ટ પામ્યું છે.

જે જમાનાના પોરબંદરનું આપણે વર્ણન કરીએ છીએ, તે વખતમાં કાઠીઆવાડનાં બીજાં શહેરોની માફક તેની આસપાસ વીશ ફુટ જાડો અને તેજ પ્રમાણમાં ઉંચો ગઢ હતો. ત્યારબાદ તે તોડી નાંખવામાં આવ્યો છે. ઘર મૂખ્યત્વે કરીને નજદીકની ખાણમાંથી નિકળતા પથ્થરનાં બાંધેલાં હતાં. તે પથ્થર સફેદ, નરમ અને સહેલાઇથી ઘડી શકાય એવા હતા, પણ કાળે કરીને હવાની અસરથી તે એટલા સખત થઇ જતા કે, જેથી કરીને તે મકાનો આરસપાણની મોટી ગદાની માફક સેંકડો વરસ સૂધી નિભી શકતાં. શહેરમાં ક્યાંક કયાંક ઉંચા પ્રકારની શિલ્પકળા પણ જોવામાં આવતી હતી, અને તેની ઘણી ખરી શેરીઓ સાંકડી અને બજાર ખીચોખીચ હતી. છતાં એકંદરે તે શહેર ઘણું ચિત્તાકર્ષક હતું. સૂર્યાસ્ત વખતે તેનાં રંગબેરંગી કિરણોના પ્રતિબિંબને લીધે દૂરથી જોતાં તે ચોમેર ગઢવાળું શહેર ન ભૂલી શકાય એવી ખુબસુરતીનો દેખાવ આપતું હતું. કમનસીબે તે શહેરમાં ઝાડો બહુ થોડાં હતાં. કિલ્લાની અંદર રાણા સાહેબનો મહેલ અને બગીચો હતા, પણ ઉષ્ણકટીબંધમાં આવેલા સુંદર મુલકોમાં જેમ ખજુરીનાં ઝાડો ઘટાબંધ જોવામાં આવે છે, અને તેમાંથી ગરમીની મોસમમાં ખજુર પાકે છે, તેવું આ સ્થળે કશું જોવામાં આવતું નહોતું. જે કાંઇ લીલોતરી ત્યાં જોવામાં આવતી હતી, તે તુળશીના છોડ હતા. એ ઠેકાણે ઠેકાણે કુંડામાં અથવા નાના પીપમાં પુષ્કળ જોવામાં આવતા હતા અને તેની સમક્ષ પૂજા કરવામાં આવતી હતી.

શહેરથી કિલ્લાની બહાર ગોફણનો ઘા પહોંચી શકે એટલા સૂધીમાં દરીઆનાં પાણી પહોંચતાં હતાં. કોઇ કોઇ વાર પાણી શહેરની આસપાસ ફરી વળતાં, ત્યારે પોરબંદર ટાપુ જેવું બની જતું અને તેની નજદીકનાં ખેતરો પાણીથી છવાઇ જતાં. આ અગવડ મટાડવાને માટે હમણાં હમ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ણામાં એક પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. તે મૂક્યા પછી અને દરીઆની બીજી બાજુએ દૂરમાં આવેલા બર્ડાના ડુંગર સુધી જમીન બિલકુલ સપાટ છે.

લગભગ ચાળીશ વરસ પહેલાં આ મેદાન અને દૂરની જાંબુડા રંગની ટેકરીઓ ઉપર માંહોમાંહે ખૂનરેજી ચાલી હતી. એમ જણાય છે કે, મોગલ અને મરાઠા વચ્ચેની લડાઇઓ, ક્લાઇવ અને હેસ્ટીંગ્ઝની ફતેહ અને મોટા હિંદી બળવા વિગેરેથી હિંદુસ્થાનમાં જે રાજ્યકીય મોટી ઉથલ-પાથલ અને રાજ્યકર્ત્તાની ફેરબદલી થતી, તેથી કાઠીઆવાડનું લોહી થોડું જ ઉકળતું, પણ વખતોવખત માંહોમાંહેની લડાઇથી તેમ થતું હતું. એક વખત પોરબંદરની વસ્તીનો મોટો ભાગ અને મૂખ્યત્વે કરીને ત્યાંનો લડાયક વર્ગ, રાણા સાહેબથી વિફર્યો અને તેની સામે લડાઇમાં ઉતર્યો. આખરે રાજાની જિત થઇ; પણ જેવી મેક્કેબીઝની* બહાદુરીના સંબંધમાં ઇતિહાસમાં નોંધ થએલી જોઇએ છીએ તેવી ત્યાં આગળ બે ભાઇના સંબંધમાં—કેવી રીતે તેઓ બહારવટે નિકળ્યા હતા, કેવા યશસ્વીપણે સામે થયા હતા, કેવી રીતે આખર સૂધી લડ્યા હતા, અને કેવી રીતે તેમાંના એક હાથ કપાઇ જતાં મરણીઆ થઇ પોતાના પગવડે બંદુક ખેંચી હતી તેની—હુક્કાની લિજતમાં હજુ પણ ત્યાં દંતકથાઓ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ હિંદુસ્થાનના નરમ લોકો કરતાં ગુજરાતીઓનો બાંધો તદ્દન જૂદો જ છે, એ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે અને લડાઇના અનુભવે તેમાં ઉમેરો કર્યો છે.

તેઓના ઉપર દરીઆની અસર પણ ઘણી મજબૂત થયેલી છે. વેનિસ, ઉત્તર યુરોપ અને ઇંગ્લાન્ડના લોકોની પેઠે, તેઓ દરીઆ ઉપર મોટા થાય છે. પુરાતન કાળથી પોરબંદરના લોકો પોતાનો મુખ્ય ધંધો દરીઆ વાટે ચલાવતા આવ્યા છે. આંહી બનાવેલાં જહાજો ઝાંઝીબારથી એડન સૂધી ફરતાં જોવામાં આવે છે. તે લોકો વિશાળ સમુ-

---

* મેક્કેબીઝ એ યાહુદીઓના રાજા હતા. તેઓએ જ્યુડીઆ મુલકને એન્ટીઓકસ એપીફેનીસના જુલમમાંથી બચાવ્યું હતું અને લગભગ સો વરસ સૂધી તે સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્રમાં પોતાની જીંદગી ગુજારતા હતા, તેથી તેઓ દૂરના મુલકના મનુષ્યોનો અને પદાર્થોનો બહોળો અનુભવ ધરાવતા હતા અને પ્રકૃતિએ વધારે સ્વતંત્ર હતા. ત્રીશ વરસ પહેલાં પોરબંદરની વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્યાંના વખણાયેલાં ઘીનો અથવા બીજો ધંધો ચલાવવાને અર્થે, અથવા રાજ્યની નોકરીમાં, દરીઓ ઓળંગી આવ્યો હતો.

કઇ જાતની પ્રજામાં ગાંધી કુટુમ્બની પેદાશ થઈ હતી, તે બતાવવાને ઉપરની હકીકત લખી છે.

પોરબંદરના રાજાઓ સાથે આ કુટુમ્બનો ગાઢો સંબંધ હતો. તેઓ પોતાને વાનરદેવ હનુમાનના વંશથી ઉતરેલા ગણે છે, એટલે કે તેઓની વંશાવળી બહુ પુરાતન કાળની છે. આ અસલી હિંદુ રાજાઓ કેવી વિલક્ષણ, અસ્થિર, અને તામસી પ્રકૃતિના હોવા જોઇએ! દાખલા તરીકે રાણા સાહેબ વિક્રમાજીત, જેના રા. રા. ઉત્તમચંદ અને કરમચંદ ગાંધી દિવાન હતા, તેની ખાસીઅત વિષે આ પ્રમાણે ચિત્ર આપવામાં આવે છે. તે દૃઢ મનના હતા, અસાધારણ રીતે જિતેંદ્રિય હતા, દુરંદેશી હતા, ઘણી વખતે દયાહીન થઈ જતા, એટલા બધા સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના હતા કે, તે એક વખતે અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિની સાથે લડી પડ્યા હતા. એટલા બધા હઠીલા હતા કે, તેમણે માંહેમાંહે ખુનરેજી ભરી લડાઈ ચલાવી હતી, એટલા બધા કંજુસ હતા કે, તે તેના આશ્રિતોને ભાગ્યે જ પૂરો રોટલો આપતા હતા, અને તેટલું છતાં તે એટલા બધા ગુણીઅલ હતા કે જેથી તે તેઓનો પ્યાર જિતી લેતા હતા. ગુણદોષનું આવું વિચિત્ર મિશ્રણ અસલી હિંદુસ્થાનમાં ઘણી વખતે જોવામાં આવતું હતું.

આવા રાજાના દરબારમાં મુખ્ય પ્રધાનની નોકરી ટાઢા લોહીની નહોતી. કાંઇ નહીં તો વખતો વખત સંતાપ અને નોકરીનું અનિશ્ચિતપણું તો ચાલુ જ રહેતાં. છતાં આપણા મોહનદાસના દાદા ઉત્તમચંદ ગાંધી ઘણા વરસ સૂધી તે જગ્યા ઉપર કાયમ રહ્યા હતા. માજી રાજા દેવલોક થયા અને વિક્રમાજીત ગાદીએ બેઠા, તેના વચ્ચેના વખતમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત એક અદ્‌ભુત કિસ્સો બન્યો, જેને લીધે કુટુમ્બમાં ઉતરતા આવતા વારસા ઉપર અગત્યની છાપ બેઠી. ઉત્તમચંદના ઉપર રાજ્ય પ્રતિનિધિ રાણી સાહેબની કફા દૃષ્ટિ થઈ. તેને મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યા ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યા અને તે ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા.

ત્યાર બાદ રાજ્યના સિપાહીઓએ તેના ઘર ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો. તેઓના જૂના મકાન ઉપર તોપના ગોળાની નિશાનીઓ હજુ પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાંથી તે બર્ડાનો ડુંગર ઓળંગી જુનાગઢ ભાગ્યા. જુનાગઢના નવાબ સાહેબે તેનો મમતાથી સત્કાર કર્યો, પણ ગાંધીએ તેને ડાબા હાથથી સલામ આપી—તેમ કરવું એ જે ગુન્હાઓને માટે શિરચ્છેદ કરવામાં આવતો હતો, તેના કરતાં વધારે મોટો ગુન્હો ગણાતો હતો—એ દરબારીઓના લક્ષમાં આવી ગયું. નવાબ સાહેબે તે વિષે તેને સવાલ પૂછ્યો. તેણે માનપૂર્વક પણ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે, "મને પોરબંદરને લીધે આટલું બધું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું છે, છતાં હું મારો જમણો હાથ તો હજુ પણ તે રાજ્યને માટે રાખવા ઇચ્છું છું." નવાબ સાહેબે પોરબંદરની ઇતરાજીમાં આવેલ કારભારીના આવા સ્વરાજ્યાભિમાનની પૂરી કદર બુજી, અને વાદળું વિખરાઇ જતા સૂધી, એટલે કે તેને પાછા બોલાવ્યા ત્યાં સૂધી, આબરુભર નિભાવ્યા, એ તે દરબારને માટે ખરેખર પ્રશંસનીય કાર્ય છે.

જ્યારે દાદા ગુજરી ગયા ત્યારે તેના પુત્ર કરમચંદની, તે જગ્યાએ નિમણુક થઇ અને તેણે બાવીશ વરસ સૂધી પોરબંદરના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નોકરી બજાવી. પછી તેના ઉપર પણ રાજાની ઇતરાજી થઇ. આ પ્રમાણે જૂના જમાનામાં ઘણી વખત બનતું અને તે ત્યાંથી રજા લઇ, પોતાના હુદ્દાનો સિક્કો અને માન અકરામ પોતાના ભાઇને વારસામાં આપી રાજકોટ ગયા.

પોરબંદરના રાજકીય મામલામાં ગાંધીનું કુટુમ્બ ઘણી અગત્યતા ધરાવતું હતું, એમ ચોક્કસ લાગે છે. મોહનદાસ કહે છે કે, "તે સફેદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શહેરના કિલ્લાની અંદર મારા જૂના ઘરમાં બચપણથી જ અમને અમારા કુટુમ્બની અને તેની શાખા અને ઉપશાખાની વંશાવળી મોઢે પાકી કરાવતા, એ મને હજુ યાદદાસ્તમાં છે."

પ્રકરણ પાંચમું.

તેનાં માબાપ.

જ્યારે રા. રા. ગાંધી પોતાનાં માબાપના સંબંધમાં વાતચિત કરે છે, ત્યારે જેઓ તેને સાંભળતા હોય છે, તેઓને એમ લાગે છે કે, તેઓ તે વખતે પવિત્ર સ્થળ ઉપર બેઠા છે. જેમ હવેલીમાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરાવવાને માટે, પડદો ખસેડતાં વૈષ્ણવ ભક્તોનાં દિલ પ્રફુલ્લિત થાય છે; તેમ આ સંબંધમાં પણ બને છે.* તે ઈશ્વિરી શક્તિ અને આત્મબળ તેઓને લીધે છે.

એક વખતે તેને મારા સામા બેઠેલા અને વિચારમાં ગરકાવ થયેલા—આ પ્રમાણે ઘણી વખત બનતું—જોઇ, મેં કહ્યું કે, "તમારા માબાપના સંબંધમાં મને થોડી હકીકત કહો." તેણે જે કહ્યું તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવી ચાર જ્ઞાતિ છે.† તે દરેક જ્ઞાતિમાં પેટા જ્ઞાતિઓ છે, અને તે પેટા જ્ઞાતિઓમાં, બીજી

---

* મી૦ ડોકનું દૃષ્ટાંત યાહુદી ધર્મને લાગુ પડે છે અને તે આ પ્રમાણે છે. "જાણે કોઈ યાહુદી પાદરીએ, "શેકીના" એટલે કે પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરસૂચક અદ્ભુત તેજ બતાવવાને માટે અંદરના મંદીરના પડદાને ઉંચો ન કર્યો હોય, તેમ આ પ્રસંગે અંતઃકરણ ઉપર અસર થાય છે." યાહુદી અને વૈષ્ણવોમાં તે ક્રિયા લગભગ એકસરખી હોવાથી અને વાંચનારને હિન્દી દૃષ્ટાંત વધારે રૂચશે એમ લાગવાથી, તેટલું આંહી રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે.

† મી૦ ડોકે તેના પુસ્તકમાં દરેક જ્ઞાતિનો અર્થ સમજાવ્યો છે, તે ગુજરાતી વાંચનારને સમજાવવાની જરૂર નથી, તેથી તેટલો ભાગ મૂકી દીધો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટા જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. ગાંધીનું કુટુમ્બ વૈશ્ય જ્ઞાતિનું છે અને તે ધર્મે વૈષ્ણવ છે. તેના પિતા બહુ જ ધર્મિષ્ઠ હતા. તે આખી ભગવદ્ગીતા મોઢે જાણતા હતા અને વૈષ્ણવ ધર્મ ચુસ્ત રીતે પાળતા હતા.

એ નવાઈની વાત છે કે, હિંદી રાજ્ય દરબારની નબળી હવામાં રહેતા છતાં, તે બિલકુલ પ્રમાણિક હતા. એક વખત રાજકોટના ઠાકોર સાહેબે, તેની લાંબી નોકરીના બદલામાં એક જમીનનો ટુકડો આપવાનું કહ્યું અને તેને જેટલી જોઇએ તેટલી જમીન લેવા આગ્રહ કર્યો. પણ તેને એમ લાગ્યું કે, તેમ કરવું એ લાંચ લેવા બરાબર ગણાય; તેથી તેણે તે લેવાની નારાજી બતાવી. રાજાએ કહ્યું કે, "તમે તમારા છોકરાઓને માટે કાંઇ નહીં કરો? તેને માટે તમારે કાંઇક બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. તમને જેટલી જમીનની દરકાર હોય તેટલી જ લ્યો." ત્યાર પછી તેનાં સગાંવહાલાંએ તેની વિરુદ્ધતા શાંત પાડવાને માટે, દાખલા દલીલો આપી, તે કબુલ કરવા તેને મજબૂત આગ્રહ કર્યો. એટલું બધું થયા છતાં, તેણે ફક્ત લંબાઇમાં ચારસો વાર જમીનનો એક ટુકડો લેવાની હા પાડી. પૈસાને માટે તેને કાંઇ મોહ નહોતો. તે ત્રેસઠ વરસની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા. તે દરમીઆન તેની પાસે જે કાંઇ હતું, તે તેણે મુખ્યત્વે કરીને ધર્માદામાં આપી દીધું હતું.

તેની જીંદગીના એક કિસ્સા વખતે આ પ્રમાણે બન્યું હતું. એક વખત એક અંગ્રેજ મદદનીશ રાજ્યકીય પ્રતિનિધિની સાથે તેને તડાતડી થઇ. તે વખતે કરમચંદ ગાંધી રાજકોટ ઠાકોર સાહેબની નોકરીમાં હતા, પણ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ તે રાજાને જેટલો આધકાર ભોગવવા આપે, તેટલો જ અધિકાર તેને હતો અને આવા અંગ્રેજ અધિકારી, કારભારીના દરજ્જાના માણસને પણ એક ઇશારતમાં રાજ્યની નોકરીથી બરતરફ કરાવવા શક્તિવાન્ હતા. કરમચંદ ગાંધી ખરેખર છાતીવાળા માણસ હોવા જોઇએ. તે અંગ્રેજે રાજાના સંબંધમાં અમર્યાદ ટીકા કરી, એ સાંભળતાંને વાર તેણે તે સામે વાંધો લેવાની હિમ્મત ધરી. આથી તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદનીશ ઘણો ચીડાયો અને તેને માફી માગવાનું કહ્યું. પણ તેણે તેમ કરવા ના પાડી, ત્યારે તે ચીડાએલા અધિકારીએ તેને તરત જ પકડાવ્યા, અને કેટલાક કલાક સૂધી ઝાડની નીચે રોકી રાખ્યા. આથી શહેરમાં હોહાકાર થઇ ગયો. અંગ્રેજી સત્તાની આવી જાતની અવગણના આગળ કોઇ વેળા કોઇએ કરી નહોતી. આખરે સત્યાગ્રહની જિત થઈ. માફી માગવાની વાત મૂકી દેવામાં આવી અને તે બન્ને પ્રતિપક્ષી મિત્ર થઇ ગયા.

તેની આખરની જીંદગી ઘણી ખેદકારક થઈ હતી. જ્યારે પોરબંદરમાં તેના દીકરાના લગ્નનો દહાડો નજદીક આવ્યો, ત્યારે તેને રજા મેળવવામાં ઘણી મુસ્કેલી પડી. આખરે ઠાકોર સાહેબે જવાની રજા આપી, ત્યારે લગ્નનો દહાડો ભરાઇ આવવાથી, તેને તે બે શહેર વચ્ચે ઘોડાના ટપ્પા રાખી ઉતાવળે મુસાફરી પૂરી કરવાની જરૂર પડી અને તેવી મુસાફરી કરતાં તેની ભારે ગાડી ઉંધી વળી ગઈ. તે અકસ્માતથી તેને જે ઇજા થઇ, તેમાંથી તે કદી સારા થયા નહીં.

ત્યાર બાદ જે થોડાં વરસ તે જીવ્યા, તે દરમીઆન તેના નાના દીકરા મોહનદાસ તેના હમેશના સોબતી અને સારવાર કરનાર હતા અને તે બન્ને વચ્ચે પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઇએ, એમ હું અનુમાન કરું છું. પણ તેની માએ તે છોકરાનો આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ ભક્તિભાવ મેળવ્યો હતો. જ્યારે તે તેના વિષે કાંઇ બોલવા માગે છે, ત્યારે તેનો અવાજ ગદ્‌ગદિત થાય છે અને તેની આંખો પ્રીતિમય થઈ જાય છે. તે બાઇ બહુ જ ગુણીઅલ હોવાં જોઇએ.

પોરબંદરમાં મુસલમાન સિવાયની પ્રજામાં જો કે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી પરણવાના રિવાજનો બિલકુલ નિષેધ નથી, છતાં તેમ કરવું બહુ જ અસાધારણ છે. ગાંધીના કુટુમ્બમાં એક સ્ત્રીની હયાતિમાં બીજી કરવાનો અથવા તેને પડદામાં એકાંતવાસ રાખવાનો રિવાજ નહોતો. મોહનદાસની મા બીજીવારનાં સ્ત્રી હતાં. તે બહુ નાની ઉમરથી જ નિર્મળ મનવાળાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બુદ્ધિશાળી હતાં. તેને રાણીઓ સાથે મિત્રાચારી હતી, તેથી તે રાજ્યમાં ઘણાં ઉંચા પ્રકારનો વગ ધરાવતાં હતાં. તેને ઝવેરાત પહેરવાનો શોખ નહોતો, પણ ફક્ત નાકમાં વાળી, હાથમાં હાથીદાંતની ચૂડી અને પગમાં ભારે કલ્લાં પહેરતાં.

તે બહુ જ ધર્મિષ્ઠ હતાં. લોકો કહેતા કે, તેણે એકી વખતે સાત સાત દહાડાના ઉપવાસ કર્યાં હતા અને તે તેની જીંદગી ધર્મમાં ગુજારતાં હતાં. તેણે પોતાનું ઘર ધર્મમય કર્યું હતું. તે છોકરાંઓને બરાબર કાબુમાં રાખતાં, છતાં તેના હૃદયમાં એટલી બધી કોમળતા અને મમતા હતી, કે છોકરાંઓ તેના ઉપર અથાગ પ્રીતિ રાખતાં. જો ઘરમાં કોઇ માંદું પડ્યું હોય, તો તે તેની સારવાર કરવાને માટે રોજ રોજ રાત્રિએ તેની પાસે ને પાસે બેસી રહેતાં. નજદીકમાં કોઇ તંગ હાલતમાં આવી પડ્યું હોય પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર તો તે તેને બનતી તાકીદે મદદ આપવા તૈયાર થતાં. દરરોજ સવારે જૂના ઘરના દરવાજા પાસે વીશથી ત્રીશ કંગાળ માણસો ભિક્ષા અથવા છાશનો લોટો લેવાને માટે એકઠાં થતાં અને જાણે કે તે ઘર એક મધ્ય જમાનાનો વિહાર ન હોય, અથવા તે પોતે સેન્ટ એલીઝાબેથ જેવી એક સાધ્વી ન હોય, તેમ તે કોઇને પણ પાછાં વાળતાં નહીં. મોહનદાસના ચારિત્ર બંધાવવામાં તેના ઉપર બીજી બધી અસર કરતાં, તેની માતાની અસર વધારે હતી.

નીચેનો બનાવ તે પવિત્ર બાઇના ગુણીઅલપણાનો આભાસ આપે છે. મોહનદાસ કહે છે કે, "જ્યારે મેં લન્ડન જઇ અભ્યાસ કરવાની તેની પાસે દરખાસ્ત મૂકી, ત્યારે તેણે લાંબા વખત સૂધી પોતાની સમ્મતિ આપી નહીં, પણ પાછળથી એક સરતે જવા દેવા ખુશી બતાવી. તેણે તે દૂરના શહેરના ચાલતા દુરાચાર અને અનીતિવિષે કેટલીક હકીકત સાંભળી હતી. તેથી તેવા સ્થળે મને મોકલવાની તેની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. આખરે તે મને એક જૈન સાધુ પાસે લઈ ગયાં અને મદીરા, માંસ અને પરસ્ત્રી એ ત્રણેને નિષેધ કરવાને માટે મને સોગન લેવરાવ્યા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે કહે છે કે "તે સોગનના કારણથી હું લન્ડનની જાળમાં ફસાતો બચ્યો હતો."

પ્રકરણ છઠ્ઠું.

બચપણ.

પોતાનું સ્વગૃહ પોરબંદરમાં છે, એમ તેને દૃષ્ટિમાં પાછળથી આવવા લાગ્યું. ઘણા લાંબા વખત પહેલાં તેના વડવાએ બે મંદિરની વચ્ચેની જમીન ખરીદ કરી હતી અને તેના ઉપર ઘર બાંધ્યું હતું. તે ઘર એક ગલ્લીમાં આવેલું છે અને ત્યાં ધોરી રસ્તા ઉપર થઇને જવાય છે. ઘરની બે બાજુએ આવેલાં મંદિરો–એક શ્રી કૃષ્ણનું અને બીજું શ્રી રામચંદ્રજીનું–તેનું રક્ષણ કરે છે. ગલ્લીમાંથી દાખલ થતાં ઘરનો ચોક આવે છે અને આગળ ચાલતાં ઉંચો ઓટલો અને પછી ઘર આવે છે. અસલ તે કેવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું હતું, તે કોઈ કહી શકતું નથી. ઘરમાં દરેક જમાનામાં કાંઇને કાંઈ ફેર-ફાર કરવામાં આવ્યા હતા. કુટુમ્બ બહોળું થતું ગયું, પણ જગ્યામાં ઉમેરો થઇ શકે એવું નહોતું, તેથી તેના ઉપર એક પછી એક માળ ચડાવતા ગયા હતા અને છેવટ ચોથો માળ બાંધતી વખતે એમ લાગ્યું કે, તે પથ્થરનો બાંધતાં ઘર ટકી શકશે નહીં, તેથી તે લાકડાનો બાંધ-વામાં આવ્યો હતો. તદ્દન જૂનું પુરાણું, કાળે કરી ખવાઈ ગયેલું, એક વખત ગોળીબાર થયેલું, અને ગાંધીના વંશજોને હવે પછી પવિત્ર લાગે એવું તે ઘર છે.

આંહી તા૦ ૨ જી ઑકટોબર સને ૧૮૬૯ માં કરમચંદ ગાંધીના ત્રણ દીકરામાં સહુથી નાના મોહનદાસનો જન્મ થયો હતો. હિંદુ શિર-સ્તા પ્રમાણે છઠ્ઠીના લેખ લખનાર વિધાતા દેવીના આશ્રય નીચે સગાં-વહાલાંને મિજબાની આપવામાં આવી હતી અને તે બાળકનું નામ મોહ-નદાસ પાડવામાં આવ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દસ્તુર મુજબ કુટુમ્બના જોશીની સલાહ પ્રમાણે તે નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેણે રાશિ જોઇ, નક્ષત્રની ગણત્રી કરી મકાર અક્ષર ઉપર નામ આવે છે એમ તેનાં માબાપને જણાવ્યું. તે ઉપરથી તેનું નામ મોહનદાસ પાડવામાં આવ્યું અને હમેશને માટે પોતાના પિતાના અને કુટુમ્બના નામની આગળ જોડવામાં આવ્યું. તે સાત વરસના થયા ત્યાં સૂધી અભ્યાસને માટે પોરબંદરની એક ગામઠી નિશાળમાં જતા અને સાથે સાથે એક ખાનગી શિક્ષકની પાસેથી ધર્મનાં પુસ્તક શિખતા. ત્યાર પછી તેનું કુટુમ્બ રાજકોટ જઇને વસ્યું અને ત્યાં તેને સરકારી નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યા. જો કે ખરૂં વતન પોરબંદર હતું, તોપણ આ વખત પછી ત્યાં જવાનું ભાગ્યે જ બનતું. ગાડામાં બેસી રાજકોટથી પોરબંદર જતાં પાંચ દહાડાનો રસ્તો હતો, એટલે કે તે બેની વચ્ચે એકસો વીશ માઇલનું અંતર હતું અને તેથી કરીને લાંબા દહડાની રજામાં, અથવા વિવાહવાજન વખતે કોઇક પ્રસંગે ત્યાં જવાનું બની શકતું.

જો કે રાજકોટ પોરબંદરના જેટલું રમણીય સ્થાન ઉપર નથી વસેલું, છતાં ઘણે ભાગે તે આંખને વધારે પસંદ પડે છે. કેળવણીના મધ્ય સ્થળ તરીકે તે ખરેખર પસંદ કરવા લાયક છે. તે આજી નદીને કાંઠે આવેલું છે, અને તેની આસપાસ ગઢ બાંધેલો છે. ત્યાંના દરેક રસ્તા ઉપર હારદોર ઝાડ રોપેલાં છે, અને તેથી કરીને તે ગુજરાતનાં ગામોમાં એક સુંદર ગામ છે.

રાજકોટના બે વિભાગ છે. જુનું રાજકોટ પૂર્વ બાજુએ આવેલું છે અને નવું રાજકોટ પશ્ચિમ બાજુએ આવેલું છે. જૂના રાજકોટનું રાજ્ય ત્યાંના ઠાકોર સાહેબ ચલાવે છે, અને ત્યાંના વતની, ખાલી કહેવામાં, અંગ્રેજી રક્ષણ નીચે ગણાય છે. નવું રાજકોટ જેને સાધારણ રીતે "સદર" કહેવામાં આવે છે, ને મુંબઇના હાકેમના તાબામાં છે, તે ખરી રીતે અંગ્રેજી અખત્યાર નીચે છે. આંહીના જકાતખાતાના ધારા અને અદાલતો જૂના રાજકોટથી તદ્દન અલગ છે, અને તે બન્નેમાં એટલો બધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તફાવત છે કે, તે જાણે બે જૂદા જૂદા દેશમાં આવેલાં ન હોય. રાજકોટમાં પોરબંદરના જેવાં સુંદર મકાનો નથી, તેમ જ ચકચકિત પ્લાસ્ટરવાળાં અથવા સફેદ પથ્થરનાં ઘર પણ નથી. સરખામણીમાં તે ગરીબડા જેવું લાગે છે. તેના છાપરાં ટોચવાળાં હોય છે અને તે નળીઆંથી છાજેલાં હોય છે. ત્યાં કાંઇક પૂર્વદેશીય મલિનતા જોવામાં આવે છે, પણ સદર ઘણું સુંદર લાગે છે. ગાંધી કુટુમ્બ રાજકોટ જઇને, વસ્યું, તે અરસામાં તે શહેર કાંઇક પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યું હતું. ઠેકાણે ઠેકાણે ત્યાં ઝાડો રોપાતાં હતાં, બગીચામાં ફુલ ફળ દેખાવા લાગ્યાં હતાં, અને સુંદર બંગલાઓ બંધાતા હતા. ત્યાં જોવા લાયક મકાનોમાં વધારે ચડીઆતું મકાન રાજકુમાર કોલેજ છે. તેને લગતા કેટલાક ભાગ યુરોપની ઢપ ઉપર બાંધેલા છે. તે વખતે ત્યાં કુમારશ્રી રણજિતસિંહજીએ પોતાનો અભ્યાસ શરુ કરી દીધો હતો. સદરની બીજી બાજુએ દષ્ટિગોચર થતા સૂધી સારા પાકની આશા આપનારાં લીલાં ખેતરો, ક્યાંક ક્યાંક ગામડાં અને ક્યાંક ક્યાંક ચરતાં ઢોરો નજરે પડે છે. આ તરફનો કેટલોક ભાગ ગૌચર તરીકે વપરાય છે.

ગાંધીનું બીજું ઘર જૂના રાજકોટમાં રાજ્ય મહેલની નજદીક હતું. થોડો વખત તેઓ ત્યાં પરોણા તરીકે રહ્યા, પણ જ્યારે કરમચંદ ગાંધીએ ઠાકોર સાહેબના મુખ્ય કારભારીની જગ્યા કબૂલ કરી, ત્યારે તેણે એક ઘર બંધાવ્યું, અને તે કુટુમ્બ ત્યાંનું નાગરિક થયું. આ વખતે મોહનદાસ નિશાળમાં શિખતા હતા. પહેલાં તેને ગુજરાતી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેણે દશ વરસની ઉમ્મર થતાં સૂધી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી તેને કાઠીઆવાડ હાઇ સ્કુલમાં મૂકવામાં આવ્યા. તેના વડા શિક્ષક એક પારસી "ગ્રેજ્યુએટ" હતા. તે સત્તર વરસની ઉમ્મરે અમદાવાદમાં "મેટ્રીકયુલેશન"ની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને તેટલા વખત સૂધી તેણે આહીં પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો હતો.

મેં તેને પૂછ્યું કે, "તમને આ વખતે ખ્રિસ્તીઓ અને તેના સંપ્ર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાય વિષે કાંઈ હકીકત જાણવામાં આવી હતી ?" તેણે કહ્યું કે, "મેં પોરબંદરમાં તે વિષે કાંઈ સાંભળ્યું નહોતું. હું ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખ્રિસ્તીઓ નહીં હતા. પણ રાજકોટમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે પ્રથમ નિશાળમાં અને પછી ઘરમાં કોઇક વખતે વાતો થતી. પણ તે ઉડતી વાતો હતી અને તેમાં કાંઇ મોહ પમાડનારું નહોતું. પ્રેસ્બિટીરીઅન મીશનનું તે મથક હતું, અને એક વખત એક જાણીતો હિંદુ પાદરી થયાની વાત ચાલતાં નિશાળમાં હોહાકાર થઇ ગયો હતો. અમારા લોકોમાં ખ્રિસ્તી થનારને માટે જે કાંઇ બોલવામાં આવતું હતું, તે તે ધર્મને ભૂષણ આપનારું નહોતું. નિશાળીઆઓ તે ધર્મમાં વટલાવાનો ફાયદો એટલો જ સમજતા કે, તેમ કરવાથી માંસ ખાવાની અને મદિરા પીવાની છૂટ મળી શકે છે, અને આ વિચાર તેઓમાં દૃઢ ઠસેલો હતો.

"તેઓને એ સંપ્રદાયવિષે બીજો કાંઇ જ ખ્યાલ નહોતો. ?" કાંઇ જ નહીં. આ બન્ને કૃત્ય તરફ હિંદુઓ તિરસ્કારની નજરથી જૂએ છે, અને આ બન્ને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ખાસ લક્ષણ છે, એમ તેઓ સમજતા હતા. તે વિષે તેઓની માહિતી આટલી જ હતી. કોઇ કોઇવાર નિશાળે જતાં રસ્તામાં નિશાળના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થઇ જતું ત્યાં મી૦ સ્કૉટ ધર્મનો બોધ કરતો અમને જોવામાં આવતો, અથવા દૂરથી તેનો અવાજ સંભળાતો. કોઇ કોઇવાર લોકો તેને પજવતા એવી ખબર સાંભળવામાં આવતી, પણ હું તે વખતે તેની નજદીક ગયો નહોતો. પાછળથી તેની મને ઓળખાણ થઇ હતી, અને હું તેને માટે સારો મત ધરાવવા લાગ્યો હતો."

આ વખતે અમને ધર્મનું શિક્ષણ ઘરમાં આપવામાં આવતું હતું. ત્યાં હજુ ધર્મનો લોપ થયો નહોતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સાતમું.

ફેરફાર.

મોહનદાસ નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા હતા, તે દરમીઆન જે નોંધવા લાયક બનાવ બન્યા હતા. એક બનાવ તેનું લગ્ન હતું, અને બીજો તેની ધાર્મિક જીંદગીની વચ્ચે આવેલો બારીક સમય હતો.

તેને બાર વરસની ઉમ્મરે પરણાવવામાં આવ્યા હતા. ચારેક વરસ પહેલાં તે પોરબંદરમાં રહેતા હતા, તે વખતે તેની સગાઈ કરવામાં આવી હતી, અને લગ્નક્રિયા પણ પોરબંદરમાં કરવામાં આવી હતી. હિંદુસ્થાનમાં સાધારણ રીતે પરણતાં સૂધી કન્યા અને વર એક બીજાથી બિલકુલ અજાણ્યાં હોય છે, અને કોઇક વાર એવું પણ બને છે કે, પહેલી વાર ઘુમટો ખસેડતાની સાથે પરણેતરની જીંદગી ત્રાસદાયક લાગવા માંડે છે. પણ આ બન્નેના સંબંધમાં તે રિવાજ બાજુપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. કોઇ એમ ધારે કે બન્ને તરફનાં માબાપે આ બાબતમાં હિંદુઓના રીત રિવાજ પ્રમાણે જે રીતે વર્ત્તવું જોઇએ, તેના કરતાં જૂદી રીતે વર્ત્તવામાં તેઓ બીજાઓથી વિચારમાં વધારે ચડતા દરજ્જાવાળાં હોવાં જોઇએ. તે ગમે તેમ હોય, પણ તે બાળક કન્યાને લગ્ન પહેલાં કેટલોક વખત રાજકોટ લાવી રાખવામાં આવી હતી, અને તે બન્ને ગાંધીના ઘરમાં સાથે રમતાં.

લગ્નનો દહાડો ઘણો આનંદમય હતો. મોહનદાસ, તેનો એક ભાઇ અને એક પીતરાઈ એમ ત્રણને એકી દહાડે પરણાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે ત્યાં સંખ્યાબંધ સગાં વહાલાંઓ આવ્યાં હતાં, અને ઘરને પુષ્કળ ફૂલઝાડ અને ફૂલથી શણગારમાં આવ્યું હતું. ત્રણે કન્યા અને તેના વર હજુ બાળક હોવાથી, બ્રાહ્મણોના મંત્રથી માંડીને કોડીઓ ખેલવા સૂધીની લગ્નની દરેક ક્રિયાથી તેઓને આનંદ થતો હતો. આ બનાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બન્યા પછી ઘણાં વરસ વીતી ગયાં છે. ઘણાખરા હિંદી સુધારકોની પેઠે ગાંધી બચપણમાં લગ્ન કરવાની વિરુદ્ધ છે. તે એમ માને છે કે, તે રિવાજ દાખલ થવા પછીથી હિંદી પ્રજા ઘણી નબળી થતી ચાલી છે, અને શિવાય તે બીજાં ઘણાં અનિષ્ટનું મૂળ છે. પણ સાથે તે એમ પણ દલીલ કરે છે કે, પ્રકૃતિ અને ચાલચલણ બંધાયા પહેલાં જો આવો જીંદગી પર્યંતનો સંબંધ શરુ કરવામાં આવ્યો હોય અને તે પરસ્પર સાનુકૂળ નિપજે તો તેઓ જે યથાર્થ ઐક્યતા મેળવવા પામે છે, તેવી બીજે કોઈ રસ્તે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. ઘણું કરી આ વિચાર ઉપર આવવાનું મૂળ તેનો જાતિ અનુભવ હોવો જોઇએ. તેની સ્ત્રી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી અને બહાદુર બાઈ છે. આ આપત્તિના વખતમાં તેણે ઘણું દુઃખ સહન કર્યું છે. તેના ધણીની સાથે તુરંગમાં જઈ રહેવાનું નથી બની શકતું, તેથી તેને ઘણો કલેશ થાય છે. પણ તેણે ઉપવાસ ઉપર ઉપવાસ અને રુદન કરવામાં પોતાની તંદુરસ્તી ગુમાવી છે. તેમ છતાં તેણે નાખુશી પણ બહાદુરીની સાથે, પોતાના મોટા દીકરાને તેની સાથે રહેવા પરવાનગી આપી છે, અને એક સત્યશીલ અને પતિવ્રતા સ્ત્રી તરીકે પોરબંદરની બાળક કન્યાએ પોતાની ફરજ બજાવી છે. તે હાલ પોતાના ત્રણ દીકરા, એક દીકરાની વહુ અને પૌત્રી સાથે ફીનિક્સના થાણામાં રહે છે. આ લેખ લખતી વખતે તેના મોટા દીકરા અને નાની બાળકીના પિતા હરીલાલના ઉપર સત્યાગ્રહી તરીકે કામ ચાલે છે અને તે દરમીઆન તે વોકસરસ્ટની તુરંગમાં વસે છે.

નિશાળમાં મોહનદાસ હજુ ચોથું ધોરણ શિખતા હતા, તે અરસામાં તેની ધાર્મિક વૃત્તિઓ હમેશને માટે બદલાઈ જાય, એવી સ્થિતિમાં તે આવી પડ્યા હતા. પણ સત્ય માર્ગને છોડી, આડે રસ્તે જતાં તે બચી જવા પામ્યા હતા. થોડો વખત તે વાસ્તવિક રીતે નાસ્તિક હતા, ત્યાંસુધી તેણે પોતાના દેવની પ્રમાણિકપણે ભક્તિ કરી હતી. સમજણા થયા પછી, પથ્થર, લાકડા કે ધાતુની મૂર્ત્તિઓ એ પરમેશ્વર હતા એમ તેને નહોતું લાગતું, પણ તેને અભિષેક કરવાથી તેમાં ઇશ્વરી ચૈતન્ય આવે છે, એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને શિખવવામાં આવ્યું હતું અને તે પ્રમાણે તે માનતા હતા. આ અભિષિક્ત ચૈતન્યની તે સેવા કરતા. પણ ત્યારપછી દોસ્તદારોના પ્રસંગથી જાણબુજ વગર તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો બદલાતા ચાલ્યા. તે શંકાશીલ થયા. દરેક બાબતનું પ્રથક્કરણ કરી જોવાના સંગીન કુદરતી વલણને લીધે દરેક પ્રસંગે "એમ કેમ, એમ શા માટે" એ પ્રમાણે સવાલ પૂછવાની તેને ટેવ પડી ગઈ.

તેણે કહ્યું કે "અમુક બાબત અમુક રીતે કેમ હોઈ શકે અને તેમ હોવાનું કારણ શું, એ જાણવાની મને હમેશ ઈચ્છા થતી; અને એ પ્રમાણે સવાલ પૂછવાની ટેવ પડી જવાથી આખરે તેની મા ધર્મ સંબંધી જે કાંઈ શિખવતાં, તે સાચું છે કે નહીં, તે વિષે મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ થયા કરતા. તેની મતિ પ્રમાણે તેને એમ લાગ્યું કે, કાં તો તેણે મૂર્ત્તિપૂજક હિંદુ રહેવું જોઇએ, અને નહીં તો નાસ્તિક થવું જોઇએ. એ એમાંથી નાસ્તિક થવું પસંદ પડ્યું.

આ વખત પછી તેણે પૂજાપાઠ અને બીજા જૂના વખતના રીત રિવાજો છોડવા માંડ્યા; અને તેની જે એક પ્રકૃતિ મન ઉપરનો બોજો નિભાવી શકતી, તે જો ચારિત્રરૂપે જામેલી ન હોત, તો તે તરુણ જરૂર નીતિ અને ધર્મમાં અધોગતિએ પડ્યા વગર રહેત નહીં. માણસ ધર્મ ગમે તે પાળતો હોય, પણ જો તેને તેના અંકુશથી છૂટો કરવામાં આવે તો તે ભ્રષ્ટ થયા વગર રહેતો નથી.

જ્યારે મીસીસ બેસન્ટને એમ લાગ્યું કે, ધર્મ એ ખાલી ભ્રમ છે, અને જ્યારે તે બીજા લોકોના હૃદયમાંથી તે તિરસ્કાર પાત્ર બલા કાઢવા મથતી હતી, તે વખતે તેણે લખ્યું છે કે "તેટલા માટે જે નીતિનાં પ્રમાણો ચાલુ છે, અને જેને બદલે બીજાં અંગીકાર કરવાને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય અશક્ત છે તેનો નાશ કરવા પહેલાં, તેમ જ જે મર્યાદાવડે થોડે અથવા વધારે અંશે દુરાચાર ઉપર અંકુશ મૂકી શકાય છે અને ગુન્હાને દાબી શકાય છે, અને જેને બદલે બીજી વધારે સારી મર્યાદા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંગીકાર કરવાને તે તૈયાર થયો ન હોય, તેને તોડી નાંખવા પહેલાં દરેક માણસની ફરજ છે કે, તેણે તે વિષે સાવધપણે વિચાર કરવો.

જે એક પ્રકૃતિ આ તોફાન અને આપદાના વખતમાં એ બધો બોજો સહન કરી શકી, તે સચ્ચાઇ હતી. હમણાની પેઠે તે વખતે પણ તે ગુણ તેનાં જીવનનો એક ભાગ હતો. તે જૂઠું બોલવા અશક્ત હતા. બીજાં નાંગરો ચાલ્યાં ગયાં, પણ આ એક રહી ગયું. નાસ્તિક વિદ્યાર્થીઓ જેમાંના એક મોહનદાસ હતા, તેનું એક નાનું મંડળ રાજકોટ હાઇ સ્કુલમાં એકઠું થતું. તેઓ એક પછી એક હિંદુ રિવાજ ખાનગી રીતે તોડવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સાહસિક થતા ગયા. તેઓએ પૂજા પાઠ કરવાનું છોડી દીધું, અને દેવની મશ્કરી કરવા માંડી. આખરે તેઓએ ચોરીથી માંસ ખાવાનું શરુ કર્યું. તેઓના આગેવાને તેઓને સમજાવ્યું કે, અંગ્રેજોનાં શરીર બળવાન્ હોવાનું મૂખ્ય કારણ આ ખોરાક છે. આ વખતે એક મુસલમાન મિત્ર તેઓના ઉપર ઘણી મજબૂત વગ ધરાવતો હતો. તેણે એ વિચારને મજબુત ટેકો આપ્યો. વિશેષમાં તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે, નિશાળના જે શિક્ષક તરફ તેઓને પૂરતું માન હતું, તે આ ખોરાક લેતા હતા. આવી રીતના એક પછી એક હલ્લાના પરિણામમાં તેઓના લાંબા કાળના ધાર્મિક નિશ્ચયો છૂટવા લાગ્યા. પણ આવા અપવિત્ર રસ્તે જવાનો ડર લાગતાં કેટલાક દહાડા સૂધી તેઓ તે ગંભીર વિષય ઉપર ભેળા થઈ વાદવિવાદ ચલાવતા. છેવટે તેઓએ હિમ્મત ધરી. પશ્ચિમ દેશીય લોકોને બચપણથી આ ખોરાક લેવાની ટેવ હોવાથી ચુસ્ત હિંદુને એ ખાનાર તરફ કેટલો તિરસ્કાર અને કમકમાટ ઉપજે છે, તેનો તેઓને કદી ખ્યાલ પણ નહીં આવી શકે. આથી તેની બધી ધાર્મિક વૃત્તિઓનો લોપ થાય છે, તે પોતાના મતનું અપમાન થયેલું ગણે છે, અને તે ખાવું એ હિંદુ ધર્મને તજી દેવા બરાબર ગણાય છે. તે નાસ્તિકપણું છે.

આ છોકરાઓએ તેમ કરવાની હિમ્મત ચલાવી, પણ અંદરખાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓ કાંપતા હતા. પોતાની જ્ઞાતિનાં બંધન તોડવાનો અને વંશપરંપરાથી ચાલતા આવતા ધર્મના પવિત્ર રીત રિવાજો બાજુપર મૂકવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તેઓ જાણે ખુનીઓની ટોળીના માણસો ન હોય, તેમ પોતાની તરફ પોતે જ જોવા લાગ્યા. એક દહાડો સાંજને વખતે વધારે આગળ વધેલામાંના પાંચ છ છોકરાઓ માંસ લઇ નદીને કાંઠે એકાંત સ્થળે ગયા અને પોતાના શિક્ષકના ભાઇની દેખરેખ નીચે તેને વિધિપૂર્વક રાંધીને ત્યાં ને ત્યાં જલદી જલદી ખાઇ લીધું. રા. રા. ગાંધી કહે છે કે, "પહેલાં તે મોઢામાં નાખતાં બકારી આવવા લાગી, પણ તેથી વધારે ખરાબ એ હતું કે, આખી રાત તેના ને તેના વિચાર આવ્યા કર્યા, અને તે રાત્રે પાપીઆઓને ઉંઘ પણ ન આવી; છતાં બીજાની નજરમાં વહેમી ગણાવાની શરમ લાગવાથી, અને અંગ્રેજનાં જેવા બળુકા થવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તેઓએ તે ખાવાનું જારી રાખ્યું. આ પ્રમાણે તેઓએ રોજ રોજ ચલાવ્યું. ધીમે ધીમે તેઓનો ભય ઓછો થતો ગયો, અને આખરે તેઓને નિષિદ્ધ આહાર ભાવવા પણ લાગ્યો. તેમાંનો એક પકવવાનું કામ ઘણું સારું જાણતો હતો. તે વાનીઓ સ્વાદિષ્ટ બનાવતો અને તેમાં વખતો વખત નવા નવા ફેરફાર કરતો. આ પ્રમાણે તેઓ ચોરીથી જ્યાફતો ઉડાવતા; છતાં તે ખરેખર જ્યાફતો હતી, અને દરેકને મનગમતી હતી.

એક લાંગર જે મોહનદાસને જૂના સ્થળથી ખસવા નહોતું આપતું, અને જે તેને એથી વધારે ખરાબ દોષ કરતાં રોકતું હતું, તે સત્યતા તરફ તેનો વહાલ હતો. કોઇને ઠગવું, એ તેને તિરસ્કાર ઉપજાવતું. નદી કિનારાની સફરની હકીકત તેનાં માબાપથી છાની રાખ્યા વગર ચાલે એવું નહોતું. તે છોકરો સારી પેઠે સમજતો હતો કે, જો આ ભયંકર કસૂર તેની માના જાણવામાં આવશે, તો તેને અનહદ ખોટું લાગશે, અને તેનું પરિણામ કેવું આવે, તે તેની કલ્પનામાં પણ નહોતું આવી શકતું. પણ તે હકીકત છૂપી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેને એટલી બધી ઠગાઈ ચલા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પવી પડી કે, જેથી તેને પોતાની જીંદગી અસહ્ય જેવી લાગવા માંડી. તે અને તેનો જે ભાઈ આમાં દાખલ થયો હતો, તે બન્નેને ગેરહાજર રહેવાને માટે તેની માની પરવાનગી મેળવવી પડતી, અને ખરો હેતુ ઢાંકવાને માટે યુક્તિઓ શોધી કાઢવી પડતી. રાત્રે ખાણું ખાવાને બોલાવવામાં આવે, ત્યારે તેઓને ભૂખ નથી લાગી એવું બહાનું કાઢવું પડતું. કોઇ કોઈવાર જૂઠું કહ્યા વગર ચાલે એવું નથી એમ તેમને લાગ્યું, ત્યારે તે રસ્તો ઠીક નહીં એમ પણ તેઓને જણાવા માંડ્યું. આના પરિણામમાં તેઓએ તેના સોબતીઓને છોડી આપ્યા, અને તેઓએ પોતાની અસલ જીંદગી પાછી શરુ કરી. આવી છૂટ ઠગબાજી વગર નહીં મળી શકે એમ તેઓને લાગ્યું, ત્યારે તેઓનો તે વિષે મોહ ઉતરી ગયો. જ્યારે મોહનદાસને ઇંગ્લાન્ડ મોકલવાના હતા, ત્યારે તેની માએ તેને સોગન લેવરાવવાનો આગ્રહ કર્યો. આથી કરીને તે જે ઠરાવ ઉપર આવ્યા હતા, તે વધારે દૃઢ થયો. ઉપરના બનાવથી તેનાં માબાપ તેઓની હયાતિ સૂધી બિલકુલ અજ્ઞાન હતાં.

પણ તેણે જૂના રીત રિવાજને ફરી અંગીકાર કર્યા છતાં, તેના માનસિક છૂટાંપણા ઉપર ઘણી અટકાયત થઈ નહીં. તે હજુ પણ શંકાશીલ હતા. તેની માને તે સૂચક સવાલો પૂછતા, તેથી તેને કોઇ કોઇવાર બહુ ગુંચવાડો થઈ આવ્યો હશે. આ પ્રમાણે તેના સવાલોનું નિરાકરણ થવું મુશ્કેલ લાગવાથી તે અસલના હિંદુધર્મ પુસ્તકો ખોળવા લાગ્યા. જીંદગીના કોરડા ઉપર પ્રકાશ મેળવવાના હેતુથી તેણે મનુના ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેમાંથી તેને જે કાંઇ મળી આવ્યું, તેથી તેને વધારે ગુંચવાડો થવા માંડ્યો. તેને લાગ્યું કે, ઘરની અંદર જે મતને વળગી રહેવાને તેને સમજાવવામાં આવતું હતું, તેના કરતાં વધારે ચોખ્ખો મત તે જૂના પુસ્તકોમાં બતાવેલો હતો. લોકો સામાન્ય રીતે જે પૂજા પાઠ કરતા હતા, તે તેને છોકરવાદ જેવા અને નીતિભ્રષ્ટ કરનાર લાગવા માંડ્યા, અને તેને વાસ્તે તેનો પૂજ્યભાવ કમી થવા લાગ્યો. ખરેખર આના કરતાં બહેતર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્ગ હોવો જોઇએ, એમ તેને પોતાના મનમાં આવવા લાગ્યું. ઘણા હિંદુ તરુણોની પેઠે તેણે અંધકાર ઉપર પ્રકાશ મેળવવા મથન કર્યાં કર્યું, અને છેવટ તે પ્રકાશ બહાર આવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ આઠમું.

લન્ડનની જીંદગી–ભાગ પહેલો.

મોહનદાસ અમદાવાદ સ્થળે પ્રવેશક પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ગ્રેજ્યુએટ થવાના ઇરાદાથી ભાવનગરની પાઠશાળામાં દાખલ થયા. પણ ત્યાં રજા પડતાં, તે રાજકોટ આવ્યા અને આહીં કુટુમ્બના એક બ્રાહ્મણ મિત્ર અને તેના પોતાના ધાર્મિક સલાહકારે તેના વિચારને નવું વલણ આપ્યું. તરતમાંજ રાજકોટના એક રહીશ બારિસ્ટર થઈ લન્ડનથી પાછા વળ્યા હતા. તે વિચિક્ષણ બ્રાહ્મણે એ વિષે તેનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે, "જો તમે તમારા દેશમાં આગળ પડવા માગતા હો, અને તમારા પિતા પેઠે તમે પણ પ્રતિષ્ઠિત માણસ થવા ઇચ્છતા હો તો તમારે આંહી ગ્રેજ્યુએટ થવાનો વિચાર છોડી આપવો, અને લન્ડન જઈ બારિસ્ટર થવું.

આ વિચારમાં દેશાટન કરવાનો સમાવેશ થતો હોવાથી તે કુદરતી રીતે એ તરુણની ઇચ્છાને તદન બંધબેસ્તો થયો. સાહસનાં, અવલોકનનાં, નવા પ્રસંગનાં, અને ઉન્નતિની તૃષ્ણાનાં, તેને સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં. તેની મા અને ભાઇ સમ્મતિ આપે તો ત્યાં જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતા ચાર વરસ પહેલાં ગુજરી ગયા હતા. તેના ભાઇને સમજાવવામાં કાંઈ મુશ્કેલી ન પડી. જેમ તે બ્રાહ્મણને લાગતું હતું, તેમ તેને પણ લાગ્યું, કે ખરી ઉન્નતિનો એ જ રસ્તો છે. આ સાહસને માટે જોઈતાં નાણાં પૂરાં પાડવાને માટે, તેની હમેશની ઉદારતા પ્રમાણે, તેણે સૂચવ્યું, કે તેઓના પિતા જે મિલકત મૂકી ગયા હતા, તે અને જરૂર પડે તો કુટુમ્બનું ઝવેરાત વેચી નાંખવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ માને સમજાવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું. સ્ત્રી જાતની અવ-લોકન શક્તિવડે તેને ખ્યાલ કરતાં એમ જ લાગ્યું કે, આ માર્ગમાં નૈતિક અને ધાર્મિક જોખમો રહેલાં છે. હિંદુ તરીકે ઉછરેલી હોવાથી તેનું મન સંકોચ પામવા લાગ્યું. લન્ડનની જીંદગીનું તેણે જે આબેહુબ બ્યાન સાંભળ્યું હતું, તેથી તેને કમકમાટ છૂટતો હતો. તેણે સમ્મતિ આપી, ત્યાં સૂધી મોહનદાસ રાત્રિ પ્રાર્થનામાં અને દિવસ દલીલ કરવામાં ગાળતા હતા. છેવટ જ્યારે તેણે ત્રણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનું વચન આપ્યું, ત્યારે તે માતાએ તેને જવા દેવાને પરવાનગી આપી.

મુખ્ય કામ પતી ગયું, પણ હજુ રવાના થતા પહેલાં એક બે કામ કરવાનાં બાકી રહેતાં હતાં. તેમાંનું એક પોરબંદર જઇ જૂના ઘરની મુલાકાત લેવાનું હતું. મોહનદાસે પહેલાં કદી આટલે દૂર એકલે મુસાફરી નહોતી કરી. પણ હવે તેને લાગ્યું કે, તેણે જાત ઉપર આધાર રાખવાને હિમ્મત ધરવી જોઇએ, અને તેથી તે એકલા મુસાફરીએ નિકળ્યા. થોડા ભાગમાં ગાડાંની મુસાફરી કરી અને બાકીની ઉંટ ઉપર કરી, અને પોરબંદર સહીસલામત પહોંચી ગયા.

તે વખતે સર એફ. એસ. પી. લેલી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોરબંદર રાજ્યનો વહીવટ ચલાવતા હતા, અને કોઇ નામ કાઢે એવા હિંદી વિદ્યાર્થીને લન્ડનમાં અભ્યાસ કરવાને મદદ દાખલ એક શિષ્યવૃત્તિ આપવાની તે સત્તા ધરાવતા હતા. મુસાફરી કરવાનો એક હેતુ એ હતો કે, તેની પાસેથી એક શિષ્યવૃત્તિ મેળવવી. પણ તેમાં કાંઇ વળ્યું નહીં. જે નિશાળમાં રા. રા. ગાંધી અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યાં તેણે દરેક વખતે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી હતી; પણ કદાચ તે પોતાની હુશીઆરી વિષે તેના મન ઉપર સારી અસર કરી શક્યા નહીં, અને જો તેમ ન હોય તો કોઇ પ્રતિપક્ષીએ તેના ઉપર ખોટી અસર કરી હોવી જોઇએ. તેગમે તેમ હોય, પણ તેની અરજી નામંજુર કરવામાં આવી. સર ફ્રેડ્રીકે કહ્યું કે "તમે પહેલાં ગ્રેજ્યુએટ થાઓ, એટલે કે ચાર વરસ વધારે રહી અભ્યાસ કરો,-અને પછી મારી પાસે આવો તો તે વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું તે બાબતમાં વિચાર કરીશ." પણ એક બીજા કાર્યમાં તે વધારે ફતેહમંદ થયા. તેના કાકા, જે તેના પિતાની પછી પોરબંદરના દિવાન તરીકે કામ કરતા હતા, તેણે તે યોજનાને ટેકો આપ્યો, અને તેની ફતેહને માટે આશિશ આપી. ત્યાર પછી તે રાજકોટ પાછા આવ્યા અને એક વખતનું સ્વપ્નું પાર પાડવાને શક્તિવાન્ થયા.

ઇંગ્લાન્ડ જવાના તેના ઇરાદાની ખબર પડતાં પોરબંદરની તેની જ્ઞાતિના કેટલાક માણસો તે તરફ પોતાની સખત નાપસંદગી બતાવવા લાગ્યા. તેમાંના ઘણા ખરા ચાલતી રૂઢીને વળગી રહેનારા હતા. તેઓ તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા મંડી ગયા. તે આખી જાતને કલંક લગાડનાર નિકળ્યો એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા, અને તેને ઘટતી શિક્ષા કરવા ધમકી આપી. છેવટ જ્યારે ગાળો અને ધમકીની કાંઇ અસર ન થઇ, ત્યારે તેઓએ નાત બોલાવી તેને નાત બહાર મૂકયા. આજના દહાડા સૂધી તે પોરબંદર અને મુંબઇમાં પોતાની જ્ઞાતિની બહાર છે, જો કે રાજકોટ અને બીજાં શહેરોમાં તે જ્ઞાતિની અંદર છે.

રા. રા. ગાંધીની સાથે બે હિંદી મુસાફરો હતા. તે બધા સને ૧૮૮૮ ના સપટેમ્બર મહિનામાં બપોર પછી લન્ડનની ગોદી ઉપર ઉતર્યાં. આ દહાડો, તે કદી ભૂલી શકે તેમ નથી. તે મોટા શહેરમાં તરત જ પોતાના ઓળખીતાને શોધી કાઢવા અશક્ત હોવાથી, તેઓએ હોટેલ વિકટોરીઆમાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સર સામાન પાછળથી મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરી તે રાજકોટના વિદ્યાર્થી ફ્લાનલનો પોશાક પહેરી–તેને લાગ્યું કે એ પોશાક તે પ્રસંગને વધારે છાજતો હતો–લન્ડનનો પહેલો અનુભવ લેવા નિકળ્યા. પણ પહેલેથી જ તેને કાંઈ ઠીક લાગવા ન માંડ્યું, અને આજ સૂધી તેને તે દહાડાની આબેહુબ યાદદાસ્ત રહી ગઈ છે. તેના પોશાક અને રંગ ઉપર રસ્તે ચાલનારનું ધ્યાન ખેંચાતું, અને જાતે તીવ્ર લાગણીવાળા હોવાથી તેને એમ લાગ્યું કે, લોકો તેને નિહાળી નિહાળીને જુએ છે. ત્યાં કોઈ પણ ફ્લાનલના પોશાકમાં જોવામાં આવતા ન હોતા, તેમ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળા માણસ પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા હતા, તેથી તેને અચંબો થવા લાગ્યો, અને એમ પણ લાગી આવ્યું કે, લન્ડનના લોકોમાં વિવેક અને સુજનતા ભાગ્યે જ હશે. વિશેષમાં તે બિલકુલ એકલા પડી ગયા હોય એમ તેને લાગવા માંડ્યું. એક તાકીદનો તાર કર્યાં પછી થોડીવારે તેની પાસે એક હિંદી મિત્ર આવી પહોંચ્યો, અને સ્થિતિ કાંઇક સુધારા ઉપર આવી. તે ગૃહસ્થ શહેરના ભોમીઆ થઈ ગયા હતા. તેને તે તરુણ વિદ્યાર્થીની સાદાઈ જોઈ હસવું આવ્યું, અને તેણે તેના જ શબ્દોમાં કહેતાં, ગાંધીને "અંગ્રેજી ગૃહસ્થ" બનાવવાનું કામ આરંભ્યું.

પહેલ વહેલા તે રા. રા. ગાંધીને રીચમંડ પોતાના રહેઠાણ ઉપર લઇ ગયા, અને ત્યાં કેવી રીતે વર્તવું તેની તેણે ખંતથી તાલીમ આપવા માંડી. આ મિત્રે ઘણી હોંશની સાથે પશ્ચિમ દેશીય રીત રીવાજ અંગીકાર કર્યાં હતા. તેના ધારવા પ્રમાણે એક ગૃહસ્થને છાજે તેમ, તે માંસ ખાતા, દારુ પીતા, બીડી પીતા, અને મિત્ર મંડળમાં ફરતા. તે જાતે પાણીદાર વિદ્યાર્થી હતા, અને ખસુસ કરીને માયાળુ હતા. મોહનદાસની માની પવિત્ર અસર નિકળી ગઇ હોત તો તે કદાચ તેના વિચારમાં ફતેહમંદ થાત. છતાં તે કેટલીક બાબતમાં ફતેહમંદ થયા હતા. ખોટા આશયમાં મોહિત થતાં તે તરુણ વિદ્યાર્થીએ કેટલોક કાળ નકામો ગુમાવ્યો, અને પહેલા ત્રણ મહિનામાં મોટી રકમનો વ્યર્થ વ્યય કર્યો.

રા. રા. ગાંધીએ કહ્યું કે, "મારે નાચતાં શિખવાની, ભાષણ કળા શિખવાની, ફ્રેન્ચ ભાષા શિખવાની, અને વધારામાં સારંગી વગાડતાં શિખવાની જરૂર છે એમ મને લાગ્યું. તમે જાણો છો કે, પશ્ચિમ દેશીય ગાયનમાં મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી, અને તેથી પરિણામે બિલકુલ નિષ્ફળતા થઈ. સારંગી શિખવાનો હેતુ એ હતો કે, તેથી ગાયનનો શોખ ઉત્પન્ન થાય; તેને બદલે નિરાશી ઉત્પન્ન થઈ. પણ મેં ધાર્યું કે, જો મારે અંગ્રેજી ગ્રહસ્થ બનવું હોય તો તે બધી બાબતમાં નિપુણતા મેળવ્યા વગર ચાલશે નહીં, અને તેથી મેં સારંગી શિખવાનું જારી રાખ્યું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તે રાજકોટનો વિદ્યાર્થી કેટલીક બાબતમાં આત્મબળ વાપરી શકતો, અને તે વખતે કોઈ તેને ડગાવી શકતું નહીં. તે તેના સોગનને વળગી રહ્યો. તેને તે બાબતમાં ઢીલો કરી નાંખવાના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. બંધ બેસતી દલીલોની પણ તેના ઉપર અસર ન થઇ. તેની માએ જે સોગન આપ્યા હતા, તેથી તેને ધર્મ પ્રમાણે શુદ્ધ રહેવાને વિશેષ જોર આવતું હતું. જ્યારે તેના મિત્રને ખરું કારણ જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તે ક્રોધાયમાન થયા. તેણે તાણીને કહ્યું કે, "મૂર્ખ, તારે સોગન લઇ આંહી આવવું નહોતું જોઇતું. જો તું મારો ભાઈ હોત તો હું તને જરૂર ઠોકી નાંખત." ખસુસ કરીને ખોરાકની બાબતમાં તેને એટલી બધી ચીડ ચડતી હતી. એક રાત્રિયે બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેણે રા. રા. ગાંધીને "હોબર્ન રેસ્ટોરાં"માં ઉમદા ખાણું લેવાને આમંત્રણ કર્યું. તે મિત્રે ખસુસ ધાર્યું હશે કે, તેવે પ્રસંગે તે વિવેકની ખાતર કોઈ આડા અવળા સવાલ નહીં પૂછી શકે. પણ તેણે આ માણસના ચારિત્ર બળનું માપ કરવામાં ભૂલ ખાધી હતી. એ બનાવ યાદદાસ્તમાં લાવી હસીને રા. રા. ગાંધીએ કહ્યું કે, "જ્યારે પહેલી થાળી લાવવામાં આવી, ત્યારે મેં ખિજમતગારને બોલાવ્યો, અને સેરવો શાનો બનાવ્યો છે એમ તેને પૂછ્યું. મારા યજમાને તે હિલચાલ જોઇ મારા તરફ નમીને પૂછ્યું કે એ શું? મેં તેને મારી મુશ્કેલી જણાવી, ત્યારે તેણે આકળા થઈ કહ્યું કે, 'તમે સભ્ય જન સમાજને લાયક નથી, તમે ગૃહસ્થ તરીકે ન વર્ત્તવા ઇચ્છતા હો તો આંહીથી ચાલ્યા જાઓ.' તે ઉપરથી હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો."

આટલા વખત સૂધી તે "ઇનર ટેમ્પલ"માં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પણ આ પ્રમાણે રમત ગમત અને અભ્યાસમાં થોડા મહિના કાઢ્યા પછી, તેને એમ લાગ્યું કે, તેના વિચાર ભૂલ ભરેલા છે, અને તે પોતાનો વખત અને પૈસો મૂર્ખાઈ ભરેલાં સ્વપ્નામાં ગુમાવે છે. આ પછી તરત જ તેણે તેની જીંદગી તદન બદલી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની સારંગી વેચી મારી, નાચવાનું અને ભાષણ કળા શિખવાનું છોડી આપ્યું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને જીંદગી નવેસરથી શરુ કીધી. "ઈનર ટેમ્પલ"માં કાયદાનાં ભાષણો સાંભળવા ઉપરાંત, લન્ડન યુનીવર્સીટીની પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કરવાના હેતુથી, તે એક ખાનગી વર્ગમાં દાખલ થયા, આ વખતથી તેણે સખ્ત જીંદગી ગુજારવાનું શરુ કર્યું. એક ઓરડો ભાડે રાખી, ત્યાં તેણે એક ચૂલો વસાવ્યો, અને પોતાનું બધું ખરચ દર માસે ચાર પાઉન્ડમાં લાવી મૂક્યું. નાસ્તો અને વાળુ હાથે પકાવી લેતા, અને ઘણે ભાગે "ઓટ" ની ખીરથી ચલાવી લેતા, એટલે તેમાં તેને કાંઇ પાકશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર ન પડી. મુખ્ય ખાણું તે હિંદી ખોરાક બનાવનારાં "રેસ્ટોરાં"માં લેતા, અને તેનું ખરચ ભાગ્યે જ એક શિલીંગ થવા દેતા, અને કોઇકવાર ૭ પેન્સમાં પણ ચલાવી લેતા. તેણે વિદ્યાર્થી તરીકે રહેવાના લોભમાં અંગ્રેજી ગૃહસ્થ થવાનો વિચાર મૂકી આપ્યો. તેણે આવી જીંદગી લગભગ ત્રણ વરસ સુધી ચલાવી હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

લન્ડનની જીન્દગી–ભાગ બીજો.

આટલા વખત સુધી રા૦ રા૦ ગાંધીએ ધાર્મિક વિષયોમાં પોતાના અભિપ્રાય બતાવવાનું મોકુફ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. નાનપણના નાસ્તિકપણાના સમયથી, અને તેને લીધે પાછળથી તેને જે અકળામણ થઇ તે દરમીઆન, તે એવા વખતની રાહ જોઇ રહ્યા હતા કે, ક્યારે તે અંકુશમાંથી મુક્ત થાય, ઘરના રીત રિવાજના બંધનથી મોકળા થાય, અને પોતાના અંતર્જ્ઞાન પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાને શક્તિવાન્ થાય. તે વખત હવે આવી મળ્યો હતો. પણ તેની સાથે પોતાની અશક્તિ અને અજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ આવતાં તેનો ગુંચવાડો વધ્યો. તેને એક પછી એક શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. " તે પોતે પૂરતું જાણતા હતા અને તેને બીજું કાંઈ જાણવા જેવું રહ્યું ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોતું ? ઉપરાંત હિંદુ ધર્મની બદલીમાં નાસ્તિકપણું શા માટે પસંદ કરવું જોઇએ ? ત્યાં તેની આસપાસ જે ધર્મ ચાલતો હતો તે ખ્રિસ્તી ધર્મ શા માટે નહીં ? પણ તે હિંદુ ધર્મનું જે થોડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તેટલા ઉપરથી તેણે બીજો કાંઈ અભ્યાસ કર્યા પહેલાં તેની વિરુદ્ધ મત આપવો વાજબી હતું ?" ઘણા દુરંદેશીપણે અને નિખાલસ દિલથી તેણે આ શંકાઓ વિષે વિચાર ચલાવવા માંડ્યો.

ડૉક્ટર જોસીઆ ઓલ્ડફીલ્ડ જે હમણા બ્રોમલીમાં લેડી માર્ગરેટ ઇસ્પિતાલના વડા છે, તે તેના ગાઢ મિત્ર થયા અને તેના ઉપર ઘણી અસર કરી શકતા. મોહનદાસ "વેજીટેરીઅન સોસાઇટી" ના સભાસદ થયા, અને તેની મારફત તેને બીજા લોકોની મિત્રાચારી થઈ. ધર્મનો વિષય મોખરામાં મૂકવાનું હજુ સ્વાભાવિક રીતે અશક્ય હતું. પણ દરેક પ્રસંગે તે વિષય ચર્ચતા અને તેનો વિચાર કરતા, અને મુખ્યત્વે કરીને જે ધર્મ વિષે ત્યાંના લોકોના મત પ્રમાણે તેણે માહિતી મેળવવી જોઇએ, તે વિષે તેની ગાઢ અજ્ઞાનતા છે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. ડૉક્ટર ઓલ્ડ ફીલ્ડે પૂછ્યું કે, "શા માટે તમારે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર ન કરવો ?" તેના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે "મારા પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ કર્યા પહેલાં ખ્રિસ્તી ધર્મ શિખવાનું મને ધ્યાનમાં નથી આવતું." ડોકટરે સમજણપૂર્વક એ વિચાર તરફ પસંદગી બતાવી, પણ તે તેને ઇસુખ્રીસ્તની જીંદગીથી વાકેફ કરવાને દરેક તકનો લાભ લેતા.

તે "થીઓસોફી" માનનાર લોકોના પ્રસંગમાં પણ આવ્યા, મેડમ બ્લેવેટસ્કીને મળ્યા, તેણે "કી ટુ થીઓસોફી" નામનું તેનું બનાવેલું પુસ્તક વાંચ્યું, અને બ્લેવેટસ્કી લોજમાં જવા માંડ્યું; પણ ધાર્મિક સવાલ ઉપર વધારે રસ પડવા ઉપરાંત, તેને "થીઓસોફી" માંથી બીજો કાંઈ પ્રકાશ ન મળ્યો. છતાં "થીઓસોફી" માનનારા બે ભાઇઓ તેને આડકતરી રીતે લાભકારી નિવડ્યા. હિંદુ ધર્મ પુસ્તકો વાંચવાનો તેઓને શોખ હતો, તેથી તેઓએ તેની સાથે ભગવત ગીતા વાંચવાની મરજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવી, અને તેઓને ખુશી કરવાના હેતુથી તેણે તેમ કરવા કબુલત આપી. જ્યારે તેનો આરંભ કર્યો, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે સંસ્કૃત ભાષાથી વાકેફ હોવા છતાં, અને તેણે તે કાવ્ય વારંવાર પાઠ કર્યા છતાં, તે તેનો માર્મિક અર્થ સમજવાને અશક્ત હતા, અને તેથી તેને ઘણી શરમ લાગી. તેણે તે પુસ્તકનો પોતાની મેળે બારિક અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે ધર્મ પુસ્તકને માટે તેના પિતાનું વહાલપ હતું, તેનો તેણે ઘણા માનથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને જ્યારે તે વિષે તેણે મનન કરવા માંડ્યું ત્યારે તે માનમાં વધારો થતાં, તેમાંથી તેને અજબ આનંદ મળવા લાગ્યો. તે કાવ્યની ચિત્તાકર્ષક મોહિનીએ તેને વશ કરી લીધા. જે સંયોગોમાં, એટલે સ્વદેશથી દૂર અને વિદેશી લોકોની વચ્ચે, તેણે તેનો અભ્યાસ કર્યો, તેથી તેના મન ઉપર ઘણી ઉંડી અસર થઇ. તેણે કહ્યું કે "ગીતાજીએ ચૈતન્ય ઉપર મને અપૂર્વ જ્ઞાન આપ્યું અને મારું હૃદય પિગળાવી નાખ્યું. આ જાતની અસર જો કોઇના ઉપર થઈ શકે તો, તે ફક્ત પૂર્વ દેશના બાળ ઉપર જ થઈ શકે. છેવટ મને એમ લાગવા માંડ્યું કે, જે પ્રકાશની હું શોધ કરતો હતો, તે મને જડ્યો છે." આ તેની જીંદગીનો નોંધવા લાયક કાળ છે.

તે જ અરસામાં રા. રા. ગાંધીને માન્ચેસ્ટરનો એક ગૃહસ્થ મળ્યો, અને તેના ધાર્મિક વિચાર તરફ તેનું લક્ષ ખેંચાવાથી, તેણે તેની મતિ પ્રમાણે તે વિચારમાં જે ભૂલ ભરેલું જોયું, તે તોડવાને અને તેને ખ્રિસ્તી પંથમાં લાવવાને પ્રયાસ કર્યો. આ મિત્ર એટલો બધો શુદ્ધ અંતઃકરણ-વાળો હતો કે, જ્યારે તેણે રા. રા. ગાંધીને કહ્યું, "તમે મારી ખાતર અમારું બાઇબલ વાંચી જોવાનું મને વચન આપો અને મને તમારે માટે એક પુસ્તક લાવી આપવા દ્યો." ત્યારે તેણે તેમ કરવા વચન આપ્યું. કમનસીબે તેણે તેમાંથી કયા કયા ભાગ વાંચવા એ તેને બતાવ્યું નહીં. તેથી તે વિદ્યાર્થીએ તેને આરંભથી વાંચવા શરુ કર્યું અને તે પ્રકરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર પ્રકરણ વાંચી ગયા. પણ તેમાંથી તેને જે જોઇતું હતું તેવી મતલબનું અથવા તેના હૃદય ઉપર અસર કરે તેવું કાંઈ મળ્યું નહીં, અને છેવટ વાંચન આગળ ચલાવવાનું અસહ્ય થઈ પડ્યું. વારંવાર તે પોતાને સવાલ કરતા કે "આ મિત્રે આવું વચન લીધું તેનો હેતુ શું?" તે બધું તેને તદ્દન નિષ્કારણ લાગવા માંડ્યું, જ્યારે "એક્ઝોડસ" પૂરું થયું ત્યારે તેણે તે પુસ્તક વેગળું મૂક્યું, અને કેટલાક વખત સૂધી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં બીજાં પુસ્તકો જોવાનું પણ માંડી વાળ્યું. હજુ પણ તે નવું જ્ઞાન મેળવવા ઇન્તેજાર હતા. ચાલતાં સૂધી તે ખુલ્લું મન રાખતા એટલુંજ નહીં, પણ જ્યાંથી સત્ય મળી આવે ત્યાં જઇ તે મેળવવાના પ્રયત્ન તેણે જારી રાખ્યા.

તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મના દેવળોમાં જવાનો મહાવરો પાડ્યો. એક વખત તે મી૦ સી. એસ. સ્પર્જ્યનને સાંભળવા ગયા હતા. "આર્ચડીકન" ફેરરને પણ તે સાંભળવા જતા. પણ તે ધર્મોપદેશકમાંનો એકે તેના મન ઉપર સારી છાપ બેસાડી શક્યો નહીં. તે તેનો પૂર્વપક્ષ અંગીકાર કરવાને અથવા તેના વિચાર પ્રમાણે આગળ ચાલવાને અશક્ત હતા. તેઓ પોતાનું કહેવું તેના મગજમાં ઉતારી શક્યા નહીં અને તેણે તે દેવળોમાં જવું છોડી આપ્યું. ડૉક્ટર પાર્કરના સંબંધમાં તેથી ઉલટું બન્યું. ગુરુવારે બપોરે "સિટી ટેમ્પલ"માં તે જે ભાષણ આપતા, તે તરફ તેનું મન આકર્ષાયું. તે સંબંધમાં રા. રા. ગાંધીએ કહ્યું કે "જુવાનીઆઓના વિચાર ઉપર તેની જે અસર થતી, તેથી મારું મન તે તરફ ખેંચાતું અને હું ત્યાં વખતો વખત જતો." એકંદર જો કે તે કોઈ છેવટના નિર્ણય ઉપર ન આવી શક્યા, તો પણ આ જૂદી જૂદી અસરથી તેના વિચાર તીવ્ર અને પરિપક્વ થયા અને કાંઇ નહીં તો તેના નાનપણના નાસ્તિક વિચારમાંનો જે કાંઈ ભાગ હજુ સૂધી રહેવા પામ્યો હતો, તે ચાલ્યો ગયો. ઈશ્વર છે એમ તેને ચોક્કસ થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રા. રા. ગાંધીએ તેની પરીક્ષા સારી રીતે પાસ કરી, પણ તેમાં કાંઇ ખાસ નામ કાઢયું નહોતું, અને ત્રણ વરસની આખરે તે બારિસ્ટર થયા, ત્યાર પછી તરત જ તે પોતાના વતન જવા રવાના થયા.

મેં તેને પૂછ્યું કે "અંગ્રેજી રીતભાતવિષે તમારો શું મત છે? એની તમારા ઉપર કાંઇ સારી અસર થઈ?" તેણે ભાર મૂકીને કહ્યું કે "સઉથી પહેલાં હું હિંદમાં રહેવાનું પસંદ કરું છું, પણ તે ન હોય તો પછી દુનીઆના બીજા કોઇ ભાગમાં રહેવા કરતાં હું લન્ડનમાં રહેવાનું હજુ પણ પસંદ કરું."

પ્રકરણ દશમું.

ભૂલ ભાંગી.

ઘેર પાછા આવતાં રા. રા. ગાંધીને ખબર મળ્યા કે, તેની મા ગુજરી ગયાં છે. આથી તેને અત્યંત દિલગીરી થઈ આવી. તેણે ઇંગ્લાન્ડ છોડ્યું અને હિંદની જમીન ઉપર પગ મૂક્યો ત્યાં સૂધી તેના મિત્રોએ તેની લાગણી નહીં દુખાવવાના હેતુથી તેને એ ખબર આપ્યા નહોતા, અને તેણે જો વગર ઢીલે રાજકોટ જવાનો નિશ્ચય ન કર્યો હોત, તો તેઓ હજુ પણ ચૂપ રહ્યા હોત. જ્યારે તે ખબર તેને આપવામાં આવ્યા, ત્યારે તેને ઘણું લાગી આવ્યું. આકરા નિયમો અને જૂના રીત રિવાજોને દૃઢપણે વળગી રહેનાર હોવાથી, પોતાના દીકરામાં જે ગહન અને અવિવરણીય ફેરફાર થયા હતા, તે તેની માને એકદમ જોવામાં આવી જાત. પણ તે બેની વચ્ચે એટલી ગાઢ અને હેતાળ મમતા હતી કે, જેથી પરસ્પરની લાગણીમાં કાંઈ ખલલ પહોંચત નહીં. તે બનાવ બનવાથી રાજકોટ તરત પહોંચી જવાનો તેને જે મોહ હતો તે ચાલ્યો ગયો અને ઘેર પાછા આવવું ઘણું દુ:ખદ થયું.

મોટા ભાઇની એવી મરજી હતી કે, તે જુવાન બારિસ્ટરને રાજકોટ લઇ જવા પહેલાં, રીત મુજબ દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાંત સ્થળે લઈ જવા. તેણે માના મૃત્યુના ખબર વેળાસર નહીં આપ્યા, તેનું એક કારણ ઘણું કરી આ પણ હોવું જોઇએ. તેના વિચાર પ્રમાણે તેના ભાઇએ દેહશુદ્ધિની ક્રિયા કરાવવી જોઇએ. આ ફક્ત લૌકિક રૂઢી છે, અને તેને **ગાંધી** કાંઇ ધાર્મિક અગત્યતા આપતા નથી. જ્ઞાતિમાં ફરી દાખલ થવાને અને જ્ઞાતિના હકો પાછા મેળવવાને માટે આ એક લૌકિક ધોરણ બાંધેલું છે, તે કાર્યને માટે તેઓએ પવિત્રસ્થળ તરીકે જાણીતા પશ્ચિમ ઘાટમાં આવેલા **નાસિક** શહેરને પસંદ કર્યું. ત્યાં એક ગોરને બોલાવ્યા અને વિધિપૂર્વક તે કાળા પાણી ઓળંગી આવવાને લીધે અભડાએલા શખસને નવરાવ્યા. પચાશ રૂપીઆના ખરચે તે ક્રિયા સમાપ્ત થઈ, એટલે તેણે એક જ્ઞાતિભોજન આપ્યું; પણ તે બધું શા માટે કરવું પડ્યું, તેનો પરસ્પર કાંઈ ખુલાસો થયા પહેલાં તેને તે મંડળમાં આદરભાવ સહિત પાછા લેવામાં આવ્યા.

પહેલા અઢાર મહિનાના અરસામાં તેણે **રાજકોટ**માં વકીલાતનો ધંધો કર્યો. મુંબઇની અદાલતમાં રહી કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો, અને એક વિદ્વાન્ જૈનની મદદથી પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું નિયમિતપણે કેટલુંક શોધન કર્યું. ત્યાર પછી તેને તેના ભાઇની મારફતે દક્ષિણ **આફ્રિકા** જવાનું આમંત્રણ આવ્યું. **પોરબંદર**ની એક પેઢીની શાખા **પ્રીટોરીઆ**માં હતી. તેણે તેને એક અગત્યના મુકરદમામાં રોકવાનું અને બાર મહિનાની બંધણીએ ત્યાં મોકલવાનું જણાવ્યું. આ મુકરદમામાં બીજા ઘણા હિંદી પક્ષકાર હતા. **ગાંધી**એ તે કહેણ કબૂલ રાખ્યું અને તેને લીધે સને ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ **આફ્રિકા**ની તેની પહેલી ઓળખાણ થઈ. તે બધી રીતે સંતોષકારક ન હોતી, પણ ત્યાર પછી તેને જે અનુભવવું પડ્યું, તેનો આ વખતથી જ તેને સારો આભાસ આવવા લાગ્યો હતો.

નાતાલ પહોંચતાં પહેલે જ દહાડે તે વિષેનો તેનો મોહ ચાલ્યો ગયો. તેણે કહ્યું કે "આંહી આવવામાં મેં ભૂલ ખાધી છે, મારા અસી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોએ મને ભૂલથાપમાં નાખ્યો છે." તે દેશ રમણીય હતો. ફરકતા કેળનાં પત્તાં, શેરડીનો ગંજાવર વાડો, ઉષ્ણ કટીબંધમાં ઉગતી ઝાડીની ઘટા અને તેની વચ્ચે વચ્ચે નિકળી આવતા ખજુરીના છોડો, એ બધું સ્વદેશની યાદદાસ્ત લાવનારું હતું. ગોરા લોકોના ચહેરા જોવામાં આવતાં દરીઆને પેલેપાર આવેલા તે દૂરના નાના ટાપુ, જેમાં તેણે થોડો વખત સંતોષકારક રીતે ગાળ્યો હતો તેની તેને યાદદાસ્ત તાજી થઇ. ડર્બનના કરતાં વધારે સુંદર સ્થળ અને તેના નાગરિકોના કરતાં વધારે ઉંચી પરોણાગત કરનારા લોકો બીજી જગ્યાએ ભાગ્યેજ હશે. પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે, તેમાંનું કશું હિંદીને માટે નહોતું. આવતાંને વાર ગોરા અને હિંદી લોકોની વચ્ચેના વહેવારમાં જે અતિશય ભિન્નપણું જોવામાં આવ્યું, તેથી તેને તાજુબી થઈ અને મનને ઘણો કલેશ થયો.

તે પોતે ઊંચી જ્ઞાતિના હિંદુ અને એક પુરાણા અને ખાનદાન કુટુમ્બના છોરુ હતા. તેના દાદા, તેના પિતા અને તેના કાકા, એમ એક પછી એક પોતાના રાજાના મુખ્ય પ્રધાન થયા હતા. પૂર્વદેશીય રાજ્યની ઝાહોઝલાલીમાં તેણે તેનું બચપણ અને જુવાની ગાળી હતી. ઉમ્મર લાયક થયા પછી તેણે વર્ણભેદ જેવું કશું જોયું ન હોતું, અને તેને અંગ્રેજી સમાજમાં છૂટથી બોલાવવામાં આવતા હતા. કુમાર શ્રી રણજીતસિંહજી તેના સોબતી હતા. તે ધંધે વકીલ હતા, તેણે કાયદા શિખવનારી 'ઈનર ટેમ્પલ' ની પ્રસિદ્ધ શાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. લન્ડનમાં બારિસ્ટરની પદ્વી મેળવી હતી, અને દરેક રીતે ઊંચા પ્રકારની કેળવણી લીધી હતી. આટલા દહાડા સુધી ગોરાનો ચહેરો જોતાં તે મિત્રનો ચહેરો છે એમ તેને લાગતું હતું. બચપણથી તેને અંગ્રેજના ઇનસાફી કાયદા અને અંગ્રેજની શુદ્ધ ઇમાનદારીવિષે ઊંચો મત રાખવાને શિખવવામાં આવ્યું હતું. કોઈ કોઈ વખતે તેને કોઈ અંગ્રેજ અધિકારી તોછડાઈ અને ઉદ્ધતાઇ વાપરતા જોવામાં આવતા, પણ હજુ સુધી તેની વફાદારી ભંગ કરનારું કશું તેના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાતાલમાં આવતાં તેને એ બધું જૂદા જ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી બીજે જ દહાડે તે પૂર્વદેશીય માન આપવાની રૂઢીને અનુસરીને બારિસ્ટરની પાઘડી પહેરી અદાલતમાં પોતાના અસીલના "સોલિસિટર"ની બાજુએ અર્ધ ચંદ્રાકાર મેજ પાસે જઇને બેઠા, કે તરત જ તેને ઉદ્ધતપણે તે પાઘડી ઉતારી નાખવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ અપમાનથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું, અને તે અદાલત છોડી ચાલ્યા ગયા. આવી લાગણી ઉત્પન્ન કરનારા બનાવો ત્યાર પછી ઘણીવાર બન્યા છે.

જે મુકરદમાને માટે તેને રોકવામાં આવ્યા હતા, તેને માટે તેને પ્રીટોરીઆ જવાની જરૂર હતી. તે વખતે રેલ્વેની ગાડી ફક્ત ચાર્લ્સટાઉન સુધી જતી હતી. તેના અસીલે તે મુસાફરીને માટે સુવાની ટીકેટ લેવાને તેને સલાહ આપી હતી. પણ તેની પાસે ઓઢવા પાથરવાનાં હતાં, તેથી તેણે તેમ ન કર્યું. પીટર મેરીટ્ઝબર્ગથી ગાડી રવાના થતા પહેલાં તેની સાથેના એક ઉતારુએ "ગાર્ડ"ને બોલાવ્યો. તેણે ગાંધીને ત્યાંથી ઉતરી જવાને અને પાછળની એક ગાડીમાં જઈ બેસવાને હુકમ કર્યો. તેની પાસે પહેલા વર્ગની ટીકેટ હતી, અને તે ગાડી સળંગ ચાર્લ્સટાઉન જવાની હતી, તેથી તેણે તેમ કરવા ના પાડી. 'ગાર્ડ' હઠે ચઢ્યો. ગાડી ચાલવાની તૈયારીમાં હતી. ગાંધીએ ઉતરવાની ના પાડી. તેણે એક પોલિસને બોલાવી. તે હિંદી અણવાકેફગાર માણસને જબરદસ્તીથી ત્યાંથી કાઢ્યા, અને તેનો સામાન તેની પાછળ બહાર ફેંકી દીધો. ગાડી ચાલી જતાં, તેને આખી રાત ઓઢ્યા પાથર્યા વગર મુસાફરના ઓરડામાં ઠંડીમાં પડી રહેવું પડ્યું.

આખરે જ્યારે તે ટ્રાન્સવાલની સરહદ ઉપર આવી પહોંચ્યા, અને તેણે ટપ્પાની મુસાફરી શરુ કરી, ત્યારે તેને હિંદી હોવાનો ગેરલાભ જણાવા લાગ્યો. ટપ્પો પાર્ડીબર્ગ છોડવાની તૈયારીમાં હતો—તે વખતે ગાંધી આગલી બેઠક ઉપર બેઠા હતા—તે અરસામાં એક કદાવર વલંદો જે તે ટપ્પાનો "ગાર્ડ" હતો, તેને બીડી પીવાની તલબ થઇ. તેણે આગલી બેઠકનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાવો કર્યો, અને તે હિંદી ઉતારુને તેના પગ પાસે નીચે બેસવાનું કહ્યું. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો કે "હું તેમ તો નહીં કરૂં." તે ઉપરથી તેણે જોરથી તમાચો માર્યો. ગાંધીએ કઠેરાને પકડી રાખ્યો, પણ તે માણસે તરત જ બીજો તમાચો લગાવ્યો અને ગાંધી ભોંય ઉપર પટકાઇ જતા જતામાંથી બચી ગયા. ત્યાર પછી બીજા ઉતારુઓ વચ્ચે પડ્યા, જેથી "ગાર્ડ"ને વધારે ગુસ્સો આવ્યો. તેઓએ કહ્યું કે, "એ રાંકડાની છેડતી શું કરછ" તે ઉપરથી તેણે બીજી મંજલે તેનો જાન લેવાની ધમકી આપી, અને મારવાનું બંધ કર્યું. સ્ટેન્ડરટન પહોંચતાં ટપ્પો બદલાયો, પણ તે પછીની મુસાફરીમાં બીજી કાંઈ નડતર થઇ નહીં.

તે સંસ્થાનમાં વર્ણ ભેદના દુરાગ્રહથી જે વાકેફગાર છે, તેને જો આ બધું કરુણાજનક ન લાગે, તો તે નવો આવનાર એ બધી બાબતથી કેટલો બધો અજ્ઞાન હતો તેનો ખ્યાલ આવતાં તેને કાંઈક વિનોદ થયા વગર રહે નહીં. જોહાનેસ્બર્ગ પહોંચતાં તે ગાડીમાં બેસી "ગ્રેન્ડ નેશનલ હોટેલ"માં ગયા, પણ ત્યાં તેને ઉતરવા દીધા નહીં. બીજી હોટેલમાં ગયા તો ત્યાં પણ એમ જ બન્યું. વર્ણના અંતરાયથી તેને દરેક પ્રસંગે ગેરઇનસાફ થવા લાગ્યો. આવા આવા અનુભવ થતાં તેને એટલી બધી નીરાશા અને તિરસ્કાર આવ્યો, કે જો તે હિંદીઓની સાથે કરારથી બંધાયા નહોત, તો એકદમ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી ચાલ્યા ગયા હોત.

તે કરારના સબબથી પ્રીટોરીઆમાં તેને બાર માસ કાઢવા પડ્યા, અને ત્યાં રહેવાથી તેને ચોક્સ લાભ પણ થયા. એક તો તે આત્મસંયમ શિખ્યા. જ્યારે પોલીસે તેને "પ્રેસિડન્ટ" ક્રુગરના ઘર પાસેની પગથી ઉપરથી લાત મારી નીચે ઉતાર્યા, અને તેના ગોરા મિત્રોએ તે કાર્ય બિનકાયદેસર છે એમ સાબીત કરી આપવાની ઇન્તેજારી બતાવી, ત્યારે તેણે તે વૈરભાવના પગલાં ભરવાની ના પાડી. તેના વર્ણ અને જાતિના કારણથી તેને જે અપમાન આપવામાં આવતાં તે સહન કરતાં શિખ્યા, અને છેવટ પોતાના સ્વદેશીઓની ખાતર તેમ કરવામાં તેમના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે કુળ અને કેળવણીનું અભિમાન ભૂલી જઇ તેણે આત્મભોગરૂપી નમ્રતા અંગીકાર કરી.

આ વખતે ગાંધીએ પ્રીટોરીઆના એક આગેવાન સોલિસિટરે બાઇબલ શિખવવાને વર્ગ ઉઘાડ્યો હતો, તેમાં જવા માંડ્યું; અને કોઇને ખ્યાલ પણ ન આવે એટલી તીવ્ર દૃષ્ટિથી ખ્રિસ્તી લોકોનાં ચરિત્રનો બારિક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. વખત પુષ્કળ ફાજલ રહેતો હોવાથી, તેણે આ એક વરસમાં લગભગ એંશી પુસ્તકો પૂરાં કર્યાં; તેમાં મૂખ્ય "બટલર્સ એનેલોજી," ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો, એક જૈન તત્ત્વવેત્તાનું બનાવેલું ષડ્-દર્શન, અને ડૉકટર પાર્કરની ટીકાનો કેટલોક ભાગ હતાં. આ વખતે તે પહેલીવાર આખું "બાઇબલ" વાંચી ગયા. અનુક્રમે જ્યારે તેણે "સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ" પૂરું કર્યું, ત્યારે તેને તે ધર્મ પુસ્તકનો મોહ થવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે "ભગવત્ ગીતામાં જે હિંદુધર્મ સમજાવ્યો છે, અને ઇસુ ખ્રિસ્તે જે સત્ય પ્રકટ કર્યું છે, તે બન્નેમાં ખરે જ કાંઈ તફાવત નથી જોવામાં આવતો; અને તે બન્નેનું મૂળ એક જ હોવું જોઇએ."

એ તેના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાને અથવા તેનો નિર્ણય દૃઢ કરવાને માટે ગાંધીએ તેના મિત્ર ડૉકટર ઓલ્ડફીલ્ડની અને મુંબઇના પૂછી. તે ઉપરાંત તેણે ગૂઢ એક વિદ્વાન્ જૈન શિક્ષકની સલાહ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રદર્શક એડવર્ડ મેટલેન્ડની સાથે તે વિષે પત્ર વહેવાર ચલાવ્યો. "ધી પર્ફેકટ વે" નામના મીસીસ એના કીંગ્સફોર્ડના પુસ્તકે તેના ઉપર ઘણી અસર કરી હતી. ધીમે ધીમે તેનું વલણ કોઇ ચોકસ ધાર્મિક મત તરફ વળવા માંડ્યું હતું. વિશેષમાં તે વરસે "વેલીન્ગટન કન્વેન્શન"માં જવાથી તેમ જ બુજરગ વલંદા પાદરી ડોકટર એન્ડ્રુ મરે, મી૦ સ્પેન્સર વોલ્ટન અને બીજા કેટલીક સ્કુલના આગેવાનોના પરિચયથી તેનું મન દૃઢ થતું જતું હતું. આ અનુભવ વિષે ખ્યાલ કરતાં તેણે સ્મિત હાસ્યથી કહ્યું કે, "આ લોકો મને એટલા બધા ચાહતા હતા કે, જો મેં તેઓના બોધથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો હોત, તો તે બધાએ માંસાહાર કરવો છોડી દીધો હોત. તે યાદદાસ્તમાં રાખવા લાયક વરસ આ પ્રમાણે પસાર થયું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ અગીઆરમું.

નાતાલની જાગ્રતિ.

સને ૧૮૯૩ ની આખરમાં રા. રા. ગાંધી તરત હિંદુસ્થાન જવાના ઇરાદાથી ડર્બન પાછા આવ્યા, પણ આંહી તેના અસીલોએ તેના માનમાં એક સામાજિક મેળાવડો કર્યો. તે વખતે "નાતાલ મર્ક્યુરી" નામનું છાપું તેના જોવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી તેને માલમ પડ્યું કે, સરકાર હિંદીઓના મત આપવાના હક તેઓની પાસેથી ખુંચવી લેવાને માટે એક કાયદો પસાર કરવાની તૈયારીમાં છે. શિવાય છાપામાં જૂદી જૂદી જાતની ટીકા જોતાં તેને માલમ પડ્યું કે, આ કાયદો પસાર થયા પછી તેઓના બીજા હકો છીનવી લેવાને બીજા કાયદાઓ ઘડવામાં આવનાર છે. તરત જ તેણે આ વાત પોતાના સ્વદેશીઓનાં લક્ષમાં લાવવાની કોશીશ કરી, તેઓને એક સંપથી કામ લેવા આગ્રહપૂર્વક સમજાવ્યું અને સ્પષ્ટ બતા'વી આપ્યું કે, જો તેઓ તેની સામે પોતાનો વિરુદ્ધ મત એકદમ જાહેર નહીં કરે, અને તેઓ તે કાર્ય થતું અટકાવવાને મહેનત નહીં કરે, તો આખરે તેઓ ત્યાંથી ક્ષીણ થઇ જશે. આથી હિંદીઓ ચમક્યા, પણ તેઓએ જણાવ્યું કે એ વિષયમાં તેઓની કાંઈ માહિતી નથી. તે ઉપરથી ગાંધીએ કબુલત આપી, કે જો તેઓ એક અરજી ઉપર પુષ્કળ સહીઓ કરાવી લાવવાનું માથે લે, તો પોતે તે કાયદાની વિરુદ્ધ અરજી ઘડી આપે. તેઓએ તે પ્રમાણે કબુલત આપી, અને તે જ સાંજે તે કામની શરુઆત થઇ. વર્ણભેદ અને અન્યાયની સામે લાંબા વખત પહેલાં જે લડતની શરુઆત થઇ હતી, જે હજી સૂધી ચાલે છે, અને જેને માટે ગાંધીએ પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો છે, તેનો પાયો આ વખતથી નખાયો હતો.

હિંદીઓની એકાએક જાગ્રતિ એટલી બધી નવાઈ જેવી હતી, કે જેથી આખા નાતાલનું તે તરફ લક્ષ ખેંચાયું. તેઓએ સરકાર ઉપર ઘણી સહીઓવાળી અરજી મોકલી, કાંઈ પણ આગળ પગલાં ન ભર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાની તાર મારફત તેને વિનતિ કરી, અને પીટ્ર–મેરીટ્રસબર્ગની રાજ્ય-કીય સમાજ પાસે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલ્યા. લાંબા વખતથી જે હિંદી કોમ નિરુત્સાહી લાગતી હતી, તેનામાં આ નવું ચૈતન્ય આવેલું જોતાં સરકારને પણ કાંઇક ઉદ્વેગ થયા વગર રહ્યો નહીં. તે બધું કરવા છતાં તે કાયદો પસાર થતો અટક્યો નહીં. પણ હિંદીઓને સમજવામાં આવ્યું કે, તેઓ કાંઈ નમાલા નથી, અને ગોરાઓને જાણવામાં આવ્યું કે સંસ્થાનના કારોબારમાં એક નવી શક્તિનો જન્મ થયો છે. તે કાયદો પસાર થવાનો હતો, તે દરમીઆન મુખ્ય પ્રધાન સર જોન રોબીન્સને કેટલીક બાબતોનો સ્વીકાર કર્યો અને નાતાલના છાપાએ તેઓની અરજી ઉપર દિલસોજી ભરેલાં લખાણો કર્યાં. તે વખતે આટલું ગનિમત હતું. તેઓના આગેવાનને એમ લાગ્યું કે, શરુઆત વખાણવા લાયક થઇ છે, અને હવે પછી ઉમદા ફળની આગાહી આપનારી છે. કેળવાએલા માણસોમાં બીજાના દુ:ખની જે દયા હોય છે અને અપૂર્વ લાગણીવાળા માણસમાં જે પ્રેરણાબુદ્ધિ હોય છે, તેવી ગાંધીનામાં હોવાથી, તેને તરત જ સમજવામાં આવી ગયું કે, જે ગુલામી હાલતને તે લોકો પામ્યા હતા, તેમાંથી તેઓને ઉંચી દશાએ લાવવાને માટે આવી કોઇ જાગ્રતિની જરૂર છે. ગીરમીટની રુએ જે લોકો ત્યાં શેરડીના વાડો ઉપર મજુરી કરવા આવ્યા હતા, તે લગભગ ગુલામગીરીની દશા ભોગવતા હતા. સ્વતંત્ર હિંદીને પણ તે હીણપદ લગાડનારું હતું. સંસ્થાનના કાયદાના વધતા જતા જુલમની સામે થવાને માટે તેમાંના થોડાક મન કરતા હતા. બાકીનાઓ ભાગ્યે જ કોઈ ઉંચા નિયમોને અનુસરીને ચાલવાવાળા હતા. ઉંચ સ્થિતિએ પહોંચવાની ઉમેદ રાખતા હતા, અથવા મનુષ્યાવતારનું પૂરતું ભાન ધરાવતા હતા. તેઓ ખાલી દેહ ધરાવતા હતા, અને ગુલામના જેવી જીંદગી ગુજારતા હતા. આવા પ્રકારની બેપરવાઇ જોતાં, તેને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે તેઓના બળનું માપ કરી લીધું. તેઓ કેટલી પડતી હાલત ભોગવતા હતા તેનો ખ્યાલ કરી લીધો અને જે બીજના કારણથી તે કોમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધોગતિમાં આવી હતી અને જેને લીધે તેને નીચી પાયરીમાં લાવવાને બીજા લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેને જડમૂળથી કાઢી નાખવાને તેનાથી બને તેટલું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અસલી દંતકથા પ્રમાણે સેન્ટજોનની ખીણમાં રહેતી એક ખુબસુરત કુમારિકાને શ્રાપ આપવામાં આવ્યો હતો કે "આ ડાકણ તારા ઉપર ઓચિંતા આવી પડશે, અને કોઇ વીર પુરુષ તને નહીં જગાડે ત્યાં સુધી તું ઉંઘતી પડી રહેશે." તેવોજ શ્રાપ આ લોકોને પણ લાગ્યો હતો, તે આ નવા સાહસથી ચાલ્યો ગયો અને તરતજ હિંદી કોમની જાગ્રતિ થવા લાગી. તે પુરુષના સ્પર્શથી બધા લોકોમાં ચૈતન્ય પસરી ગયું, તેણે આ પ્રજાકીય જાગ્રતિને ઉત્તેજન અને પોષણ આપવાને હવે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.

ગાંધીએ સલાહ આપી કે લોકોએ બાદશાહી સંસ્થાનખાતાના પ્રધાનને ઘણી સહીવાળી અરજી મોકલવી. તરત જ અરજી ઉપર દશ હજાર સહી થઈ ગઇ, અને તે લોર્ડ રીપન ઉપર મોકલી આપવામાં આવી. આથી તે કાયદાને બાદશાહી મંજુરી નહીં મળી, અને તે પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. પણ તરતજ તેની બદલીમાં બીજો કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો. અને ફરીવાર તેજ સ્થળે પણ બીજે દરવાજેથી જતાં મંજુર થયો, અને તે અમલમાં આવતાં હિંદીઓના મત આપવાના હકો ચાલ્યા ગયા.

દરમીઆન ગાંધીએ દરખાસ્ત મૂકી કે હિંદીઓના હક ઉપર દેખરેખ રાખવાને અને ભવિષ્યમાં ઓચિતા હુમલા રોકવાને તેઓએ એક કાયમનું બંધારણ બાંધવું. તેના મિત્રોએ જવાબ આપ્યો કે તે વિચાર ઉમદા છે, પણ જો તે ત્યાં સ્થાયી થવાની કબુલત ન આપે તો તે ચાલવું અશક્ય છે. તેણે કહ્યું કે ત્યાં રહેવાનું તેનાથી બની શકશે નહીં, કારણ કે તે પોતે જાહેર કામમાંથી નાણાં કમાવા ઇચ્છતા નથી, અને જો તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવા માગે તો તેના ગુજરાનને માટે અને બારિસ્ટર તરીકે પોતાનો મોભો જાળવી રાખવાને માટે તેની પાસે બીજાં કોઇ સાધનનો જોગ નથી. તે ઉપરથી હિંદીઓએ તેને પોતાનું વકીલને લગતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામકાજ આપવાને કબુલ કર્યું. તેઓ પોતે કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે એમ લાગવાથી તેઓને એવા એક માણસની જરૂર જોવામાં આવી, કે જે બન્ને પ્રજાના વિચાર પરસ્પર સમજાવી શકે, અને જેથી છેવટ તેઓની માંગણી મંજુર થઇ શકે એવા ધોરણે કામ લઇ શકે. તેઓએ તેને રોકવાનો આગ્રહ કર્યો. ગાંધી પોતાની ખાતર તે આગ્રહને ગણકાર્યાં વગર હિંદુસ્થાન પાછા આવ્યા હોત, પણ તેઓની દલીલ સંગીન લાગવાથી, છેવટ તેણે ત્યાં રહેવા કબુલત આપી. એ પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકા તેની દત્તકભૂમિ થઇ, અને તેની મહેનતથી નાતાલ ઇન્ડીઅન કોન્ગ્રેસ અને "નાતાલ ઇન્ડીઅન એજ્યુકેશનલ એસોસીએશન" ને સ્થાપવામાં આવ્યાં.

પણ સદર અદાલતમાં વકીલાત કરવાની પરવાનગી મેળવતાં તેને મુશ્કેલી પડી. વર્ણનું કારણ આગળ મૂકી "નાતાલ લૉ સોસાઇટી" એ તેની દાખલ થવાની અરજીની સામે મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો. તેઓએ દલીલ કરી કે "કાળા બારિસ્ટરોને સનદ આપવાની તરફેણમાં કદી કોઇએ પોતાના મનમાં સંકલ્પ પણ નહીં કર્યો હોય." નાતાલની આબરૂની ખાતર સદર અદાલતના ન્યાયાધિશોએ એ વાંધાને હસી કાઢ્યો, અને ગાંધીને બારિસ્ટર તરીકે દાખલ કર્યા. ત્યાર પછી બે વરસ સુધી ગાંધીએ પોતાના ઉત્સાહી સ્વભાવમાં જે બળજોર હતું તે બધું વકીલાત કરવામાં, બંધારણ રચવામાં અને કેળવણી આપવામાં વાપર્યું, અને સને ૧૮૯૬ માં તે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાંઓને તેડી લાવવાને માટે ફરીવાર હિંદુસ્થાન આવ્યા.

પ્રકરણ બારમું.

તોફાનનો અનુભવ.

૨૦

૨૦ ગાંધીએ નાતાલ છોડ્યું તે પહેલાં તેણે જાહેર પત્રના રૂપમાં એક ચોપાનીઉં લખી બહાર પાડ્યું, અને હિંદી કોમના કયા કયા વાજબી હકો લઈ લેવામાં આવ્યા હતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે બાબતની હકીકત સ્પષ્ટ રીતે અને દૃઢતાથી પ્રકટ કરી. હિંદુસ્થાન પહોંચ્યા પછી તેણે એ પત્રને ધોરણે એક લાંબું ભાષણ આપ્યું અને તે ભાષણ છપાવી બહોળા વિસ્તારમાં વહેંચ્યું.

સ્વદેશ પહોંચતાં તેના તરફ લોકોએ પોતાની લાગણી ઠેકાણે ઠેકાણે દર્શાવવા માંડી. મુંબઈ, મદ્રાસ અને પુનામાં સભાઓ ભરવામાં આવી અને એ બધે સ્થળે તેને તે વિષય ઉપર ભાષણ આપવા કહેવામાં આવ્યું. આ સભાઓમાં થયેલાં કામકાજના, અને ત્યાં તે જે બોલ્યા હતા તેના, છાપેલા હેવાલો મારી સમક્ષ પડેલા છે. ખરું જોતાં તેને લીધે ઘણા વિસ્તારમાં લોકોના મન ઉપર મજબૂત અસર થઈ હતી.

ભાષણકર્તા તરીકે ગાંધી જુસ્સાદાર ગણી શકાય નહીં. તેનું બોલવું શાન્ત અને ધીમું છે, અને તે માણસની સમજણ શક્તિ ઉપર અસર કરે છે. પણ આ શાન્તપણાની સાથે તે પોતાનો વિષય ઘણી સ્પષ્ટ અને મજબૂત રીતે તેના શ્રોતાની પાસે મૂકવાને શક્ય છે. તેનો સ્વર લગભગ એકધારો ચાલ્યો આવે છે, તેની વાણી તેના શુદ્ધ અંતઃકરણનો આભાસ આપે છે, અને જે જે વિષયો ઉપર તે મતફેર જુવે છે, તેને તે પોતાની ચપળ અને તીવ્ર માનસિક શક્તિવડે એટલા ભારથી રજુ કરે છે કે જેથી દરેકના મનમાં તેનું કહેવું આબેહુબ ઠસી જાય છે. હું જ્યારે તેનું ભાષણ સાંભળવાને જાઉં છું—મેં તેને ઘણીવાર સાંભળ્યા છે—ત્યારે હું તેના શ્રોતાના ચહેરા નિરખીને જોઉં છું. તે વખતે મને લાગે છે કે તે વક્તા નથી, અને તેના જે સ્વદેશીઓને હું મળ્યો છું તેમાંના કેટલાકની ભાષણશક્તિ વધારે ચડીઆતી છે, અને તેઓનાં ભાષણો વધારે સ્વાભાવિક અને સરળ છે, છતાં તેના કરતાં વધારે અસરકારક બોલનાર હજુ સુધી મારા જોવામાં નથી આવ્યો. તે સ્વાભાવિક રીતે અંગ્રેજી કરતાં ગુજરાતી વધારે ઝડપથી બોલે છે, અને તે વખતે તેનો સ્વર વધારે એકધારો ચાલે છે. તે ભાષણ કરતી વખતે કોઈ દહાડો તેના હાથ આમતેમ હલાવતા નથી અને ભાગ્યે જ આંગળાં પણ હલાવે છે, છતાં તેના અંત-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રની ખાતરજમા, વિનય, અને ન્યાયી શબ્દોમાં એટલું બધું બળ છે કે જેથી તે તેના શ્રોતા ઉપર ઘણી અસર કરી શકે છે. ભાગ્યે જ કોઈ તેની જાત ઉપર મોહ પામ્યા વગર રહે છે. મેં તેના કટ્ટા વિરોધીઓને તેની વિવેક વાણીથી ચૂપ થઇ જતા અને વધારે વિવેકી થતા જોયા છે. જે કોઇ તેની સાથે દલીલ કરવા જાય છે, તેના મન ઉપર એક છાપ એ બેસે છે કે તેનામાં નિવિકારી અને મનોહર વિનય છે. તે બધાને કબુલ કરવું પડે છે કે તે ખરેખર એક ઉચ્ચ ગૃહસ્થ છે.

આ ગુણોને લીધે તેને માટે હિંદુસ્થાનમાં ઘણી સારી અસર થયેલી હોવી જોઇએ. તેના ભાષણોનો હેવાલ વાંચતાં એમ જ લાગે છે કે તેથી તમામ વર્ગના લોકો ઉપર ઘણી ઉંડી અસર થયેલી હોવી જોઇએ. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર જે ગેરઇન્સાફ ગુજરતો હતો, તે જાણતાં તેઓની લાગણી ઘણી ઉશ્કેરાઇ હતી, અને તે આજ લગી વધારે ને વધારે ઉશ્કેરાતી ગઈ છે. કમનસીબે જે વખતે લોકોની આસ્થા વધતી જતી હતી, તે વખતે રોયટરે ગાંધીના ભાષણનો ઘણો માયાવી સાર ઇંગ્લાન્ડ તારથી મોકલ્યો. તે સંદેશો આ પ્રમાણે હતો. "સપ્ટેમ્બર તારીખ ૧૪. હિંદુસ્થાનમાં એક ચોપાનીઉં બહાર પડ્યું છે. તેમાં જાહેર કર્યું છે કે નાતાલના સંસ્થાનવાસીઓ હિંદીઓને લુંટી લે છે, તેના ઉપર મારામારી ચલાવે છે, તેઓને પશુ માફક ગણે છે, અને તેઓને કાંઇ દાદ મળતી નથી. આ તહોમતોની તપાસ ચલાવવા 'ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ' હિમાયત કરે છે." આ ફકરામાં કાંઇક સચ્ચાઇ હતી, પણ તે વાસ્તવિક રીતે સચ્ચાઇવાળો નહોતો, અને "સાચમિશ્રિત જૂઠાણું એ હમેશ ખરાબમાં ખરાબ જૂઠાણું છે."

એ ચોપાનીઆમાં કોઈ ચોકસ માણસોના સંબંધમાં જે હેવાલ આપ્યો હતો, તે આખી કોમના સંબંધમાં કહેલું છે. એમ રોયટરે બતાવવા માગ્યું હતું. ગાંધીએ છૂટાં છવાયાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં હતાં તે તે બધાને લાગુ પાડવા માગે છે એવો અર્થ કરી, તે ભાષણકર્ત્તા એક ભયંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્ષોભક અને શહેનશાહતને દહેશતનું કારણ છે, એમ રૈયટરે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ભાષણની નક્લ મારી પાસે છે, અને તે મોટી સંખ્યામાં હિંદુસ્થાનમાં વહેંચવામાં આવી હતી. તે જોતાં તે ખાલી બીન જોખમદાર ક્ષોભક હોય એવું બતાવનારૂં, તેમાંથી કશું મળી આવતું નથી. તેની ભાષા સ્પષ્ટ, શાંત અને જોરદાર છે, અને તેમાં જે કહ્યું છે તે સાબીત કરી શકાય તેવું છે. જો સંસ્થાનમાં બનેલી હકીકત જાહેર થતાં તે લોકોને શરમ અને ગુસ્સો લાગતો હોય, તો બહેતર એ છે કે તેઓએ તે ખોટો માર્ગ તજી દેવો. ગાંધીના મગજ ઉપર તે હકીકત લાવનાર સંસ્થાન છે, અને ખરું જોતાં તેમ થવાને માટે તેજ દોષિત છે.

તે તારનો સંદેશો દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો કે તરત જ નાતાલવાસીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે કોલાહલ થઈ પડ્યો. તેઓએ પોતાનો ગુસ્સો જાહેર કરવાને સભાઓ બોલાવી, અને ગાંધીની ઘણી સખત અને ભાગ્યેજ અદબ-વાળી ભાષામાં બદનામી કરવા માંડી. જે સંસ્થાને તેને મુલકમાં રહેવા દીધા હતા, તેનું નામ ખરાબ કરવાનું તેના ઉપર તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. ત્યાંના એક આગેવાન ડૉક્ટર ડર્બનના શહેરીઓના મોટા મેળાવડા સમક્ષ જે બોલ્યા હતા, તેનો આબેહુબ હેવાલ "નાતાલ એડવર્ટાઇઝર"માં આ પ્રમાણે હતો. બીજે દરેક ઠેકાણે પણ તેજ ધોરણે ભાષણો કરવામાં આવ્યાં હતાં.

તેણે કહ્યું કે "રા. રા. ગાંધીએ નાતાલવાસીઓ ઉપર હિંદીઓની સાથે અપ્રમાણિકપણે વર્ત્તવાનું, તેઓને ગાળો ભાંડવાનું, લુંટવાનું, અને ઠગવાનું તહોમત મૂક્યું હતું." (શ્રોતામાંનો એક જણ બોલ્યો કે કૂલીને ઠગવું એ ઠગવું ન ગણાય.) તરત જ તેણે કહ્યું કે "હું એ વિચારને પૂરી રીતે મળતો થાઉં છું. રા. રા. ગાંધીએ હિંદુસ્થાનમાં જઇ આપણી બદ-નક્ષી કરી હતી અને આપણે તેની ચામડીના જેવા કાળા અને મલીન છીએ એવો ત્યાં ચિતાર આપ્યો હતો." (તાળીઓના અવાજ.) એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેઓની લાગણી ઘણી ઉશ્કેરાઈ હતી.

રા. રા. ગાંધી એ પ્રમાણે કામમાં રોકાયા હતા, અને કલકત્તામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક સભા બોલાવવાની તજવીજ કરતા હતા, તે અરસામાં તેને નાતાલથી તાર મળ્યો કે રાજ્ય સમાજની બેઠક તરતમાં થવાની છે, એટલે તેણે વગર ઢીલે ત્યાં પાછા વળવું. આ તાર તેને સને ૧૮૯૬ ના નવેમ્બરમાં મળ્યો હતો. તરત જ તે મુંબઇ આવ્યા, અને પહેલી જે "સ્ટીમર" હાથ લાગી તેમાં જવાનું નક્કી કર્યુ, અને તેનાં બઇરી છોકરાંને લઇને "સ્ટીમર કુરલેન્ડ" માં દક્ષિણ આફ્રિકા જવા ઉપડ્યા. કુરલેન્ડ તે મહિનાની તારીખ ૨૮ મીએ મુંબઇથી રવાના થઇ, ત્યાર બાદ બે દહાડે "સ્ટીમર નાદરી" ઉપડી. તે બન્નેમાં હિંદી ઉતારુઓ હતા અને તે બન્ને એકી વખતે ડર્બન પહોંચી. તરત જ લડાઇની શરુઆત થઇ.

મુસાફરી દરમીઆન તે બન્ને વહાણોની અંદર કોઇને પણ ચેપી રોગ નહોતો થયો, છતાં તે આવી પહોંચતાંનેવાર તંદુરસ્તીખાતાના વડા અધિકારીએ ચાલતા રીવાજની વિરુદ્ધ કાંઇ પણ કારણ આપ્યા વગર તેઓને અલગ રાખવા અને તેના ઉપર જાપતો રાખવાનો હુકમ કાઢયો. તેના કપ્તાને અને આડતીઆએ ત્યાંના અધિકારીઓને તેમ જ સરકારને ઘણી ઘણી વિનતિ મોકલી, ત્યારે તેને કિનારે આવવાની રજા આપવામાં આવી. દરમીઆન હિંદીઓને ઉતરતાં રોકવાને માટે ડર્બનમાં મજબુત રીતે હિલચાલ ચાલ્યા કરતી હતી, અને મોટો સમૂહ એકઠો કરવાની પેરવી થયા કરતી હતી. પ્રથમ મળેલી એક સભાના પ્રમુખ અને લશ્કરી સનંદી અધિકારી હેરી સ્પાર્કર્સની સહીથી તારીખ ૩૦ મી ડીસેમ્બરે "નાતાલ એડવર્ટાઇઝર"માં નીચે પ્રમાણે જાહેર ખબર બહાર પાડવામાં આવી. "પોઇન્ટ ઉપર જઈ હિંદીઓ કિનારે ઉતરવા પામે તે પહેલાં તેની સામે લોકોના વિરુદ્ધમત જાહેર કરવાને માટે એક મોટા સમૂહને તૈયાર કરવા, સોમવાર તા૦ ૪ જાન્યુઆરીના આઠ વાગે વિકટોરીઆ 'કાર્ટે' ના મોટા ઓરડામાં સભા બોલાવવામાં આવી છે, તે વખતે દરેક ડર્બનવાસીની હાજરીની જરૂર છે." તે ઉપરથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો હાજર થયા, અને છેવટની સભા ડર્બન "ટાઉન હોલ" માં મળી. તેઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલા રાતા પીળા થઇ ગયા હતા તેનો ચિતાર નીચેના પસાર થયેલા ઠરાવો ઉપરથી જોઇ શકાશે.

(૧) "કે આ સભા મજબુત રીતે એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે હવે પછી સ્વતંત્ર હિંદી અને બીજા એશિયાવાસીને આ સંસ્થાનમાં ઉતરતા અટકાવવા જોઇએ, અને સરકારને આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે તેણે નાદરી અને કુરલેન્ડ નામનાં વહાણો ઉપર જે હિંદીઓ આવ્યા છે તેને સંસ્થાનને ખરચે હિંદુસ્થાન પાછા મોકલવાને પગલાં લેવાં જોઇએ, તેમજ આગળ ઉપર કોઇ સ્વતંત્ર હિંદી અથવા બીજા એશિયાવાસીને ડર્બનમાં ઉતરતાં અટકાવવા જોઇએ."

(૨) "ઉપરનો ઠરાવ અમલમાં લાવવા આ સભામાં હાજર થયેલ દરેક માણસ પોતાના દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે બનતું કરવાને માટે સરકારને મદદ આપવા કબુલત આપે છે અને બંધાય છે, અને તે હેતુ પાર પાડવાને માટે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે તે પોઇન્ટ ઉપર હાજર થશે."

આ ઠરાવના ટેકામાં જે જે ભાષણો કરવામાં આવ્યાં હતાં, તે વાંચતાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે કે તેઓની નાપસંદગીનું ખાસ નિમિત્ત રા૦ રા૦ ગાંધી હતા, અને એકત્ર થયેલા શહેરીઓ તેઓનો હેતુ પાર પાડવાને માટે જબરદસ્તી વાપરવાને બિલકુલ તૈયાર હતા.

તે વખતના નાતાલના સરકારી વકીલ "ઑનરેબલ" હેરી એસ્કોમ્બે એકવાર એવું નિવેદન કર્યું હતું કે સરકાર લોકોના વિચારને બિલકુલ મળતી થાય છે, પણ કાયદાની બારિકીને લીધે પગલાં લેતાં અટકે છે. તારીખ ૭ મી જાન્યુઆરીએ એક બીજી સભામાં ડૉક્ટર મેકેન્ઝી બોલ્યા કે મુખ્ય પ્રધાનની સાથે મસલત ચલાવતાં મી૦ એસ્કોમ્બે કહ્યું કે "સરકાર તેઓની મદદમાં છે, અને દરેક રીતે તે વિષયનું તરતમાં છેવટ લાવવાને ઇન્તેજાર છે." આગળ ચાલતાં ડૉક્ટર મેકેન્ઝી બોલ્યા કે "કેટલાક ગૃહસ્થો વહાણોને લાંબી મુદત સુધી અલગ રાખવા ભલામણ કરે છે, પણ ખરું જોતાં રાજ્યસમાજ તેજ ધોરણે કામ લીધે જાય છે. (તાળીઓના અવાજ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે વહાણોને ડુબાડી દેવાના પોકાર.) તેણે ગઈ રાત્રે એક નૌકાના 'વોલન્ટીઅર'ને બોલતાં સાંભળ્યો હતો કે જો તેને તે વહાણ ઉપર ગોળી ચલાવવા દે, તો તે એક મહિનાનો પગાર અર્પણ કરી દે; આ સભાનો હેતુ પાર પાડવાને દરેક હાજર થયેલો માણસ એક મહિનાનો પગાર અર્પણ કરવા તૈયાર છે? (તાળીઓના અવાજ અને હકારના પોકાર.) એમ થાય તો જ લોકો સરકારને કેટલી કુમક આપવા તૈયાર છે તેની તેને ખાત્રી થાય."

ત્યાર બાદ વ્યવસ્થાપૂર્વક બધી સામગ્રી થવા માંડી. જે જે માણસો જબરદસ્તી વાપરવાને ખુશી હતા તેનાં નામની ટીપ બનાવવામાં આવી, અને તેને મોખરે ચાલનાર કપ્તાનોની નિમણુક કરવામાં આવી. ડર્બનમાં કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. ગભરાયેલા હિંદી શહેરીઓ કોઇપણ વખતે હુલ્લડ થશે એવો ભય રાખતા હતા. આ કટ્ટી દુશ્મનાવટ અને દેખીતી જબરદસ્તીમાંથી કેટલું આગેવાન લોકો કાર્યસિદ્ધિને માટે અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતા હતા, અને કેટલું ખાલી હિંદીઓને ડરાવી તેને પાછા ઘર ભેગા કરવાને માટે હતું, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ આજે મુશ્કેલ છે. તો પણ એટલું તો ચોકસ છે કે ગામમાં હિંદીઓની વિરુદ્ધ કેવા પ્રકારની લાગણી હતી તે તે વહાણ ઉપરના ઉતારુઓના ધ્યાનમાં લાવવાને, અને મૂખ્યત્વે કરીને ગાંધી જમીન ઉપર પગ મૂકે, તો તેને કેવા પ્રકારનો આવકાર મળશે તે તેને સ્પષ્ટ રીતે બતાવવાને, દરેક જાતનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો હતો. વખતે તે બધો આડંબર ખાલી દમ ભરાવવાને માટે હોઈ શકે, પણ એક વખત લોકો હુલ્લડ કરવા તૈયાર થાય તો પછી તેને ભાગ્યે જ અંકુશમાં રાખવાનું બની શકે છે. પણ રા૦ રા૦ ગાંધી અને તેની સાથેના ઉતારુઓને પાછા જવાનો જરા પણ વિચાર નહોતો. સંસ્થાનવાસીઓ ગમે તેમ વરતે, પણ હિંદીઓને ઉતરતાં અટકાવવાનો તેઓને કાયદેસર હક નહોતો, અને એ બધું તે વહાણ ઉપરનો એક પુરુષ બરાબર સમજતો હતો.

આ બધું ચાલતું હતું, તે દરમીઆન વહાણોને અલગ જાપતામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખવામાં આવ્યાં હતાં, અને તે બાબતમાં જે કાગળો અને અરજીઓ મોકલવામાં આવતી હતી તેનો કોઇ જવાબ આપતું નહોતું. તારીખ ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ વહાણના માલિકોએ મી૦ એસ્કોમ્બને લખ્યું કે "વહાણો ચોવીશ દહાડાથી બહાર લંગર નાખી પડેલાં છે, અને તેના ઉપર દરરોજ દોઢસો પાઉંડનું ખરચ ચડે છે; તેથી અમે ભરોંસો રાખીએ છીએ કે તમે અમને આવતી કાલ બપોરના બાર વાગ્યા સૂધીમાં તમારો ખુલાસાવાર જવાબ આપવાનું દુરસ્ત ધારશો અને અમે વાજબી ધારીએ છીએ, કે અમારે તમને ચેતવણી આપવી જોઇએ કે જો તમે ગયા રવિવારથી અમને દરરોજ દોઢસો પાઉંડ આપવાની કબુલતવાળો જવાબ નહીં આપો અને વહાણ ઉપરના ઉતારુઓને ઉતરવાને માટે હુલ્લડખોરોને દાબી દેવાનાં પગલાં નહીં લ્યો, તો અમે માનપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે સરકાર પાસેથી જે રક્ષણ મેળવવાનો અમને હક છે, તેના ઉપર આધાર રાખી અમે તરત જ વહાણોને કિનારે લાવવાની તૈયારી કરવા માંડીશું." આનો જવાબ તરત જ પાછો ફર્યો. મી૦ એસ્કોમ્બે વળતે દહાડે સવારના પોણા અગીઆર વાગે નીચે પ્રમાણે લખ્યું.

"બાર વાગે વહાણો બારામાં આવવાને તૈયાર રહે એવી સૂચના બંદરના કપ્તાન તરફથી અપાઇ ચૂકી છે. બંદોબસ્ત રાખવાની સરકારની જે ફરજ છે, તે વિષે તેને ટોકણી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી."

હિંદીઓને ડરાવી પાછા મોકલી આપવાને માટે તેઓએ આટલા વખત સૂધી જબરદસ્તીની જે ધમકી આપી હતી તે નિષ્ફળ ગઇ. **હેરી સ્પાર્ક્સે** ફરલેન્ડના કપ્તાન ઉપર એક કાગળ મોકલ્યો તેમાં ડર્બનના શહેરીઓ કેટલા બધા જોસમાં છે તેનું વર્ણન આપ્યું, અને ઉતારુઓને પાછા જવાનું ખરચ સંસ્થાન આપવા બંધાય એવું બતાવી તેઓને પોતાના વતન ચાલ્યા જવાને આગ્રહ કર્યો. છતાં તે યુક્તિમાં પણ તે નિષ્ફળ થયો. રા. રા. ગાંધીએ તે બધાને એ કાગળની હકીકત સમજાવી, અને હવે પછી શું શું બનવા જોગ છે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધું કહી બતાવ્યું. સાથે તેણે બધાને એમ પણ સમજાવ્યું કે તેના મત પ્રમાણે બધાની ફરજ એ છે કે તેઓએ ઉતરવાનો પ્રયાસ જારી રાખવો. તેઓએ તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તવા ઠરાવ કર્યો. ઉપરના કાગળનો એક ટુંકો જવાબ પાછો વાળવામાં આવ્યો કે, "ઉતારુઓ પાછા જવાની ના પાડે છે."

તારીખ ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ "નાતાલ એડવર્ટાઈઝરે" લખ્યું કે "જ્યારે કુરલેન્ડ અને નાદરીએ બંદરમાં આવવાની હિમ્મત ધરી છે એવા ખબર પસર્યા અને જ્યારે રણશિંગું ફુંકનારાઓ બુધવારની સવારના દશ વાગતામાં આખા ગામમાં શેરીએ શેરીએ ઘોડા દોડાવતા જોવામાં આવ્યા, ત્યારે બધાને લાગ્યું કે બિચારા હિંદીઓ ઉતરવાની કોશેશ કરશે તો તેઓના બુરા હવાલ થશે, અને જો તેઓ ડર ખાઈ વહાણ ઉપર પડ્યા રહેશે તો એકત્ર થયેલા માણસોના પોકાર, હાય હાય અને ઠઠ્ઠા મશ્કરીના અવાજોથી તેઓ બહેરા અથવા ગાંડા બની જશે; અને છેવટ તો એજ આવશે કે ગમે તેમ થાય પણ તેઓને ઉતરવા દેશે નહીં." તેજ છાપાએ જે જે બીના બની હતી તેનું આબેહુબ બ્યાન નીચે પ્રમાણે આપ્યું હતું.

"બાર વાગ્યા પછી થોડીવારે એલેકઝાન્ડ્રા પોઇન્ટ ઉપર લશ્કરની હાજરી લેતાં બધા માણસો આવેલા માલમ પડતા હતા, અને બનતી ચોકસી કરતાં નીચે પ્રમાણે ટુકડીઓ હાજર થયેલી હતી. (જે માણસોને આગેવાન નિમ્યા હતા તે બધાનાં આ જગ્યાએ નામ આપ્યાં હતાં; ઘણાં ખરાં નામ હવે નજીવાં જેવાં લાગે છે, અને તે ભૂલી જવા લાયક છે.) રેલ્વે ખાતાનાં ૯૦૦ થી ૧૦૦૦. થૉટ કલબ, પોઇન્ટ કલબ, અને રોઈંગ કલબ ૧૫૦, સુથાર અને સાંધાવાળા ૪૫૦, છાપનારા ૮૦, દુકાનના મદદનીશો લગભગ ૪૦૦, દરજી અને ઘોડાનાં જીન બનાવવાવાળા ૭૦, પ્લાસ્ટર લગાવવાવાળા અને કડીઆ ૨૦૦, સામાન્ય લોકો ૧૦૦૦." તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેઓને ઉતરતાં અટકાવવાને માટે જબરદસ્તી વાપરનારા લગભગ ૩૩૦૦ માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકઠાં થયાં હતાં. આ બધાને બરાબર લશ્કરી બનાવ્યા હતા અને તેના ઉપર દસ્તુર મુજબ કપ્તાનો નિમ્યા હતા. એક કાફરાની ટુકડી ૫૦૦ માણસોની હતી. તે તમાશા દરમીઆન આ લોકોને પણ સ્કવેર ઉપર વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવ્યા હતા, અને તેના આગેવાન તરીકે એક વેંતીઆ માણસને નિમ્યો હતો. આથી બધાને ગમ્મત પડતી હતી. આગળ ચાલતાં તે છાપું લખે છે કે "આ બધો સમૂહ કેવી રીતે વર્ત્તશે તે વિષે વહાણ ઉપરના માણસોને તર્ક વિતર્ક થયા કરતા હતા. તે બન્નેમાંથી કુરલેન્ડના કપ્તાન મલિને વધારે સાહસિક વૃત્તિ બતાવી, અને જો કે તેનું વહાણ નાદરી કરતાં કિનારાથી વધારે દૂર હતું, તોપણ તેણે હંકારી આગળ કર્યું. ઉતારુઓના રક્ષણને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે નહીં તે વિષે સરકાર તરફથી તેને કાંઇ ખાતર જમા મળી નહોતી. તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે તેઓના રક્ષણને માટે કાંઇક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેટલા માટે તેણે તુતકના મોખરાના ભાગમાં "યુનીઅન જેક" ખડો કર્યો. વહાણના વચલા ડોળ ઉપર તેના પોતાના વાવટાથી ઉંચે લાલ વાવટો લગાવ્યો, અને સૂકાનની પાસે પણ એક લાલ વાવટો લગાવી દીધો. તેણે તેના તાબાના અમલદારને હુકમ કર્યો કે બનતાં સુધી કિનારા ઉપરના લોકોને વહાણ ઉપર આવવા ન દેવા, છતાં જો તેઓ ચડી આવે તો "યુનીઅન જેક" ઉતારી નાખવો અને તે હુમલો કરનારના હાથમાં આપી દેવો. એવી રીતે શરણ થયા પછી તેના ધારવા પ્રમાણે કોઇ અંગ્રેજ બચ્ચો વહાણ ઉપરના માણસોને પજવી શકશે નહીં. સારાં નસીબે એવું બન્યું કે તે છેવટનાં પગલાં લેવાની જરૂર ન પડી. કુરલેન્ડ ખાડીમાં આવી લાગી એટલે ઉતારુઓ તીવ્ર નજરથી જોવા મંડ્યા કે તે સમૂહ હવે શું પગલાં ભરશે. મૂખ્ય પુરજાના દક્ષિણ છેડાથી ઉત્તર તરફ કેટલેક દૂર સૂધી લોકો હારબંધ એકઠા થયેલા જોવામાં આવતા હતા, પણ તેઓ એ બધું બેપરવાઇની નજરથી જોતા જણાતા હતા. વહાણ ઉપરના ઉતારુઓ ડરી ગયા હોય એવું કાંઇ ચિહ્ન જોવામાં આવતું નહોતું, અને ૨૦ ૨૦ ગાંધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીજા કેટલાક તૂતક ઉપરથી એ બધું બેફિકરાઇથી જોતા હતા. લોકોના સમૂહનો મોટો ભાગ મૂખ્ય ફુરજા ઉપર નાંગરેલાં વહાણોની બાજુએ એકઠો થયેલો હતો, અને તેઓને બહારથી આવતાં વહાણો ઉપરના ઉતારુઓ જોઇ શકતા નહોતા. જ્યારે કિનારા ઉપરના લોકોએ કુરલેન્ડને 'બલફ ચેનલ'માં લંગર નાખતાં જોઇ, ત્યારે તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું હોય એમ તેઓના ચહેરા ઉપરથી અનુમાન થતું હતું. તેઓએ શું કરવું તેની કાંઇ જ સૂજ નહીં પડવાથી તેઓ આમ તેમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા, અને તરત જ તે બધા 'એલેકઝાન્ડ્રા સ્કવેર'માં સભા ભરાવાની હતી ત્યાં ચાલ્યા ગયા. તેઓએ ઉતારુઓને ચમકાવવાને માટે જે બધી સામગ્રી કરી હતી તેમાંનું કશું તેઓને ત્યાર બાદ જોવામાં ન આવ્યું. દરમીઆન મી૦ એસ્કોમ્બ અને તેની સાથે બંદર કપ્તાન કેપ્ટન બેલર્ડ, ફુરજાના ઉપરી મી૦ રીડ અને લંગરખાતાના ઉપરી મી૦ સીમ્પકિન્સ હોડીમાં બેસી કુરલેન્ડની બાજુએ આવ્યા. તે સરકારી વકીલ બોલ્યા કે "કેપ્ટન મીલન, તમે ઉતારુઓને ખબર આપો કે તેઓ પોતાના દેશનાં ગામડાંમાં જેટલા સહીસલામત છે તેટલા જ સહીસલામત તેઓ નાતાલ સરકારના કાયદાની નીચે છે.' કપ્તાને પૂછ્યું કે તે તેઓને ઉતરવાની ભલામણ કરે ? મી૦ એસ્કોમ્બે જવાબ આપ્યો કે એ વિષે કપ્તાને તેને ફરીથી મળવું. નાદરીને પણ એજ મતલબનો સંદેશો કહી મી૦ એસ્કોમ્બ લોકોને સમજાવવાને કિનારે ગયો. નાદરી અને કુરલેન્ડ ' બ્લફ ' ઉપર ઉતારુઓને ઉતરવાની જગ્યાની બાજુએ પડખો પડખ લંગર નાખી પડી, અને તેમાં કુરલેન્ડ જમીન તરફની બાજુએ હતી."

તેઓના ઉપર ભયની અસર ન થઈ એટલે મી૦ એસ્કોમ્બે પોતાનું વલણ બદલ્યું, અને એકઠા થયેલા લોકોને વિખેરી નાખવાનું કાર્ય આરંભ્યું. તેણે પોતાની ઘણી મધુર વાક્ચાતુરીવડે તેઓને સમજાવ્યું કે તેઓએ કાર્યને અનુસરતું બધું કર્યું છે. તેણે તેઓને વચન આપ્યું કે તે રાજ્ય સમાજની પહેલી જ બેઠકમાં તે વિષય લાવશે. ત્યારબાદ તેણે રાણીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નામથી વિખરાઈ જવાનો તેઓને હુકમ કર્યો. ત્યારબાદ બીજાં થોડાં ભાષણો થયાં, અને હુકમ પ્રમાણે તે મોટો સમૂહ વિખરાઇ ગયો.

ત્યારબાદ બે કલાકે ઉતારુઓ નાની નાની ટુકડીમાં હોડીમાં બેસી કિનારે ઉતરવા લાગ્યા. પણ મી૦ એસ્કોમ્બે રા૦ રા૦ ગાંધીને એક સંદેશાદ્વારાએ સલાહ આપી કે તેણે બીજા ઉતારુઓની સાથે ન ઉતરવું, પણ ત્યાંજ સાંજ સુધી રાહ જોવી, અને દરીઆઈ પોલિસના "સુપરીન્ટેન્ડન્ટ" તેને કિનારા ઉપર ઉતારવાને આવશે, તે પોતે આ સલાહ પ્રમાણે ચાલવા ખુશી હતા, પણ થોડા વખત વિત્યા બાદ મેસર્સ ગુડ્રિક, લોટન અને કુક સોલિસિટરની પેઢીનો મી૦ લોટન વહાણ ઉપર આવ્યો, અને દરખાસ્ત કરી કે રા. રા. ગાંધીએ તેની સાથેજ કિનારે જવું. તેઓએ કપ્તાનની સલાહ લીધી, અને તે કૃત્યની જવાબદારી પોતાને માથે રાખી, તેઓએ એકદમ કિનારે જવાની હિમ્મત ધરી. ગાંધીની સ્ત્રી અને છોકરાંને જૂદાં મોકલવામાં આવ્યાં, અને તેઓ સહીસલામત ઠેકાણાસર પહોંચી ગયાં. પણ કોઈ છોકરાઓએ રા. રા. ગાંધીને હોડીમાં આવતાં ઓળખી કાઢયા, અને તરત તેઓએ ચેતવણી આપી દીધી. રા. રા. ગાંધીની સ્ત્રી અને છોકરાંને પારસી રુસ્તમજી નામના પૈસાદાર હિંદી મિત્રને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. ગાંધીએ પણ તેમની પાછળ ત્યાંજ જવાનો સંકેત કર્યો હતો, પણ ઉતરવાની જગ્યાએ સંખ્યાબંધ લોકો એકઠા થઇ ગયા અને તેઓને ધમકી દેવા લાગ્યા. મી૦ લોટને 'રિકશો'માં જવા સૂચવ્યું, અને તેઓ એકમાં બેઠા. પણ લોકોએ 'રિકશો'વાળાને જતાં અટકાવ્યો, અને તેથી તે બન્નેએ પગે ચાલવા માંડયું. જ્યારે તેઓ 'વેસ્ટ સ્ટ્રીટ' પહોંચ્યા ત્યારે લોકોનો મોટો જમાવ થઈ ગયો, અને આગળ ચાલવું મુશ્કેલ પડયું. ગભરાટ અને ધક્કામુક્કીમાં તે બન્ને મિત્ર જૂદા પડી ગયા. મી૦ લોટનને છૂટો પાડી તેઓ ગાંધીના ઉપર પથ્થર, માછલાં અને સડેલાં ઇંડાં ફેંકવા લાગ્યા. તેને હડશેલો મારી આગળ કર્યો, એટલે એક કદાવર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોરાએ બૂમ પાડી પૂછ્યું કે "છાપામાં લખનાર તુંજ હતો કે?" અને પછી તરતજ તેણે પશુની માફક લાત લગાવી. રા. રા. ગાંધીએ લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પાસેના કોઇ કઠેરા પકડી લીધા, પણ તરતજ તે હુમલો કરનારે ફરી લાત લગાવવા માંડી.

આ ધિક્કારવા લાયક દેખાવ ચાલતો હતો તે વખતે કાંઇ શોભિતું કામ થયું હોય તો તે એકજ હતું, અને તે એક ઉમદા બહાદુરીનો દાખલો હતો. પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની સ્ત્રી મીસીસ એલેકઝાન્ડરે તેને ઓળખ્યા, અને તેના ઉપર ઉડતાં શસ્ત્રો પડતાં અટકાવવાને પોતાની છત્રી ઉઘાડી હિમ્મતથી તેની મદદે ગઇ; અને તેણે આગળ ચાલવા માંડયું ત્યારે તે બાઇ પણ તેને કેડે કેડે ચાલવા લાગી. તે એક ઉમદા પ્રકૃતિની પ્રેરણા બુદ્ધિ અને કાર્ય હતું, અને ઘણુંકરી તેને લીધે તેના ઉપર સખત માર પડતો અટક્યો. એટલામાં લોકો ગાંધીને મારી નાંખે છે એમ બૂમ પાડતો એક હિંદી છોકરો પોલીસને બોલાવવા દોડ્યો, અને કેટલાક પોલીસ ખરી અણીને વખતે આવી ચઢ્યા. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે ગાંધીને પોલીસ થાણામાં આશરો આપવા કહ્યું, પણ તેને તેની સ્ત્રીની ફિકર રહેતી હતી, તેથી તેણે રુસ્તમજી શેઠને ઘેર જવાનું પસંદ કર્યું. ત્યાં જતાં તેને વધારે મુસ્કેલી પડી નહીં.

રાત પડતાં તે ઘરની આસપાસ લોકોનાં ટોળાં વધવા લાગ્યાં, તેઓ ધમકી આપવા લાગ્યા, બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યા, અને ગાંધીને સોંપી આપવાની માંગણી કરવા લાગ્યા. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ એલેકઝાન્ડરે કહેવરાવ્યું, કે જો ગાંધી તેના મિત્રનું ઘર બાળી નખાતું જોવા ન ઇચ્છતા હોય, અને તેના કુટુમ્બને બચાવવા ઇચ્છતા હોય તો તેણે તેની સૂચના પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ; અને છૂપે વેશે ટોળામાં થઇને ચાલ્યા આવવું જોઇએ. તેણે એ પ્રમાણે કર્યું. તે એક હિંદી પોલીસના વેશમાં પાઘડીની નીચે ધાતુની રકાબી મૂકી, અને એક હિંદી વેપારીના વેશમાં છૂપી પોલીસના માણસની સાથે ઠઠ ચીરીને બહાર ચાલ્યા આવ્યા; અને છેવટ સહી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સલામતીથી પોલિસ થાણામાં જઇ પહોંચ્યા, ત્યાં સૂધી તેઓને વાડો કૂદવી પડી, રેલના પાટા ઓળંગવા પડ્યા, અને વખારમાં થઇને જવું પડ્યું. ભય દૂર થતાં સૂધી તે આંહી રહ્યા.

આ દ્વેષ ભાવનું કારણ ગેરસમજુતી હતી એ વિષે કાંઈ શક નથી. તેમાંથી ખોટું કરતાં આંચકો ન ખાય એવા માણસો રજનું ગજ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. સંસ્થાનવાસીઓ એમ માનતા હતા કે ગાંધીએ અતિશયોક્તિવાળી હકીકતો બહાર પાડી હતી, તેઓના ઉપર ખોટાં તહોમતો મૂક્યાં હતાં, અને તેથી તેઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે આખા નાતાલનું અપમાન કર્યું છે, તેથી તેઓ ગુસ્સે ભરાયા.

જ્યારે તેઓએ તેનું છાપેલું ભાષણ વાંચ્યું, અને જોયું કે પહેલાં તેણે ડર્બનમાં જે હકીકત છપાવી બહાર પાડી હતી તેના કરતાં તેમાં ભિન્નપણું કાંઈ જ નથી, ત્યારે તે સંસ્થાનવાસીઓને એમ જણાયું કે તેઓને ખોટા ભંભેર્યા હતા. "નાતાલ મર્ક્યુરી"એ પણ તેનું ક્રોધનું સ્વરૂપ બદલી લખ્યું કે "રા. રા. ગાંધીએ પોતાના અને પોતાના દેશીઓ તરફથી, જે કાંઈ તેને કરવાનો હક નથી, એવું કશું કર્યું નથી અને તેની દૃષ્ટિથી જોતાં જે તત્ત્વને માટે તે લડે છે, તે નિર્મળ અને ન્યાયી છે. તેને તેમ કરવાનો હક છે, અને જ્યાં સૂધી તે પ્રમાણિકપણે અને સીધે રસ્તે કામ કરે ત્યાં સૂધી તે દોષિત ગણાય નહીં, અને તેની વચ્ચે આવી શકાય નહીં. અમારા જાણવા પ્રમાણે તે હમેશ તે જ ધોરણે વર્તતા આવ્યા છે, અને અમે પ્રમાણિકપણે નથી કહી શકતા કે તેનાં છેલ્લાં છપાએલાં ચોપાનીઆમાં જે હકીકત મૂકી છે, તે તેની દૃષ્ટિથી જોતાં ગેરવાજબી ગણાય. ગાંધીએ જે નિવેદન કર્યું હતું, તેમાં અતિશયોક્તિ કરી રોયટરે તાર મોકલ્યો હતો. તેઓને જે જે નડતરો વેઠવી પડી છે, તે જ તેણે વર્ણવી છે, અને તે જોતાં વાજબી રીતે કોઈ એમ નહીં કહી શકે કે નાતાલના લોકો હિંદીઓને લૂટી લે છે, તેના ઉપર મારામારી ચલાવે છે, તેઓને પશુ માફક ગણે છે, અને તેઓની કોઈ દાદ ફરીઆદ સાંભળતું નથી, એમ તે કહેવા માગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ **નાતાલના** લોકોને ક્રોધે ભરાવાનાં બે બીજાં બનાવટી કારણો હતાં. ત્યાં એવી ગપ ચલાવવામાં આવી હતી કે, રા. રા. **ગાંધી** તે બે વહાણ ઉપરના ઉતારુઓને અલગ રાખવાને માટે સરકારના ઉપર ફરીઆદ કરવાને ઉશ્કેરે છે, અને વિશેષમાં "તેણે દર મહિને એકથી બે હજાર હિંદીઓને **નાતાલમાં** ઉતારવાને સ્વતંત્રપણે ગોઠવણ કરી છે," અને તે વહાણો ઉપરના લગભગ આઠસો ઉતારુઓને તે ગોઠવણપેટે તે શરુઆતમાં લાવ્યા છે. તે દક્ષિણ **આફ્રિકામાં** મોટે પાયે હિંદીઓ વસાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ જાતનું તહોમત તેના ઉપર વરસોથી મૂકાયા કરે છે. તે તહોમત અસભ્ય જૂઠાણું છે. રા૦ રા૦ **ગાંધીએ નાતાલ** સરકારની વિરુદ્ધ મુકરદમો ચલાવવા કોઇને ઉશ્કેર્યા નહોતા, અને એ વહાણોના છસો ઉતારૂઓ–તેમાંના **નાતાલમાં** ખાલી બસો રહેવાના હતા, અને તે બસોમાંથી સો ત્યાંના પુરાણા વતની હતા–તેની સાથે થઈ જવાનું કારણ એટલું જ હતું કે તેને ત્યાં અચાનક બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

છતાં આવી ઉડતી વાતો એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતાં લોકોને ઘણો ગુસ્સો ચડી આવ્યો, અને તે વખતના અપ્રમાણિક આગેવાનોએ બળતામાં ઘી હોમી આગ સળગતી રાખી.

પ્રકરણ તેરમું.

રણભૂમિ ઉપર.

સને ૧૮૯૯ ના ઑકટોબર મહિનામાં લડાઇ શરુ થતાં બધા વર્ગના સંસ્થાનવાસીઓમાં ખળભળાટ થઈ ગયો અને તેઓ આવેશમાં આવી ગયા. હિંદીઓમાં પણ તેવો જ જુસ્સો આવ્યો, અને તેઓએ તે સ્થળે જે મોટા બનાવ બનતા હતા, તેમાં થોડો પણ ભાગ લેવા વિચાર કર્યો. એવા અણીના વખતમાં એ પ્રમાણે વર્ત્તવામાં રા. રા. ગાંધીની ધારણા એવી હતી કે કાંઈ નહીં તો તેઓ શાહેનશાહત તરફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વફાદાર છે એમ બતાવી શકશે, અને લોકો સામાન્ય રીતે મશ્કરી કરે છે કે "જો સંસ્થાન ભયમાં આવી પડે તો હિંદીઓ નાશી જાય" એ કહેવું ખોટું છે એમ સાબીત કરી શકશે. તે વારંવાર કહેતા કે, જેટલે દરજ્જે હિંદીઓ પોતાના હકના સંબંધમાં આગ્રહી છે, અને અંગ્રેજી રૈયત તરીકે ગણાવવા ઇચ્છે છે, તેટલે જ દરજ્જે તે સ્થિતિની જવાબદારી લેવાને પણ તેઓ ઉત્સુક અને સજ્જ છે. તે ઉપરથી તેણે પોતાના દેશીઓને સલાહ આપી કે, સરકાર તેઓને જે કાંઈ નોકરી બતાવે તે બજાવવા તેઓએ પોતાની મેળે તૈયાર થવું જોઇએ. તેઓએ એ દરખાસ્ત ઉપાડી લીધી અને તે પ્રમાણે સરકારને કહેણ મોકલ્યું. પણ તેણે તે નામંજુર કર્યું અને જવાબ આપ્યો કે, હિંદીની મદદની તેને કાંઇ જરૂર નથી.

રા. રા. ગાંધી કાયદા બાંધનારી સભાના એક સભાસદ મી૦ આર. જેમેસનને સારી પેઠે ઓળખતા હતા. તેણે તેને મળી એ વિષે વાતચીત કરી. અહીં પણ તેને નિરાશી મળી. મી. જેમેસન આ વિચારને હસી કાઢી બોલ્યા કે, "તમે લોકો લડાઇની બાબતથી બિલકુલ અણવાકેફગાર છો. તમે તો અમને બોજારૂપી થઇ પડવાના, અને અમને ઉપયોગી થવાને બદલે અમારે તમારી સંભાળ લેવી પડશે." પણ ગાંધીએ પૂછ્યું કે, "એવું કાંઇ કામ નથી કે જે અમે બજાવી શકીએ? ઇસ્પિતાલમાં હમાલનું કામ બજાવવાને પણ અમે લાયક ન ગણાઇએ? એમાં તો કાંઇ ઘણી અક્કલ નથી જોઈતી." તેણે કહ્યું કે "તે પણ નહીં બની શકે. એ બધામાં તાલીમની જરૂર છે."

આથી તે હિંદી આગેવાન નિરાશ થયા, પણ નાહિમ્મત નહીં થયા, અને તેણે એ હકીકત તેના મિત્ર લોટનને કહી. તેણે તે ઇચ્છા આગ્રહપૂર્વક ઉપાડી લીધી, અને કહ્યું કે "એ ખરેખર કરવા જેવું છે, એથી અમારા લોકો તમારી કિમ્મત સમજશે, અને તમને ફાયદો થશે. મી૦ જેમેસને કહ્યું છે તેની કાંઇ ચિંતા નથી." તરત જ એક બીજો કાગળ સરકાર જોગ મોકલાવ્યો, પણ એનું પરિણામ પહેલાના જેવું જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિષ્ફળતામાં આવ્યું. દરમીઆન લડાઈમાં હાર થઇ અને તેણે અણધારેલું રૂપ પકડ્યું, તેથી નાતાલનું સ્વરૂપ બદલાવા લાગ્યું. ત્યાં દરેક માણસની જરૂર હતી. અંગ્રેજ અને બોરને મરણીઆ થઈ લડવાનું હતું, અને તે બગીચારૂપી સંસ્થાન કોણે સ્વાધીન કરવું, એ મુખ્ય સવાલ હતો.

ઉપરા ઉપરી અપૂર્વ બનાવો બનવા લાગ્યા. તારીખ ૩૦ મી ઑક્ટોબરે સર જ્યોર્જ વ્હાઇટને લેડીસ્મિથમાં આશરો લેવો પડ્યો. તે શહેરની સાથે ૨ જી નવેમ્બરે તારનો સંબંધ બંધ પડ્યો. તારીખ ૩ જી નવેમ્બરે રેલ્વેના પાટા કાપી નાંખવામાં આવ્યા. તારીખ ૧૦ મી નવેમ્બરે બોરોએ કોલેન્ઝો અને ટયુગલા નદીનો રસ્તો કબજે કર્યો. તારીખ ૧૪ મી નવેમ્બરે રેલ્વે ગાડીમાં જે હથિયારબંધ માણસો જતા હતા, તેને કબજે કર્યા. ૧૮ મીએ દુશ્મનો ઈસ્ટકોર્ટ આવી પહોંચ્યા, અને ૨૧ મીએ મુઇ નદી સૂધી પહોંચ્યા. તારીખ ૨૩ મીએ હિલ્ડીઆર્ડ વીલો ગ્રેન્જ આગળ અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કર્યો. આંહીથી અગાડી ચીવલી પાસે સર રેડવર્સ બુલર મોટું લશ્કર એકઠું કરતો હતો, અને નદી ઓળંગવાની અને લેડીસ્મિથ–આંહીથી "નોર્ધર્ન હીલ્સ"ની પાછળ થઇને તોપોના ધડાકા સંભળાયા કરતા હતા અને ઉપરા ઉપરી હુમલા અને આગ્રહી બચાવના ખબર આવ્યા કરતા હતા–ના છૂટકારાની કોશેશ કર્યા કરતો હતો. (કોનન ડોયલ).

આ બધું ચાલતું હતું, તે દરમીઆન ડર્બનના લોકો ઘણા ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા અને તેઓના ઉપર સખત બોજાઓ પડ્યા હતા. તેથી એ ફાયદો એ થયો કે, જૂદી જૂદી બધી કોમો એક બીજા તરફ વધારે આકર્ષાઇ. જેઓ લડાઇમાં જવા ખુશી હતા, તેઓનામાં શુરાતન વધવા ચાલ્યું અને પરસ્પર મમતાની જાગ્રતિ થઇ. આ વખતથી તે બધા "શેહેનશાહતના પુત્ર" છે, એમ કહેવાવા લાગ્યું.

બધાની આશા જનરલ બુલર ઉપર હતી. પણ તેનું કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું, અને આશાજનક થોડું હતું. ટયુગલા નદીના દક્ષિણ કિનારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરની ખુલ્લી જગ્યા ઉપર કાબુ મેળવવાને માટે સામસામી અથડા-અથડી ચાલ્યા કરતી હતી, અને તે આપણા લશ્કરને બીજી આલ્માની લડાઈ જેવી નિવડી. ત્યાર પછી આગળ જતાં નદી ઓળંગવાની હતી, અને તેથી દૂર ટોચે પથ્થરની દિવાલવાળી ટેકરીઓની હાર હતી. આ જગ્યાએ ઠેકાણે ઠેકાણે ખાઇઓ ખોદવામાં આવી હતી, અને તેનું રક્ષણ કરવાને અદ્ભુત તોપખાના સાથે દુનીઆના સરસમાં સરસ નિશાનબાજ કામે લાગ્યા હતા. આ બધું જીંદગીની ખુવારી કરનારું હતું, અને તેટલા માટે નહીં કલ્પેલી એટલી ઇસ્પિતાલોની અને તેજ પ્રમાણમાં દરદીઓને ઉપાડી લઈ જવાને વધારે સાધનોની જરૂર પડી. તરત જ ઇસ્પિતાલોની ગોઠવણ થઈ ગઇ, અને દરદીઓને ઉપાડી લઈ જવાને ગોરી ટુકડી તેમ જ ડાક્ટરો, દાઇઓ, અને હમાલો લડાઇને મોખરે ઉતાવળે ઉતાવળે મોકલી દેવામાં આવ્યા.

આવી અત્યંત જરૂરને વખતે હિંદીઓને ફતેહ મળી. જે મદદ કરવામાં જાનને ભય, તકલીફ અને મોત વહોરવું પડે છે, તેવી પણ મદદ લેવા જે લોકો આનાકાની કરતા હતા, તેવા માણસોને એવી મદદ આપ-વાને માટે ખંતપૂર્વક આગ્રહ કરવાના દાખલા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પોતે યોગ્ય ગણનાને લાયક છે, એમ સાબીત કરી આપવાના તેઓના નિશ્ચયનો આ એક પ્રત્યક્ષ દાખલો છે, અને આ વખત પછીની તેઓને લગતી તવારિખમાં પણ એવા જ કરુણાજનક બનાવો બન્યા છે.

આ ટાંકણે તે વખતના "ઇન્ડીઅન એન્ગ્લિકન મિશન" ના આગેવાન ડૉક્ટર બુથ અને "બિશપ" બેઇન્સે હિંદીઓના પ્રયત્ન સફળ કરાવવાને માટે ફરી પ્રયાસ આરંભ્યો. પહેલાં તેઓને પણ ફતેહ ન મળી, પણ જ્યારે ટ્યુગલા નદીના કિનારા ઉપર દિવસે દિવસે માણસોની તાણ પડવા લાગી અને "બિશપે" કર્નલ જોન્સ્ટનની સાથે વાતચિત કરી, માણસો વધારવાની જરૂર સાબીત કરી આપી, ત્યારે રા. રા. ગાંધીની માગણી ધ્યાનમાં લેવાની મહેરબાની કરવામાં આવી, અને એક હિંદી સારવાર કરનારની ટુકડી બનાવવા મંજુરી આપવામાં આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર પ્રમાણે ધોરણ મંજુર થયું કે, તરત જ ગોરા અમલદારોએ સ્પષ્ટ રીતે જોયું કે, આ કાર્યને માટે એક મોટી ટુકડી બનાવવામાં આવે તો ઘણું સારું, અને તે ઉપરથી તેઓ ગીરમીટીઆ હિંદીના શેઠોની પાસેથી તેઓના જે નોકરો એમાં દાખલ થવા ખુશી હોય તેઓને તે જવાની પરવાનગી આપે, એવી તજવીજ કરવા લાગ્યા. પરિણામ ઘણું સંતોષકારક આવ્યું. તરત જ તેડું આવ્યું અને સ્વતંત્ર અને ગીરમીટીઆ હિંદી મળી એકંદર એક હજાર માણસો જવા તૈયાર થયા. નીચી પાયરીના માણસોને સાધારણ હમાલને મળતો પગાર આપવાનો ઠરાવ થયો. આગેવાનોએ પોતાની નોકરી મફત આપી. હિંદી વેપારીઓએ જોઇતો સરંજામ અને પોશાક પૂરા પાડ્યા, અને ડોક્ટર બુથ તે ટુકડીના વૈદ્યકિય અધિકારી તરીકે દાખલ થયા.

ગાંધી પોતે જે કાંઈ બોધ આપે છે, તે પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર ન હોય એવું મેં કદી જોયું નથી. તેણે સ્વાભાવિક રીતે આ સાહસમાં એટલો બધો ઉત્સાહી ભાગ લીધો કે, જેથી જનરલ બુલરે તેને ડોકટરના મદદનીશ અધિકારી તરીકે ઉપનામ આપ્યું; અને જ્યારે તેને એમ કહેવામાં તેની ભુલ થાય છે એમ બતાવવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે જે માણસે આ લડાઈમાં આટલો બધો ભાગ લીધો છે, તેને વિવેકની ખાતર એ ખેતાબથી બોલાવવા જોઇએ.

કોલેન્ઝોની લડાઇને આગલે દિવસે તેઓને મોખરા ઉપર જવાને હુકમ આવ્યો, કે તરત જ એક હજાર હિંદી લડાઇના સ્થળ ઉપર જઇ પહોંચ્યા, અને તે લડાઈમાં જખમી થયેલા માણસોને વેળાસર ઉપાડી લઈ જવાના કામમાં કિમતી સેવા બજાવી. "સ્ટેશન" ઉપરના અપૂર્વ દેખાવ અને લોકોના ઉત્સાહની વચ્ચે તેઓ "રેલ" ગાડીમાં બેઠા, અણીને વખતે ચીવલી પહોંચ્યા, ભૂખ તરસનો ખ્યાલ કર્યા વગર કોલેન્ઝો તરફ કૂચ કરી ગયા, અને આખી રાત પરોપકારનું કામ કરવામાં મચી રહ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓને એ અનુભવ ઘણો ભયભીત નિપજેલો હોવો જોઇએ; કારણ કે જખમી થયેલાની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. જેઓએ તેઓની મરણ સમયની વેદના અને જૂદા જૂદા દેખાવો પ્રત્યક્ષ જોયા છે, તેઓ તેને યાદદાસ્તમાંથી કદી દૂર કરી શકશે નહીં. દરેક સ્થળે, મેદાનમાં અને નદીને કિનારે જખમી થયેલા અને મરણ પામેલા સિપાહીઓ ઢગલાબંધ પડ્યા હતા. આ લડાઈમાં લગભગ દોઢસો મરણ પામ્યા હતા અને સાતસો ને વીશ ઘાયલ થયા હતા. મદદની માગણી થતાં હિંદીઓ ઉત્કંઠાથી સજ્જ થયા અને ગોરા સોબતીઓને પડખે રહી તેઓના જેટલા જ ભક્તિભાવથી તેઓએ પોતાનું કામ બજાવ્યા કર્યું.

રા. રા. ગાંધી એક બનાવના સંબંધમાં ખાસ અભિમાન ધરાવે છે. જ્યારે જનરલ રોબર્ટસના બહાદુર છોકરાને "લોન્ગ ટોમ" તોપના ગોળાથી જખમી થયેલ અને મરણવશ સ્થિતિમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેને સાત માઇલ દૂર ચીવલીની સુરક્ષિત ઇસ્પિતાલમાં લઇ જવાને હિંદી ટુકડીને કહેવામાં આવ્યું હતું.

કોલેન્ઝોની લડાઈ પૂરી થયા પછી હિંદી ટુકડીને લશ્કરી નોકરીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી, અને ડર્બન મોકલી આપવામાં આવી. તરતમાં જ તેઓને ફરી બોલાવવામાં આવશે, એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. બધા મળી તેઓ આ કામ ઉપર સાત દહાડા રહ્યા હતા.

ત્યાર બાદ એક મહિને સ્પાયનકોપની લડાઈ શરુ થઈ. તેની આગલી રાત્રે તેઓને બીજીવાર હાજર થવા ખબર આપવામાં આવ્યા, અને આ વખતે તેઓ રણભૂમિમાં ત્રણ અઠવાડીઆં રહ્યા. આ અરસામાં દારુગોળાનો મારો ચાલતો હતો, તેવે સ્થળે તેઓને ઘણીવાર રોકાવું પડતું. તે બે લડાઇ દરમીઆન હિંદી આગેવાનોમાંથી છત્રીશે, ઇસ્પિતાલના કામમાં વધારે ઉપયોગી થવાના હેતુથી, ડોકટરોની નીચે તાલીમ લેવાનું શરુ કર્યું હતું. ડોળી લઈ જનારાની ફરજ એ હતી કે, અગ્નિકુંડની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારથી જખમીને ઉપાડી તેને લગભગ વીશથી ત્રીશ માઇલ દૂર ફ્રેર સૂધી દોડતાં લઈ જવા. આમાંની એક ટુકડી રા. રા. **ગાંધી**ની દેખરેખ નીચે હતી; અને જ્યારે જનરલ વુડગેટ ઘવાયો, ત્યારે તે મરતા માણસની સંભાળ રાખવાનું કામ તેને સુપરત કરવામાં આવ્યું હતું. તેણે તે દુઃખી માણસને રણભૂમિની ઇસ્પિતાલથી સુરક્ષિત ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં મદદ આપી હતી. તે કૂચ દરમીઆન તે જનરલને થતી વેદના દુઃખદ હતી, અને તે મુકામે પહોંચે તે પહેલાં મરણ ન પામે એટલા માટે તડકા અને માટીમાં થઇને તેઓ તેને ત્યાં કેટલા ઉતાવળા લઈ ગયા, તે વિષે રા. રા. **ગાંધી** આબેહુબ વર્ણન કરે છે.

જે વખતે લડાઇ પૂર જોશમાં ચાલતી હતી, લશ્કરી માણસો નદીને સામે કાંઠે એક પછી એક પડતા હતા, અને ત્યાં તેઓની મદદે જનાર ભાગ્યે જ કોઈ રહ્યું હતું, તે વખતે મેજર **બાપ્ટે**એ **ગાંધી**ની પાસે આવી કહ્યું કે, "હું સારી પેઠે જાણું છું કે, હિંદીઓની સાથે શરત એવી છે કે તેઓને અગ્નિકુંડના ભયમાંથી મોકળા રાખવા; પણ હમણા માણસોની ઘણી જરૂર છે, અને જો કે હું તમને આગ્રહથી નથી કહી શકતો, તો પણ જો તમારી ટુકડી પૂલ ઓળંગી બીજી બાજુએ જઈ કામ કરશે તો તેની ઘણી કદર બૂજવામાં આવશે." આ વખતે સામેની ટેકરી ઉપરથી દુશ્મનની તોપો તે પૂલ ઉપરથી મારો ચલાવતી હતી. તે **હિંદી** આગેવાને પોતાના માણસોને પૂછ્યું કે, "તમે જવા ખુશી છો?" વગર આનાકાનીએ તેઓ તૈયાર થયા, અને મોતનો ડર રાખ્યા વગર તેઓ પૂલ ઓળંગી સામે કાંઠે કામ કરવા લાગ્યા. ટેકરી ઉપર કોઇને પણ ચડવા દેવામાં આવતા ન હોતા. પણ તેમ કરવાની જરૂર નહોતી. તળેટીમાં કામ પુષ્કળ હતું. તેવા ભયંકર દારુગોળાના મારની નીચે તે બધા ડોળીવાળાએ **સ્પાયનકોપ** અને ફ્રેરની વચ્ચે કેટલાક કલાક સૂધી કામ કર્યા કર્યું. તે દહાડે **હિંદી**ઓએ જે વિચક્ષણ કામ બજાવ્યું હતું, તેને લીધે આપણા કેટલાક સિપાહીઓ બચી જવા પામ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાલક્રાન્ઝ આગળ ફરી બીજીવાર તેઓને તેવી જ રીતે અગ્નિકુંડમાં જઇ કામ કરવું પડ્યું હતું. ડોળીવાળાઓ માણસોને ઉપાડી લઇ જતા હતા, તે વખતે તેઓની આસપાસ ગોળા પડતા હતા. આ અણીને વખતે ઇસ્પિતાલના પટાવાળાઓ, ભીસ્તીઓ, દાઇઓ, હમાલો અને તમામ જાતનાં માણસો, ગમે તે કામ બજાવવા તત્પર હતાં; અને જો કે તેઓનું વારંવાર અપમાન થતું, અથવા તેઓને તોપના મારાની નીચે કામ કરવું પડતું, છતાં તે બધાએ પોતાનું કામ ઘણી શાબાશીથી બજાવ્યું, અને તેથી સિપાહીઓ તેઓનાં ઘણાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

દક્ષિણ આફ્રીકાના રણ સંગ્રામ ઉપર હિંદીઓએ જે કામ બજાવ્યું છે તેની કાંઇક કદર થઇ છે. તેઓમાંથી જે ત્યાં મરણ પામ્યા હતા તેને માન આપવામાં આવ્યું છે. આ મોટી લડાઇમાં જે હિંદીઓ માર્યા ગયા હતા, તેની યાદદાસ્તમાં જાહેર ઉઘરાણાની મદદથી જોહાનેસ્બર્ગની નજદીકની એક ટેકરીની ટોંચ ઉપર જબ્બર સ્મરણસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે આપણા લોકો લાચાર હાલતમાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે ગાંધી અને તેના ડોળીવાળાએ જે નિમકહલાલ નોકરી બજાવી હતી, અને જેને લીધે તેઓને પૂર્વદેશીય "શહેનશાહતના પુત્ર" કહેવામાં આવતા હતા, તેના તરફ જે મમતાનું અંકુર ઉત્પન્ન થયું હતું, તેની એ એક નિશાની છે, પણ તે કોમળ લાગણીનો નાશ પામ્યો છે. આ સ્મરણસ્તંભની નજર આગળ જે જમીનમાં તેઓએ એ પ્રમાણે દેહ ગુમાવ્યો હતો, ત્યાં અંગ્રેજી રૈયત તરીકેના હક ભોગવવાની ઇચ્છા બતાવતાં, હિંદીઓને શા માટે કેદખાનું ભોગવવું પડે અને તેઓની માલ મિલ્કત બરબાદ થઇ જાય એ સમજવું મુશ્કેલ પડે છે.

એ સ્મરણસ્તંભ ચાર પાસાંવાળો છે, અને તેની પૂર્વ બાજુએ એક આરસની તક્તી છે. તેના ઉપર અંગ્રેજી, હિંદી અને ઉર્દુ અક્ષરમાં નીચે પ્રમાણે કોતરણી કરવામાં આવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંગ્રેજી અમલદાર, સનંદીઅમલદાર, હિંદી વગર સનંદી અમલદાર અને માણસો, પશુ વૈદ્ય, નાળબંધ, અને હિંદી લશ્કરના સાથીઓ જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પડ્યા, તેની પવિત્ર યાદગીરીમાં. ૧૮૯૯–૧૯૦૨.

બાકીની ત્રણ બાજુએ ત્રણ તકતીઓ મારી છે, અને તેની ઉપર નીચેના શબ્દો કોતરેલા છે.

મુસલમાન—ખ્રિસ્તી—પારસી—હિંદુ—સીખ.

પ્રકરણ ચૌદમું.

મુશીબતનું મૂળ.

લડાઈ પૂરી થયા પછી હિંદુસ્થાન થોડો વખત રહી રા. રા. ગાંધી પાછા આવ્યા, ત્યારે તેને ઘણું કરીને પહેલીવાર માલમ પડ્યું કે, જે કામ તેણે હાથમાં લીધું છે, તે ઘણું જબરદસ્ત છે. તે તારીખ ૧ લી જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૩ ને રોજ પ્રીટોરીઆ પહોંચ્યા. ત્યાં ઘણો મોટો ફેરફાર થયેલો તેના જોવામાં આવ્યો. અમલદારો નવા હતા, અને તેઓની પાસે પહોંચવું ઘણું મુસ્કેલ હતું. એક નવું એશિયાઇ ખાતું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું, અને જેઓને તે સુપરત કરવામાં આવ્યું હતું, તેઓને હિંદીઓ તરફ જરા પણ દિલસોજી ન હોતી. તેણે તે વખતના સંસ્થાનખાતાના પ્રધાન મી. ડેવિડસનના પ્રસંગમાં આવવા કોશેશ કરી, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયા. ત્યાંના હિંદીઓએ પહેલાં તેવી કોશેશ કરી હતી, અને તેઓ નિષ્ફળ થયા હતા. ઉપરા ઉપરી કોશેશ કરતાં તે તે ગૃહસ્થને મળી શકયા, પણ તેણે તે કામને માટે તેના મદદનીશની પાસે જવાનું વિવેકપૂર્વક કહ્યું. તેણે ત્યાંના વતની હિંદીઓને બોલાવ્યા, તેઓના આગેવાનને ટ્રાન્સવાલમાં બોલાવવાને માટે ઠપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે તેઓનું હિત જાળવવાનું કામ તેનું જ (મદદનીશ સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાનનું) છે, અને તેઓ રા. રા. ગાંધીના પ્રસંગમાં રહે એ તેને રુચતું નથી. ત્યારપછી તેણે ગાંધીને બોલાવ્યા. તે સંસ્થાનમાં આવવાને માટે તેને ઘણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠપકો આપ્યો. કહ્યું કે તેનું ત્યાં કાંઈ કામ નથી, અને ફરીવાર બોલ્યો કે હિંદીઓને જે કાંઈ સલાહ જોઇતી હોય, તેને માટે તેઓએ પરભારા તેની પાસે જવું, તેઓની સ્થિતિ સમજવાને માટે તેણે કાંઇ જ મન કર્યું નહીં, અને ઉલટું બોલ્યો કે "હું તમને મળવા અથવા તમારી સાથે તે સંબંધમાં વાતચિત કરવા માગતો નથી."

ત્યારપછી દરેક પ્રસંગે તેઓ તેજ ધોરણ અખત્યાર કરતા. તે અરસામાં નામદાર જોસફ ચેમ્બર્લેન દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરીએ આવ્યા હતા, અને તે રા. રા. ગાંધીની મારફત નાતાલમાં હિંદીઓના એક પ્રતિનિધિમંડળને મળ્યા હતા. ગાંધીને હિંદુસ્થાનથી બોલાવવાનું એક કારણ આ કાર્ય હતું. પણ પ્રીટોરીઆમાં તેને તેવાજ પ્રતિનિધિમંડળમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યા. જ્યારે જોહાનેસ્બર્ગના શહેર સુધરાઈ ખાતાના સલાહકાર મંડળે હિંદીઓને માટે અલાયદું સ્થળ અથવા બજાર મુકરર કરવા તેઓના આગેવાનોને મળવા ઈચ્છા જણાવી, ત્યારે તેઓએ (હિંદીઓએ) ગાંધીનું નામ નોંધાવ્યું, પણ તે તરતજ કાઢી નાંખવામાં આવ્યું. આ વખતે હિંદીઓએ તેના મુખ્ય સલાહકાર વગરનું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવા ચોખ્ખી ના પાડી, એટલે તેઓના ઠરાવને માન આપવામાં આવ્યું. છતાં હિંદીઓના મનમાં પૂરેપૂરું ઠસી ગયું કે, સરકારી અમલદારોએ રા. રા. ગાંધી સાથે કઠોરપણે લડવાનો, અને બની શકે તો એશિયા સંબંધીની ટ્રાન્સવાલની રાજ્યનીતિમાંથી તેની વગસગ બિલકુલ કાઢી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હિંદી કોમને એમ લાગ્યું કે, અમલદાર વર્ગ કુદરતી રીતે એવુંજ વલણ લેવાનો. તેઓને એમ પણ લાગ્યું કે, આખી કોમમાં એકજ શુદ્ધ ન્યાયી મનવાળો, નિર્મળ ચારિત્રવાળો, અને બહોળો અનુભવ ધરાવતો પુરુષ છે, અને તે કદી હિંદીઓને પશુ માફક ગણાવવા અથવા તેઓના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવા દેશે નહીં. અમલદારો ગાંધીથી બીહતા હતા. તે બધા જાણતા હતા કે, તેઓ મનુષ્ય તરીકે તેના કરતાં નબળા અને નાના છે. સ્વાભાવિક રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે સ્થળે તેના આવવાથી તેઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પણ આ અનુમાન ખરું હોય કે ખોટું, છતાં જે ધોરણે તેઓ વર્ત્તવા લાગ્યા, તે અત્યંત બેવકુફી ભરેલું હતું.

હિંદીઓ હાલની પેઠે તે વખતે પણ તેના સલાહકારના ઉપર પૂર્ણ ભરોંસો રાખતા હતા. તેઓ તેની કિમ્મત જાણતા હતા અને તેના ઉપર પ્યાર રાખતા હતા. જ્યારે અધિકારીઓ તેઓના આગેવાનની અવગણના કરતા, અથવા તેને અપમાન આપતા, ત્યારે તેઓ તેમના તરફ વધારે શંકાશીલ થતા, અને તેની સેવાનો લાભ લેવાને વધારે સુદૃઢ થતા. આવી વર્ત્તણુકનું પરિણામ કેવું આવશે, તેની આગાહી કરવાનું કામ સહેલું હતું. એક તરફ વૈરભાવ અને બેવકુફી, અને બીજી તરફ શંકાશીલપણું અને સુદૃઢતાનું આસ્તે આસ્તે પરિણામ એ આવ્યું કે, માંહોમાંહે એવી લડાઇ જાગી, કે જે આજે દેશને હિણપદ લગાડે છે. જો સરકારી અધિકારીઓ વિવેકી અને સારાસાર બુદ્ધિવાળા ગૃહસ્થો હોત, જો તેઓએ પૂર્વદેશીય માણસોની સાથે કેવી રીતે વર્ત્તવું જોઇએ, એ વિષે ખ્યાલ કર્યો હોત, અને જો તેઓએ તે લોકોને કૂલી તરીકે નહીં ગણતાં તેઓના મનનું વલણ સમજવાને કોશેશ કરી હોત, તો આ બધી મુશીબત દૂર કરી શકાત. પણ અધિકારીઓની અજ્ઞાનતા, તેઓના જાતિભેદના વિચારો અને અભિમાનને લીધે બધું કામ બગડી ગયું.

હિંદીઓને દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવ્યું કે, રા. રા. ગાંધીએ ટ્રાન્સવાલમાં રહી તે લડાઇ પૂરી થતાં સૂધી લડવી જોઇએ. મુખ્યત્વે કરીને તે લડત અદાલતોમાં લડવાની હતી. તેથી તેણે પહેલવહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં વકીલાત કરવાને માટે પરવાનગી મેળવવી જોઇએ. ગાંધીએ તે પરવાનગી મેળવવા અરજી કરી, અને સને ૧૯૦૩ ના એપ્રીલ મહિનામાં તેને સદર અદાલતના હકદાર તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા.

હિંદીઓએ શું શું હીલચાલ કરવી, તેનો તેઓએ પહેલાં નિર્ણય કર્યો. તેઓને એમ જોવામાં આવ્યું કે એશિયાઈ ખાતું ઉભું કરવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરકારની રાજ્યનીતિ, તેઓને અંગ્રેજી રૈયતના હકમાંથી બાતલ કરી નાંખે એવી, અને અંગ્રેજી ઇન્સાફનાં ધોરણોનો ભંગ કરે એવી હતી. માજી વલંદા સરકારના અમલમાં હિંદીઓને ઘણી મુશીબતો વેઠવી પડતી હતી, છતાં તેણે આવું ખાતું ઉભું કર્યું નહોતું. લડાઈ પહેલાં જે રાજ્યનીતિ ચાલતી હતી તે ખીલવવામાં આવી, અને તેનો હેતુ એ હતો કે, એશિયાના વતનીઓને જૂદા વર્ગના માણસો ગણવા, તેઓને અલગ રાખવા, અને વિદેશીની સ્થિતિમાં મૂકી તેની વિરુદ્ધ અલગ કાયદા પસાર કરવા. તેઓને હવે સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે કે, અલાયદા રાખવાનું આ વખતે જે ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, તેને આધારે સને ૧૯૦૭ નો "એશિયાટિક લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ" પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તેવડે તેઓને હલકા પાડી કોટે નવી ધુંસરી નાંખી સામાન્ય ગુન્હેગારના વર્ગની હારમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. સને ૧૯૦૩ માં આ રાજ્યનીતિનો આરંભ થઈ સુકયો હતો.

રા. રા. ગાંધીનો હેતુ એ હતો કે હિંદી કોમ ટ્રાન્સવાલ સંસ્થાનના બીજા લોકો સાથે એકત્ર થઈ તે મુલકમાં કિમતી સેવા બજાવે, અને બધાઓ શહેનશાહતના ખરેખરા નાગરિકો ગણાય. તેના મત પ્રમાણે તેઓને અલાયદા રાખવા, જૂદા ગણવા અને નાગરિકોના હકમાંથી બાતલ કરવા, એ તેઓની આબરુને અપમાન આપવા જેવું છે, તેઓની કોમને નુકશાન પહોંચાડવા જેવું છે અને અંગ્રેજી ન્યાયના ધોરણની હાંસી કરાવવા જેવું છે. આ રાજ્યનીતિની સામે આખર સૂધી લડવાને તે તૈયાર થયા.

ઘણાખરા હિંદીઓ લડાઈ પહેલાંથી ટ્રાન્સવાલના વતની હતા. તેઓની પાસે માજી વલંદા સરકારના પરવાના હતા, અને તેને માટે તેઓએ કાયદા પ્રમાણે ત્રણ પાઉંડથી પચીશ પાઉંડ આપ્યા હતા, અથવા તેઓને "પીસ પ્રિઝર્વેશન ઓર્ડિનન્સ" ની રુએ જે પરવાના મળ્યા હતા, તેને આધારે ત્યાં રહેવાનો હક હતો એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. તેમાંના ઘણાખરા તે દેશમાં મોટા પાયા ઉપર વેપાર રોજગાર કરતા હતા. કેટ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાક ત્યાંજ જન્મ્યા હતા. આ લોકોને ન્યાય અને શહેરીઓના હક મળે, એટલા માટે રા. રા. ગાંધીએ તેની બધી શક્તિ વાપરવા માંડી.

ત્યારબાદ એક બીજાઓ પરસ્પર શકની નજરથી જોતા આવ્યા છે, અને તેને લીધે ઘણી ભૂલો થઈ છે. હિંદીઓને અન્યાય કરવાનો અને અપમાન આપવાનો કાંઈ ઈરાદો ન હોય, ત્યાં અન્યાય અને અપમાન સમજી તેઓએ કોઈ કોઈવાર ખોટાં અનુમાનો બાંધ્યાં છે. એશિયાઈ ખાતાંએ રા. રા. ગાંધીની સાથે જે વર્ત્તણુક ચલાવી હતી, તેવી જ વર્ત્તણુક તેણે ત્યાર પછી બીજાઓના સંબંધમાં પણ ચલાવી છે. આવા બીજ રોપવાનું ફળ એ આવ્યું કે, તેઓ શંકાશીલ અને રોષિત થયા અને હજુ તેનો અંત આવ્યો નથી. ટ્રાન્સવાલની અંગ્રેજ સરકારે તેઓને શંકાશીલ અને રોષિત થવાને પૂરતું કારણ આપ્યું છે.

તેઓને લૉર્ડ મિલ્નરે જે વચન આપ્યું હતું, તે તોડવામાં આવ્યું છે. જ્યારે તે "હાઈ કમીશ્નર" હતો, ત્યારે તેના અધિકારની રુએ સત્તાવાર રીતે બોલતાં તેણે તે વિષયનું ખરું સ્વરૂપ નીચેના શબ્દોમાં જાહેર કર્યું હતું:—

"મારા મત પ્રમાણે તેઓની (હિંદીઓની) નોંધણી થવામાં તેઓનું રક્ષણ સમાયલું છે. એ નોંધણી કરાવવામાં તેઓને ફક્ત ત્રણ પાઉંડનો કર ભરવાનો છે. તે એક જ વાર વસુલ કરવામાં આવે છે, જેઓએ તે માજી સરકારને આપ્યો છે, તેઓ તે આપ્યાનો પુરાવો આપે તો તે કર તેઓને ફરીવાર ભરવો નહીં પડે. વળી જેઓ એકવાર નોંધ ઉપર ચડ્યા હોય છે, તેઓની સ્થિતિ સ્થાપિત થાય છે, અને તેઓને ફરીવાર નોંધ કરાવવાની અથવા નવો પરવાનો મેળવવાની ગરજ રહેતી નથી. એ નોંધણી થયા પછી તેઓને આંહી રહેવાનો, અને આવજાવ કરવાનો હક મળે છે."

તે વખતના "હાઈ કમીશ્નર" ના શબ્દ ઉપર ભરુંસો રાખી, જેઓએ સ્વેચ્છાથી પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં, તેઓમાંના ઘણા ઉપર કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચલાવી તેઓને તુરંગમાં મોકલ્યા છે, એ અંગ્રેજની ઈમાનદારીને ભૂષણાસ્પદ નથી. તેઓએ પોતાનું વચન બેશરમ થઈ તોડ્યું છે.

જ્યારે આગેવાનો તુરંગમાં હતા, ત્યારે જનરલ સ્મટ્સે એશિયાવાસીઓને જે વચન આપ્યાનું મનાય છે, તે પણ તેણે તોડ્યું છે. એશિયાવાસીઓ સરત પ્રમાણે બીજીવાર સ્વેચ્છાથી પોતાનાં નામ નોંધાવવા લલચાયા તેનું મુખ્ય કારણ એ વચન હતું. તે વરસની તારીખ ૫ મી ફેબ્રુઆરીએ રિચમન્ડમાં ભાષણ આપતાં તે સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાને ઘણું સૂચક નિવેદન કર્યું હતું. તેણે કહ્યું કે "હિંદીઓની બીજી દલીલ એ હતી કે જ્યાં સૂધી તે કાયદો રદ કરવામાં નહીં આવે, ત્યાં સૂધી તેઓ કદી પણ ફરીવાર નોંધ કરાવશે નહીં. કારણ કે તે કાયદો તેઓનું અપમાન અને અપકીર્ત્તિ કરનારો છે. મેં તેઓને કહ્યું કે જ્યાં સૂધી તે દેશમાં એક પણ એશિયાવાસી નોંધાયા વગરનો રહેશે ત્યાં સૂધી તે કાયદો રદ કરવામાં આવશે નહીં, અને હિંદી કોમના સમજુ આગેવાનોએ કાયદો રદ કરાવવાનો સવાલ બાજુપર મૂક્યો. જ્યાં સૂધી ત્યાંનો દરેક હિંદી નામ નહીં નોંધાવે, ત્યાં સૂધી તે કાયદો રદ કરવામાં નહીં આવે." આ ફરેબી શબ્દો ઉપર અને રાજ્ય સમાજની હવે પછીની બેઠક વખતે સરકાર તે કાયદો નાબુદ કરવાને માટે જોઇતો એક બીજો કાયદો દાખલ કરશે એવાં મોઢાનાં વચનો ઉપર આધાર રાખી, "ફરી વાર નામ નોંધાવવા પહેલાં તે કાયદો રદ થવો જોઇએ એવી પોતાની દલીલને બાજુપર મૂકી," અને સમાધાનીની શરતોને ચુસ્ત રીતે વળગી રહી તેઓએ સ્વેચ્છાથી નોંધ કરાવી. સરકારને મદદ કરવાને માટે તેઓએ શરત કરતાં પણ વધારે કરી બતાવ્યું, અને તે એ હતું કે આગેવાનોએ પોતાની આંગળીઓની નિશાની આપી, કે જેથી તેના સાથીઓ પણ તે પ્રમાણે કરે. પણ જ્યારે નોંધણી પૂરી થઇ, અને સરકારની મુરાદ બર આવી ગઇ, ત્યારે સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાને શરત પ્રમાણે વર્ત્તવાનો ઇનકાર કર્યો. જનરલ સ્મટ્સે રાજ્યસમાજમાં કહ્યું કે "તેઓની સમજવાની ભૂલ થઇ હશે." એશિયાવાસીઓ કહે છે કે "તેણે આપેલું વચન તોડ્યું છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે કાયદાની રુયે તેઓની આખી કોમને અપરાધીની ગણત્રીમાં ગણવામાં આવે છે, તેવા કાયદાને બાદશાહી મંજુરી આપવાને, લોર્ડ સેલ્બોર્ને સલાહ આપી. તે અમલમાં આવતાં તેઓને ગેરકાયદેસર હદ-પાર કર્યા છે, તેઓની પાસેથી દંડ લીધા છે, અને તેઓને તુરંગમાં મોકલ્યા છે. આ બધું થતાં તેઓને અંગ્રેજની ઇમાનદારીમાં જે ઇતબાર હતો તે વિનાશ થયો છે. તેને સજીવન કરવાને માટે તેઓએ એક જમાના સૂધી ડહાપણ ભરેલી રીતે અને અદલ ઇનસાફથી રાજ્ય ચલાવવું જોઇશે.

પ્રકરણ પંદરમું.

મરકીનો સમય.

સને ૧૯૦૪ ની શરુઆતમાં અસાધારણ વરસાદ પડવા મંડ્યો અને આખું જોહાનેસ્બર્ગ પાણીમય થઇ ગયું. લાગોલાગ સત્તર દહાડા સૂધી વરસાદ મચ્યો રહ્યો અને આખા શહેરમાં ભેજ પસરી ગયો. ત્યાર પછી મરકી શરુ થઇ. શરુઆતમાં અને ત્યાર પછી કેટલાક વખત સૂધી શહેર સુધરાઈ ખાતાના અધિકારીઓ તે રોગનું નિદાન કરી શક્યા નહીં, અને સાવચેતીનાં પગલાં લેવામાં બેદરકાર રહ્યા. તે સંબંધમાં રા. રા. ગાંધીને હિંદુસ્થાનમાં જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેને આધારે તેને ખાત્રી થઇ કે આ છૂટાં છવાયાં દરદીઓ મરકીનાં દરદીઓ હતાં, અને જૂના રહેઠાણ (હિંદીઓને રહેવાનું અલગ સ્થળ) ની મલીન સ્થિતિને લીધે—આમ થવાનું કારણ શહેર સુધરાઈ ખાતાની બેદરકારી હતી—તે રોગ ભયાનક રૂપમાં ફાટી નિકળશે એમ લાગવાથી તેની ખાતરજમા વિષેની હકીકત તેણે જાહેરમાં મૂકી, અને લોકોને જાગ્રત કરવા મહેનત કરી, પણ તે રોગ બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયો ત્યાંસૂધી તે મહેનત નિષ્ફળ ગઇ. છેવટે જ્યારે તે રોગ ઘણો ફેલાયો, અને તરત પગલાં લીધા વગર છૂટકો નથી એમ જોયું, ત્યારે તેઓમાં જાગ્રતિ આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઇંડીઅન ઓપિનીઅન"ના પ્રસિદ્ધકર્ત્તા રા. રા. મદનજીત તે વખતે જોહાનેસ્બર્ગમાં રહેતા હતા. તેણે તા૦ ૧૮ મી માર્ચે હિંદીઓનાં રહેઠાણથી રા. રા. ગાંધી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી, તે વિષેના ઘણા ભયંકર ખબર આપ્યા. આ ભયંકર રોગથી પીડાતા સંખ્યાબંધ હિંદીઓને મરણ પામેલા અથવા મરણતુલ્ય હાલતમાં ખાણોમાંથી ત્યાં લાવવામાં આવતા હતા એમ માલમ પડ્યું. તે દહાડાની એકંદર સંખ્યા ત્રેવીશ માણસોની થઇ અને તેમાંના એકવીશ મરણ પામ્યા.

તરત જ રા. રા. ગાંધીએ તે બાબત પોતાના હાથમાં લીધી. તે વખતે તંદુરસ્તી ખાતાના અધિકારીની જગ્યાએ ડૉ. પાકર્સ કામ કરતા હતા. તેને અને "ટાઉન કલાર્ક"ને ખબર આપી. તે એક "ઇન્સ્પેક્ટર"ની સાથે આફતના સ્થળે દોડતા જઇ પહોંચ્યા, અને મોતની સાથે બાથ ભીડવાનું કામ શરુ કર્યું. મદનજીત અને બીજા ચાર હિંદી "વોલન્ટીઅર"ની મદદથી, તેણે એક ખાલી વખારને વગર પરવાનગીએ ઉઘાડી નાંખી, અને તેને ઇસ્પિતાલ બનાવી ત્યાં જૂદી જૂદી જગ્યાના દરદીઓને એકઠા કર્યા. ડોકટર ગોડફ્રે—એ પણ હિંદી છે—તેઓની સાથે સામેલ થયા, અને તેણે તે દહાડે અને વળતે દહાડે અસાધારણ નોકરી બજાવી. ચેપ લાગેલા માણસોને તાબડતોબ જૂદા કરવાથી ઘણું કરીને આખું જોહાનેસ્બર્ગ તેના પંજામાં પડતું બચી જવા પામ્યું હતું.

તે જ દહાડે સાંજના હિંદી રહેઠાણની બહાર "ટાઉન કલાર્કે" રા. રા. ગાંધીની સાથે મસલત કરી, અને તેણે જે સેવા બજાવી હતી તેને માટે તેનો આભાર માન્યો; પણ તેણે જણાવ્યું કે તે દહાડે દરદીઓને માટે કાંઇ વધારે સગવડ થઈ શકે તેમ નથી. તેણે ગાંધીને જોઇતું ખરચ કરવા સત્તા આપી, અને તેઓને તેની જ સંભાળ નીચે રાખવા ઇચ્છા બતાવી. તેણે કહ્યું કે "આવતી કાલે સવારે કોઈ યોગ્ય જગા શોધી કાઢીશું."

આ કાર્ય તે દેશભક્ત નાની ટુકડીને મુશીબતવાળું લાગ્યું. ભય જણાતાં હિંદી કોમે એક જંગી સભા બોલાવી અને જોઇતાં નાણાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભર્યાં. હિંદી દુકાનદારોએ જોઇતી ચીજો પૂરી પાડી, અને જેઓ જાત મહેનત કરવા ખુશી હતા, તેઓએ જે બની શક્યું, તે ઇન્તેજારીથી કર્યું. પણ આખી રાત દરદીઓ દુઃખી થઇ મરણ પામતા હતા, અને ચેપ લાગી જવાના ભયથી કેટલાક મદદગારો દૂર રહેતા હતા. પણ ગાંધીની જાતના કારણથી, અને ડૉક્ટર ગોડ્ફ્રેના અથાગ શ્રમથી થોડા સ્વેચ્છા સેવા બજાવનારને ઉત્તેજન મળ્યું, અને તેઓ બહાદુરીથી કામ કર્યાં ગયા.

"રેન્ડ પ્લેગ કમીટી"ના હેવાલમાં નીચેની નોંધ કરવામાં આવી છેઃ–

"તારીખ ૧૮ મી માર્ચની સાંજે રા. રા. ગાંધી, ડૉક્ટર ગોડ્ફ્રે અને રા. રા. મદનજીતે તે કામ ઉપાડી લીધું, બધા બિમાર હિંદીઓને કૂલી રહેઠાણ નંબર ૩૬ માં રાખ્યા, થોડાં બિછાનાં, ધાબળીઓ વગેરે ભેગાં કર્યાં, અને દરદીઓને બને તેટલી સગવડ કરી આપી."

"તારીખ ૧૯ મીની સવારના ૬॥ વાગે ડૉક્ટર મેકેન્ઝી અને હેવાલ લખનારે હિંદી રહેઠાણની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ત્યાં લગભગ સત્તર દરદીઓ મરણ પામેલા અથવા મરવાની તૈયારીમાં જોયા."

"શનિવાર તારીખ ૧૯ મીની સવારે દરદીઓને તેઓના ઘરમાંથી નંબર ૩૬ વાળી ખાલી જગ્યામાં લાવવામાં આવ્યા હતા, અને રા. રા. એમ. કે. ગાંધી અને તેના મિત્રોની મારફત હિંદીઓએ તેઓની સારવાર કરવાને અને પોષણ આપવાને કામચલાઉ ગોઠવણ કરી હતી."

એ મુશીબતના વખતમાં તેઓએ જે સંગીન કામ બજાવ્યું હતું, તેના સંબંધમાં અધિકારીઓ તરફથી ફક્ત ઉપર પ્રમાણે હકીકત બહાર મૂકવામાં આવી હતી.

તારીખ ૧૯ મીની સવારે શહેર સુધરાઇ ખાતાના મંડળે કામચલાઉ ઇસ્પિતાલ બનાવવાને માટે બાળવાની હવા બનાવવાના કારખાનાના પાસે આવેલું જૂનું જકાતખાતાનું મકાન મુકરર કર્યું, અને તેને સાફ સુફ કરવાનું અને અંદર જોઇતી ચીજ વસ્તુ પૂરી પાડવાનું કામ હિંદીઓને માથે રાખવામાં આવ્યું. લગભગ ત્રીશ માણસોએ તે કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વેચ્છાથી ઉપાડી લીધું, અને તેઓએ તરત જ તે જગ્યા રહેવા લાયક બનાવી તેમાં દરદીઓને આણ્યાં. જોહાનેસ્બર્ગની હાસ્પિતાલમાંથી એક દાઇને મોકલવામાં આવી, અને ડૉકટર પાકર્સને તેનો વડો નિમ્યો. પણ શનિવારે પચીશ દરદી દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી રવિવારની રાત્રે ફક્ત પાંચ જીવતા હતા. ત્યાર બાદ મરકીના દરદીને રીતશેન્ટેનની ચેપી રોગનાં દરદીઓને રાખવાની હાસ્પિતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા અને ક્લીપસ્પ્રુટમાં રા. રા. ગાંધી અને ડૉકટર ગોડફ્રેની દેખરેખ નીચે શકવાળા માણસોને રાખવાની ગોઠવણ થઈ.

મી० એલ. ડબ્લ્યુ. રિચ, જે પાછળથી લન્ડનની "સાઉથ આફ્રિકા બ્રિટીશ કમિટી" ના "સેક્રેટરી" તરીકે જાણીતા થયા છે, તેણે એ ગૃહસ્થોની સાથે રહી તે કામમાં ઘણી કિમતી સેવા બજાવી હતી. તે વખતે તે રા. રા. ગાંધીની "ઓફીસ"માં "આર્ટિકલ્સ" લેતા હતા, અને તે આ કાર્યમાં પૂરેપૂરા મદદગાર થયા હતા. પોતાની જીંદગીને જોખમમાં મૂકી મરકીના દરદીઓની સારવાર કરવામાં તેણે જે ભક્તિભાવ બતાવ્યો હતો તે, હાલના વખતમાં હિંદી કાર્યને માટે સ્વદેશમાં રહી પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિનો આનાકાની વગર લાભ આપી, જે વિશુદ્ધ અને આગ્રહી સેવા તે આજ સુધી બજાવે છે, તેનાથી કોઇ રીતે ઉતરે એવી નહોતી.

એ મુશીબત લગભગ એક મહીનો જારી રહી. એટલા વખતમાં તે રોગથી એકંદર એકસો તેર માણસ પડ્યા. તેમાં પચીશ ગોરા, પંચાવન હિન્દી, ચાર મિશ્ર વર્ણના, અને ઓગણત્રીશ કાફરા હતા. પણ શરુઆતના અણીના વખતમાં જે તાત્કાલિક ઇલાજો લેવામાં આવ્યા હતા, તેથી તેનું જોર તૂટી ગયું હતું. દરમીઆન જોહાનેસ્બર્ગ પોતાનું કામ કર્યે જતું હતું. તે એ ભયથી લગભગ અણવાકેફગાર હતું અને થોડા હિન્દીઓએ જે કિમતી સેવા બજાવી હતી તે વિષે અજ્ઞાત હતું.

જે એ બધું જાણે છે, તેને નીચેની વાત યાદદાસ્તમાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તે શહેરમાં એક ગરીબ પણ ડાહ્યો માણસ વસતો હતો; તેણે પોતાના ડહાપણથી તે શહેરને બચાવ્યું, પણ તે ગરીબ માણસને હવે કોઈ યાદ કરતું નથી."

ઇતિહાસમાં ફરીફરી એવું એ જ બનતું જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ સોળસું.

સ્વપ્નવશ પુરુષ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે સાહસ સદાય રા. રા. ગાંધીના નામ અને કાર્યની સાથે જોડાયલાં રહેશે. એક તો "ઇંડીઅન ઓપિનીઅન" નામના સપ્તાહિક ચોપાનીઆ દ્વારાએ પોતાની કોમમાં સને ૧૯૦૩ માં શરુ કરેલું કામ; અને બીજું ફીનિક્સની અંદર સ્થાપેલું નાનું સરખું "ટાલ્સ્ટાઇઅન કોલોની" જ્યાં હાલ "ઇન્ડીઅન ઓપિનીઅન" છપાય છે. આ બન્નેની હિન્દી કોમ ઉપર ઘણી અસર થઇ છે.

રા. રા. ગાંધીને એક પછી એક સ્વપ્નાં આવ્યા કરે છે. સામાન્ય લાભ અને સામાન્ય હેતુથી જોડાએલી, કેળવાએલી, નીતિવાન્ અને પુરાતન કાળથી જે લોકોમાં પેઢી દર પેઢી ઉંચા પ્રકારનો સુધારો ચાલ્યો આવે છે, તેને ભૂષણ આપનાર, બધી રીતે હિન્દી બની રહે છતાં એવી રીતે વરતે કે જેથી દક્ષિણ આફ્રિકા તેના પૂર્વદેશીય નાગરિકોને માટે અભિમાન ધરાવે અને જે હકો દરેક અંગ્રેજી રૈયતે ભોગવવા જોઇએ તેવા હકો તેને—કાયદેસર આપે, એવી હિન્દી કોમ તે દેશમાં બનાવવાનાં તેને સ્વપ્નાં આવ્યા કરે છે. આ સ્વપ્નાં નજરે જોવાનો અથવા તે પ્રયત્નમાં મરણવશ થવાનો તેને લોભ છે. તેની કોમને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવવાને અને જેને લીધે તેના જાત ભાઇઓ હલકી પાયરીએ જાય, અથવા તેઓને ગુલામગીરીની હાલતમાં રાખી શકાય તેવાં કૃત્યની સામે થવાને તે જે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેનું મૂળ આ હેતુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ રા. રા. ગાંધીનાં સ્વપ્નાં અનુભવસિદ્ધ થઇ શકે એવાં છે. જેમ જેમ તેની જીંદગીનું કર્તવ્ય તેને સમજવામાં આવતું ગયું, તેમ તેમ તેને સૂજવા લાગ્યું કે તેની યોજનાઓ ફળીભૂત થવાને માટે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બધાં સંસ્થાનમાં રહેતા હિન્દીઓને હમેશાં પરસ્પરના સંબંધમાં લાવવાને કોઇ સાધન ઉભું કરવું જોઇએ અને મુખ્ય વિચાર કર્યા પછી, તેણે "ઇન્ડીઅન ઓપિનીઅન" બહાર પાડ્યું.

મુંબઇના એક શિક્ષક રા. રા. મદનજિતની દેખરેખ નીચે ડર્બનમાં એક છાપખાનું ચાલતું કરવામાં આવ્યું હતું. આગળ ઉપર લાભ લઇ શકાશે એવા હેતુથી રા. રા. ગાંધીએ તે ઉભું કરવામાં જોઇતાં નાણાંનો મોટો ભાગ આપ્યો હતો. હવે આ છાપખાનાનો લાભ લેવાનો સમય આવ્યો હતો. રા. રા. એમ. એચ. નાઝરે વગર પગારે અધિપતિપણું કરવાની સ્વેચ્છાથી માગણી કરી. તે ઘણી સારી રીતે કેળવાએલા, મુંબઇની "યુનિવર્સિટી" ના "અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ", છાપું ચલાવવાના કામમાં અનુભવી, અને ઘણા સારા ચારિત્રવાળા માણસ હતા. બે વરસ ઉપર તેનું મૃત્યુ થતાં કોમને ઘણી ખોટ લાગી છે. રા. રા. નાઝરની માગણી કબુલ કરવામાં આવી. રા. રા. ગાંધીએ તેમાં વધારે નાણાં આપવાનું અને અંગ્રેજી વિભાગમાં હમેશ લેખ લખી આપવાનું માથે લઇ, પહેલો અંક બહાર પાડ્યો.

તે સાહસની જરૂર હતી, પણ તે ઘણું ખરચાળ નિવડ્યું. એ કામ બિલકુલ નવું હોવાથી પહેલ વહેલાં કોમે બહુ થોડી કદર કરી. હિન્દીઓના મોટા ભાગને વાંચવાનો શોખ ન હોતો, અને તેથી તેમાં રસ ઉત્પન્ન થવાને વખત જોઇએ. શિવાય શરુઆતમાં તે અંગ્રેજી, તામિલ, ગુજરાતી અને હિન્દીમાં બહાર પડતું અને તેનો ફેલાવો જુજ જેવો હતો; તેથી તે બહાર પાડવામાં પહેલ વહેલાં ઘણું મોટું ખરચ લાગી ગયું.

રા. રા. ગાંધીને તેનું સ્વપ્નું ખરું પાડવાને માટે તે કાર્ય જારી રાખવાની એટલી આવશ્યક્તા લાગી કે પહેલા બાર મહિનામાં તેના નિભાવને માટે તેણે પોતાની કમાણીમાંથી લગભગ ૩૦,૦૦૦ રૂપીઆ આપ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારા નશીબે અણીને વખતે આમાંના ૨૪,૦૦૦ રૂપીઆ તેને જોહાનેસ્બર્ગના શહેર સુધરાઇ ખાતા તરફથી કેટલાએક મુકરદમાના વકીલ ખરચ તરીકે મળ્યા હતા.

ત્યાર બાદ "ઈન્ડીઅન ઓપિનીઅને" હિન્દી કોમની ઘણી કિમતી સેવા બજાવી છે. એના વગર સત્યાગ્રહની લડાઈ લડવાનું બનવું બિલકુલ અશક્ય હતું. કેળવણી આપવાને માટે એ ઘણું વિચક્ષણ બળ ધરાવે છે, અને મી. પોલાકના જેવા કેળવાએલા અને બાહોશ અધિપતિની નીચે તેની અસર હજુ વધશે, એવી આશા છે. પહેલા વરસની આખરે એટલી મોટી ખોટ ગઈ કે રા. રા. ગાંધીને જોવામાં આવ્યું કે કાં તો તે સાહસ બંધ કરવું, અથવા તેની બધી જુમ્મેદારી તેણે પોતે લેવી. જુમ્મેદારી પોતે લેવાનું નક્કી કર્યું, અને ત્યાર બાદ તે તેના શિરપર રહેલી છે. પણ એ તેને હમેશ બોજારૂપી નિવડી છે. કારણકે "ઈન્ડીઅન ઓપિનીઅન"-માંથી તેનું એઠું ખરચ પણ નિકળી શકતું નથી.

સને ૧૯૦૪ માં રા. રા. ગાંધીને એક બીજું સ્વપ્નું આવ્યું. તેના શબ્દોમાં કહેતાં, "મરકી નાબુદ થયા પછી હું મારા પિત્રાઇઓને મળવા નાતાલના ટોન્ગાટ ગામમાં ગયો. મેં તેઓની વખાર જોઇ, પણ તરત જ મારું ધ્યાન તેની પાછળની એક એકર જમીન તરફ દોર્યું. આંહી કેટલાંક ફળઝાડ રોપવામાં આવ્યાં હતાં. તે એટલાં બધાં સુંદર હતાં અને ત્યાંની જમીન એટલી બધી ફળદ્રુપ હતી, કે જેથી મને એવો વિચાર આવ્યો, કે મારા પિત્રાઈ ભાઇઓ બહોળા વિસ્તારમાં આટલું બધું સુંદર કામ હાથ કરી શકે છે, છતાં તેઓ પોતાનો વખત નકામો વખારના કામમાં ગુમાવે છે. તેઓ એ બગીચાનું કામકાજ એક મજુર પાસે કરાવતા હતા અને તે કામ ઘણું ઉતરતું થતું હતું. શા માટે તેઓએ જાતે એ કામ ન કરવું અને તે વધારે સારું ન કરવું? રસ્તામાં આવતાં મેં રસ્કિનનું "અન્ટુ ધ લાસ્ટ" વાંચ્યું હતું, અને તેની છાપ મારા ઉપર મજબૂત બેઠેલી હતી. આ સ્વપ્નું પણ સાચું પાડી શકાય એમ મને લાગ્યું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રા. રા. છગનલાલ ગાંધી તેના ભાઇ અને એક બીજા પિત્રાઈ જેણે સ્ટેન્ગરમાં વખાર રાખી હતી, એ બધા તે વિચાર ઉપર ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

તે એક એકર જમીનનાં ફળઝાડ જોતાં અને "અન્ટુ ધ લાસ્ટ" વાંચતાં તેને જે નવું સ્વપ્નું આવ્યું, તે આ પ્રમાણે હતું. "ઈન્ડીઅન ઓપિનીઅન" પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે થોડાં માણસો રોકાયાં હતાં, તેઓએ કોઈ એક સ્થળે કર્મકારનું સખ્ય સ્થાન જમાવવું, ગામડામાં જમીન લેવી, ત્યાં મકાનો બાંધી છાપખાનાને તે સ્થળે લઈ જવું, ગરીબી અંગીકાર કરવી, જમીન જાતે ખેડવી, અને છાપખાનામાંથી એક ટુંકો દરમાયો લેવો. રા. રા. ગાંધીએ ધાર્યું કે એ રીતે રહેવાથી તેઓ શહેરી જીંદગીના ફંદામાંથી છૂટી શકશે, અને એવું એક ખાતું સ્થાપશે કે જે સાદાઇનો નમુનો નિવડે, અને બીજાઓને તેને પગલે ચાલવાનું મન કરાવે.

રા. રા. ગાંધીનો ઉત્સાહ એવો છે, કે જે બીજાનાં અંતઃકરણમાં તેનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ કરાવે છે. તે પ્રમાણે કરવું કે નહીં તે વિષે તેણે રા. રા. છગનલાલને પૂછ્યું, અને તરતજ તે એ વિચારને મળતા થયા. પછી વખારવાળા બીજા પિત્રાઇઓની પાસે તે વાત મૂકી, અને તેઓએ પોતાનાં રહેઠાણ છોડી આપી તેનું સ્વપ્નું ફળદ્રુપ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા વચન આપ્યું. ત્યાર પછી તે ડર્બન આવ્યા, અને તેના એક અંગ્રેજ મિત્ર મી. એ. એચ. વેસ્ટ જે તેના છાપખાનાનો વહીવટ ચલાવતા હતા, અને જેણે ત્યારબાદ રા. રા. છગનલાલની સાથે જોડીઆ વહીવટદાર તરીકે હિન્દી કાર્યની ઘણી ઉમદા સેવા બજાવી છે, તેની પાસે તે યોજના મૂકી. મી. વેસ્ટે પણ તે વિચાર અંગીકાર કર્યો. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, રા. રા. ગાંધીએ દશ દહાડાની અંદર તેવા રહેઠાણને લાયક જમીન ફીનિક્સમાં પોતાને નામે ખરીદ કરી. એક મહિનાની અંદર રુસ્તમજી શેઠનું એક લોખંડનું મકાન લાવી, ત્યાં ખડું કર્યું, અને "ઇન્ડીઅન ઓપિનીઅન" ની એક પ્રતમાં ખાંચો પાડ્યા વગર આખું છાપખાનું ડર્બનથી આ નવે સ્થળે ચાલતું કર્યું. ત્યાર પછી એ સ્થળ ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નાનું સરખું સંસ્થાન વસ્યું છે, ત્યાં રહેઠાણો બંધાયાં છે, જમીન ખેડાય છે, એક શાળાની શરુઆત કરવામાં આવી છે, અને સાદી જીંદગી કેટલી હિતકારક છે એ ત્યાં પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવી શકાય છે. તે ગામડાથી ડર્બન પહોંચતાં બે કલાક થાય છે. તે ટેકરીની બાજુએ આવેલું છે, તેની જમીન ફળદ્રુપ છે અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉમદા બગીચા અને ઝાડો છે અને વચ્ચે વચ્ચે હરિઆળું ઘાસ ઉગે છે. રા. રા. ગાંધીએ આંહી પોતાનું ઘર કર્યું છે, અને જોહાનેસ્બર્ગના અથાગ શ્રમવાળા કામમાંથી છૂટી વખતો વખત તે સ્થળે આરામ લેવા આવે છે, અને ત્યાં બીજાઓ જે રીતે મહેનત કરે છે, તેવી રીતે તે પણ કરે છે.

ફીનિક્સવાસીઓ બે વર્ગના છે. એક વર્ગ તે યોજનામાં છે, અને બીજો પગારદાર છે. જેઓને એ યોજનામાં જાતનું હિત છે, તેઓ યોજક ગણાય છે. તેઓને એક વિઘો જમીન અને રહેવાનું મકાન આપી દેવામાં આવે છે, અને તેઓ જ્યારે તેની કિમ્મત આપી શકે, ત્યારે તે આપે એમ વાત છે. આ શિવાય તેઓને "ઇન્ડીઅન ઓપિનીઅન" માંથી દરમાસે ત્રણ પાઉન્ડ મળે છે, અને તેમાંથી જો કાંઈ નફો થાય તો તેઓને તે સરખે હિસ્સે મળવાનો હક છે. બાકી રહ્યા તેઓને, તેમના કામ બદલ ખાલી પગાર આપવામાં આવે છે.

આટલી હદ સૂધી તેનાં તે સ્વપ્ન અમલમાં આવ્યાં છે, પણ તેથી તે સ્વપ્નવશ પુરુષ બિલકુલ ગરીબી હાલતમાં આવી પડ્યા છે. "ઈન્ડીઅન ઓપિનીઅન"નું ખરચ ચલાવતાં જે કાંઇ વધારો રહે, તે ફીનિક્સની દરકાર પૂરી પાડવામાં જાય છે; પણ તેના ખ્યાલ પ્રમાણે આ હાજતો પૂરી પાડવી, એ તેનો ધર્મ છે અને આવા આત્મભોગ આપવામાં, અને ગરીબી અંગીકાર કરવામાં તે પોતાનું ખરું કર્તવ્ય માને છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સત્તરસું.

ઝુલુ લોકોનો બળવો.

સને ૧૯૦૬ માં કામચલાઉ સરકારે "એશિઆટિક લૉ એમેન્ડમેન્ટ ઑર્ડિનન્સ" પસાર કર્યું. તે પહેલાં ઝુલુ લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો. છેલ્લી બોઅરલડાઇની વખતે જેવી રીતે હિન્દીઓએ ડોળી ઉંચકી લઇ જનારની ટુકડી તૈયાર કરી લશ્કરની સાથે નોકરી ઉપર મોકલી હતી, તેવી ટુકડી આ વખતે પણ નાતાલ ઇન્ડીઅન કોન્ગ્રેસે રા. રા. ગાંધીની સુચના ઉપરથી ઉભી કરી આપવાને માગણી કરી. પણ તે મંજુર થતાં મુશ્કેલી પડી અને વાત ઢીલમાં પડી.

જુન મહિનામાં રાજ્યકીય મામલો અનિશ્ચિત લાગવાથી રા. રા. ગાંધીએ ત્યાંથી પોતાનું ઘરબાર કાઢી નાખ્યું, અને તેનાં બઇરી છોકરાંને લઇને નાતાલ ગયા. ડર્બન પહોંચતાં અચાનક તેને ખબર મળ્યા કે ડોળી ઉંચકી લઇ જનારની ટુકડી વિષેની તેની માગણી મંજુર થઇ છે, અને લોકો તેની આગેવાનીની રાહ જુવે છે. તે ટુકડીમાં વીશ છૂટા હિંદી હતા. રા. રા. ગાંધીને "સાર્જન્ટ મેજર"ની પદ્વી આપવામાં આવી, અને તેના હાથ નીચે ત્રણ "સાર્જન્ટ" (હવાલદાર) અને એક "કોર્પોરલ" (નાયક) સોંપવામાં આવ્યા.

તેની હમેશની રીત પ્રમાણે તેણે તે કામ પૂરા જીગરથી ઉપાડી લીધું, અને ત્યાર પછી એક મહિના સૂધી તે અને તેના માણસો લગભગ બધી લડાઇમાં હાજર થયા. તે ટુકડીનું મુક્કરર થયેલું કામ તો ફક્ત જખમી માણસોને ઉપાડી જવાનું હતું, પણ લડાઇની શરુઆતમાં તેઓના ઉપર બીજી ફરજો નાંખવામાં આવી હતી.

તે ટુકડી ડૉક્ટર સેવેજની દેખરેખ નીચે હતી. તેણે પૂછ્યું કે તેઓને વધારે કામ સોંપવામાં આવે, તો તેમાં કોઇને વાંધો છે? જ્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે, તેઓ પોતાથી જેટલું બને તેટલું કરવા ખુશી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, ત્યારે તે છાવણીનું સુધરાઇ ખાતું, અને જે ઝુલુઓને ચાબુકના માર મારવામાં આવ્યા હતા, તેઓની સારવાર કરવાનું કામ તેઓને હસ્તક સોંપ્યું.

આ અનુભવ વિષે રા. રા. ગાંધી બહુ જ સંકોચથી બોલે છે. તેણે ત્યાં જોયું હતું તે, તે કદી બહાર પાડશે નહીં. મારું અનુમાન એવું છે કે, તે બધું અંગ્રેજી ઇનસાનીઅતને નહીં છાજે એવું હતું. તે સુલેહ શાંતિની તરફેણમાં હોવાથી, અને તેને લડાઇનો પૂરો તિરસ્કાર હોવાથી, આ હુમલાના સંબંધમાં રહેવું એ તેનાથી નહીં સહન થઇ શકે એવું હતું. કોઇ કોઇ વખતે તેને વિચાર ઉત્પન્ન થતો, કે તે ત્યાં ઠેકાણે છે. પણ તેઓને જે કામ કરવાનું હતું, તે તેના માણસો શિવાય બીજું કોઇ બજાવી શકે એવું ન હોતું અને દુઃખી માણસોની દાઝની ખાતર તેઓએ તે છોડી આપવાની ના પાડી. જેઓને ચાબુકનો માર પડ્યો હતો, અને તેમાંના જે તેઓને સુપરત કરવામાં આવ્યા હતા, તેની સ્થિતિ કમકમાટ ઉપજાવનારી હતી. તેઓના જખમો ગંધાતા હતા, અને તેઓની જીંદગી જોખમમાં હતી. બધા ડૉકટર સેવેજના કામનાં ઘણાં વખાણ કરતા હતા. કાફર દરદીઓ તરફ તે હમેશ માયાળુ રીતે વર્ત્તતા હતા. પણ તેવો પુરુષ ગોરા લોકોમાં એ અપવાદરૂપે હતો. તે ઉપરથી હિંદીઓ જખમો સાફ કરવાનું, ચાબુકથી થયેલા ઘાને પાટા બાંધવાનું, એકી વખતે વીશ વીશ પચીશ પચીશ માઇલ દૂર ટેકરીઓ ચડતા અને ઉતરતા, ઘોડેસ્વારની પાછળ પાછળ, તે નિરાધાર માણસોને ઉપાડી લઇ જવાનું અથવા છાવણી સાફસુફ કરવાનું કંટાળા ભરેલું કામ, દિન પ્રતિદિન બજાવ્યે ગયા.

આત્મભોગ આપી તેઓએ એક મહિના સૂધી જે કામ બજાવ્યું તે ઘણું સખત હતું. એ જાતનું કામ બજાવવું એ તેઓને માટે સહેલ નહોતું. તેઓ તીવ્ર લાગણીવાળી અને કેળવાએલી પ્રજાનાં ફરજંદ છે, તેઓનાં ચારિત્ર પૂરાણા સુધારાનાં તત્ત્વોને આધારે બંધાએલાં છે, અને તેઓના વડવાઓએ આખી દુનીઆને અતિ સુંદર સાહિત્ય અને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે. બહુ જ જંગલી હાલતમાં વસતા લોકોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારવાર કરવાનું કામ તેઓને માટે જેવું તેવું નહીં હતું. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ જાતનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. હિંદીઓ શ્યામ વર્ણના છે, તેથી તેઓને ત્યાંના અસલી વતનીઓની હારમાં મૂકવામાં આવે છે. ટ્રાન્સવાલમાં તેઓને ટ્રામમાં મુસાફરી કરવા દેતા નથી, અને "રેલ્વે" ઉપર તેઓને માટે અલગ ડબ્બાઓ રાખવામાં આવે છે. તેઓને કાફર લોકોની પંક્તિમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે બતાવવાને માટે ત્યાંની તુરંગમાં તેઓના બદીઅનના કાંઠલા ઉપર "એન" અક્ષર શીવી દેવામાં આવે છે, અને ખોરાક—જો કે તે તેઓને અનુકૂળ પડતો નથી—તથા કામ અને કોટડીના સંબંધમાં તેઓને બધી રીતે કાફરોની માફક ગણવામાં આવે છે.

આ સત્યાગ્રહની લડાઇના સમયમાં ખોરાકનો સવાલ બધાથી વધારે મુશ્કેલી ભરેલો થઇ પડ્યો છે. કાફરોને તેઓનો ખાસ ખોરાક—મકાઇની ઘેંશ અને ભરડેલા મકાઇની સાથે અઢી તોલા ભાર ચરબી—આપવામાં આવે છે. આ ખોરાક તેઓને માટે પૂરતો નથી, છતાં તે તેઓને અનુકૂળ છે. જ્યારે સંખ્યાબંધ સત્યાગ્રહીઓને તુરંગોમાં મોકલવામાં આવ્યા, અને ત્યાં સેંકડો હિન્દી—જેમાંનો મોટો ભાગ કેળવાએલો હતો—નો જમાવ થવા લાગ્યો, ત્યારે તેઓને માટે પણ તે જ ખોરાક મુકરર કરવામાં આવ્યો. ફક્ત તફાવત એટલો જ હતો કે કોઇ કોઈ તુરંગમાં ચરબીને બદલે ઘી આપવામાં આવતું, અને મકાઇને બદલે ભાત આપવામાં આવતા—ધારાને અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેવાનાં કારણથી તેઓને કાફરોની હારમાં મૂકવામાં આવતા અને તેઓને કાફરોનો ખોરાક પણ ખાવાની ફરજ પડતી. તેઓને એવા પ્રકારનો ખોરાક લેવાની આદત નહોતી, અને તે લેવાથી તેઓને વધારે દુઃખ અને બિમારી થતી હતી; છતાં તેઓના મિત્રો તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરાવી શક્યા નહીં. ટુંક મુદતના કેદીઓને ઘણી વધારે મુશીબત ભોગવવી પડતી. થોડી રોટલી આપવાનું ઠર્યું હોત તોય તેઓ સંતોષ માનત.

પણ પ્રીટોરીઆ અને બીજી કેટલીક તુરંગોમાં કાફર તરીકે ગણાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓને અસહ્ય વેઠવું પડતું હતું. ભરડેલા મકાઇને પકાવતી વખતે તેની સાથે ચરબી નાંખવાનો તુરંગનો ધારો હોવાથી, તેઓના ખોરાકમાં પણ તેજ ધોરણ રાખવામાં આવતું હતું. આને લીધે ધર્મનાં ફરમાનનો લોપ થતો હોવાથી, હિન્દીઓને ઘણું ભારે પડ્યું. સત્યાગ્રહીઓના બે વર્ગ હતા. એક વર્ગ હિન્દુઓનો હતો, જેમાંના મોટા ભાગને માંસાહાર કરવા બાધ હતો; અને બીજો મુસલમાનનો હતો, જેઓને તે વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કર્યું હોય તો જ તે ઉપયોગમાં આવી શકતું હતું. આ બન્ને વર્ગને તુરંગના અધિકારીઓ જે ચરબી આપતા હતા તે તરફ તેઓને પૂરો તિરસ્કાર હતો. અને તે ભરડેલા મકાઇની સાથે રાંધીને આપવામાં આવતી હતી, તેથી તેઓને જે ભાત આપવામાં આવતો હતો, તે ઉપર જ ગુજારો કરવાનું અને ભ્રષ્ટ ખોરાક લેવાના કરતાં ભૂખ્યા રહેવાનું પસંદ કર્યું. જેમ જોહાનેસ્બર્ગમાં ચરબીને બદલે ઘી આપવામાં આવતું હતું, તે પ્રમાણે આંહી પણ ઘી આપવા માટે ખોરાક મુકરર કરનારા અધિકારીઓને આજીજી કરવામાં આવી, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તુરંગીવડાની સાથે મુલાકાત કર્યા પછી, અરજીઓ કર્યા પછી, છાપામાં કાગળો પ્રસિદ્ધ થયા પછી, તે બાબતમાં કાંઇ પણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં; પણ સાંભળનારને ઘણું આશ્ચર્ય લાગશે કે ચરબીને બદલે ઘી નહી આપતાં ચરબી બિલકુલ બંધ કરી દીધી. આ સ્થિતિ આજ સુધી ચાલે છે.*

હિન્દી અને કાફર મનુષ્યપણામાં કેટલો બધો તફાવત છે, એ વિષે કોઈ વિચાર કરતું નથી. સામાન્ય સંસ્થાનવાસીઓ તે બધાને એક સરખી રીતે "કાળીઆ" ગણે છે. પણ જેઓ વિચારી શકે છે તેઓને એમ લાગે છે કે જે ઝુલુ લોકો જખમી થયેલા હતા, અથવા જેને ઘાતકી રીતે ચાબુકના માર મારવામાં આવ્યા હતા, તેઓની તે ડોળી ઉંચકનાર ટુકડી અને તેના આગેવાન જે એક રાજ્યના પ્રધાનના દીકરા હતા,

* ત્યાર પછી નવા ધારા કરી આ ખામીમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. (એલ. ડબલ્યુ. રિચ.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓએ કેવી કોમળતાથી સારવાર કરી હતી, તે બરાબર આળેખવાનું કામ એક બાહોશ ચિત્રકારથી જ થઈ શકે.

પ્રકરણ અઢારસું.

મોટી લડાઈ.

રા. રા. ગાંધી જોહાનેસ્બર્ગ પાછા આવ્યા પછી તરત જ હિન્દી કોમે ઠરાવ કર્યો કે, જે નવો એશિયાઈ ધારો કામચલાઉ સરકારે ઘડી પસાર કર્યો હતો, તેને બની શકે તો બાદશાહી મંજુરી મળતી અટકાવવાને માટે તેઓએ એક પ્રતિનિધિ મંડળ ઇંગ્લાન્ડ મોકલવું, અને આ કાર્ય બજાવવાને માટે રા. રા. ગાંધી અને અલીને પસંદ કર્યા. એ મંડળને થોડીક ફતેહ મળી. ઇંગ્લાન્ડમાં દરેક વર્ગના માણસોએ તે પ્રતિનિધિઓને વિવેકપૂર્વક આદરભાવ આપ્યો. તેઓએ બાદશાહી સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાનની અને બીજા પ્રધાનોની મુલાકાત લીધી, અને તેઓના પ્રયત્નનું ફળ એ આવ્યું કે, ટ્રાન્સવાલને સ્વતંત્ર અખત્યાર મળતાં સૂધી તે કાયદાને બાદશાહી મંજુરી આપવાનું મુલતવી રહ્યું. તેઓ જે કાંઇ આશા રાખી શકતા હતા તે આટલી જ હતી. લન્ડનમાં પ્રતિનિધિઓ રહ્યા, તે દરમીઆન કોમના લાભ તપાસવાને માટે અને અણીને વખતે રાજ્ય સમાજ ઉપર વગ ચલાવવાને માટે એક મંડળી ઉભી કરવામાં આવી. સારાં નશીબે તેઓ મી. એલ. ડબલ્યુ રિચ્ચને "સેક્રેટરી" તરીકે મેળવી શકયા. લોર્ડ એમ્પટીલે પ્રમુખ થવાનું અને સર મન્ચેરજી ભાવનગરીએ કારભારી મંડળીનાં સરનશીન થવાનું કબુલ કર્યું, તેથી ખાત્રી થઇ કે એ મંડળી મોભાદાર અને સત્તાધારી થઈ શકશે. આ મંડળી ઉભી કરવાથી ઘણું સારું કામ થઇ શકયું છે.

પણ રા. રા. ગાંધીના ઇંગ્લાન્ડ જવાથી અપશુકનનો દહાડો માત્ર થોડા વખતની ઢીલમાં પડ્યો. કામચલાઉ સરકારની જગ્યાએ સ્વરાજ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરકારની નિમણુક થતાંને વાર તેનો તે જ ધારો, જેને લીધે એશિયાઈ કોમમાં એટલી બધી હોહા થઈ ગઈ હતી, તે રાજ્ય સમાજે એકી બેઠકે પસાર કર્યો, અને તરત જ તે રાજાની મંજુરીને માટે મોકલી આપવામાં આવ્યો.

એ કાયદો એટલી ઝડપથી પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, કે તેની કલમો ઉપર વાદવિવાદ પણ નહોતો થયો, અને સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન તે કલમોથી અણવાકેફગાર હતો. તે એક દહાડામાં ત્રણ વખત વંચાઈ ગયો, અને તેને થોડા દહાડામાં બાદશાહી મંજુરી આપી દેવામાં આવી.

આ પ્રમાણે થયું, ત્યારે સત્યાગ્રહની હિલચાલ તેના ખરા સ્વરૂપમાં ચાલુ કરવામાં આવી. સને ૧૯૦૭ ના જુલાઈ મહિનામાં તેની શરુઆત થઈ. તે જ વખતે ત્યાં વસતા લગભગ એક હજાર ચીના લોકો હિન્દીઓ સાથે તે લડાઇમાં સામેલ થયા. ઘણા ખરા ચીનાઓ અંગ્રેજી રૈયત ન હોતા, પણ તેઓ એશિયાવાસી હતા, અને તે નવા કાયદાના અમલ નીચે આવતા હતા, તે ઉપરથી તેઓને પણ તે ઘણો આકરો લાગ્યો. આ વખતે તેઓ ઘણી ઉમદા રીતે એકસંપી થયા હતા, અને મી. લીઅંગ કીનની આગેવાની તળે આ મોટી લડાઇને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યા હતા.

આ બધા અથાગ શ્રમના સમયમાં તે આગેવાનનો જમણો હાથ મી. એમ. એસ. પોલાક હતા. ગાંધીની પેઠે તે પણ ટ્રાન્સવાલની સદર અદાલતના વકીલ છે. જ્યારે તે આગેવાન તુરંગમાં હતા, ત્યારે મહિનાના મહીના સુધી લડાઇનો મૂખ્ય બોજો મી. પોલાક ઉપર પડયો હતો. હિન્દી કોમે તેને ટ્રાન્સવાલ બ્રિટીશ ઇન્ડીઅન એસોસીએશનના મદદનીશ "સેક્રેટરી" નિમ્યા છે, અને તેણે બધો બોજો અડગ હિમ્મતથી ઉપાડી લીધો છે. આ અપૂર્વ કાયદાની બારિકી અને ગુંચવણથી તેઓ પૂરા વાકેફગાર હોવાથી, તેણે દુઃખી સત્યાગ્રહીઓને ઘણી કિમતી મદદ આપી છે. તે અદાલતમાં તેઓની વકીલાત કરે છે, કચેરીમાં તેના સલાહકાર થાય છે, તેઓના હમેશના મિત્ર છે, અને તેણે આખા દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓના લાભ જાળવવાને પોતાની કલમ અને વક્તૃત્ત્વ શકિતવડે અપૂર્વ આગ્રહીપણાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેવા બજાવી છે. બધા મોટા આગેવાનોની પેઠે રા. રા. ગાંધી આવા ચારિત્રવાળા પુરુષોની આસક્ત ભક્તિભાવ પોતાની તરફ લોહચુંબકની માફક ખેંચી અને નિભાવી શકે છે.

પણ આ લાંબા દહાડાની લડાઇને લીધે હિન્દી કોમને ઘણું સોસવું પડ્યું છે. તેમાંના ઘણાખરા પાયમાલ હાલતમાં આવી પડ્યા છે. છતાં તેઓની ઉમદા હિમ્મત, સુદ્રઢતા, અને આત્મસંયમથી દરેક તેઓની તારીફ કરે છે. શાક ભાજી અને ફળફુલ વેચનાર ફેરીઆઓએ પણ આ લડાઇમાં પૈસાદાર લોકોના જેટલી જ આત્મભોગ અને ભક્તિભાવની લાગણી બતાવી છે. તેઓમાંના સંખ્યાબંધ માણસો ખુશીથી તુરંગમાં ગયા છે, અને તેમાંના કેટલાક ત્યાં એકથી વધારે વખત જઇ આવ્યા છે. તેઓએ જે કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે એટલું વાજબી છે કે જેથી તુરંગમાં તેઓને ગમગીની થવાને બદલે આનંદ થાય છે, અને હલકું કામ કરતાં ખુશી પેદા થાય છે. મને એમ લાગે છે કે આથી કરીને કેદખાનાની જે શેહ લાગવી જોઇએ, તેવી શેહ ભવિષ્યમાં નિકળી જશે, પણ જેઓને જનરલ સ્મટ્સ "સાચી નિષ્ઠાથી સામે થનારા" ગણે છે તેવાં માણસોનો જે ઉપયોગ આપણા રાજ્યકર્ત્તાઓ કરે છે, તેનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ગુન્હેગારને કેદખાને મોકલવાથી તેનામાં અપરાધીપણા અને શરમની લાગણી થઇ આવે છે, પણ જો તે કેદખાનું આવાં કાર્ય કરનારને માટે પણ વખતો વખત ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેનો હેતુ નાશ પામે છે. આ લોકોએ પોતાની માલમત્તા ગુમાવવામાં પણ આનંદ માન્યો છે.

એમાં તો કાંઇ શક નથી કે તેઓમાં આટલું બધું ઉત્તમ બળ તેના મોટા આગેવાનની જાતના કારણથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેને તુરંગમાં મોકલતાં લોકોમાં આત્મભોગ આપવાની શક્તિ પૂરતી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે, અને પકડાવામાં પણ એક બીજા હરીફાઇ કરે છે, જેથી પોલિસ અમલદારો તો સ્તબ્ધ જ થઈ જાય છે. તે મહિનાના મહિના સુધી તેઓથી જૂદા પડી જાય છે, ત્યારે પણ તેનો દાખલો તેઓને અપૂર્વ જોસ આપે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. તે જે કાંઇ કરે, ઇચ્છે, અથવા કહે, તે ઉપર તેમાંના ઘણા ખરાની જીંદગીના દોર છે.

એક શાકભાજી વેચનાર ફેરીઆને મેં એક દહાડે પૂછ્યું કે "હવે તું શું કરવાનો?" તેણે તેના ખભા મરડ્યા, હાથ પહોળા કર્યા અને સફેદ દાંત દેખાડતાં હસીને બોલ્યો કે "એ બધું રા. રા. **ગાંધી** જાણે. જો તે અમને તુરંગમાં જવાનું કહેશે તો અમે તુરંગ જશું."

મને એમ લાગે છે કે જો રા. રા. ગાંધી તેઓને કહે કે "મરી જાઓ," તો તેમાંના ઘણાખરા ખુશીથી તેની આજ્ઞા ઉપાડી લે.

અલબત્ત કેટલાએકના ઉપર તે અસર કરી શક્યા નથી. એવા લોકો મજબૂત રીતે તેઓના સામા થાય છે. પણ બાકીનાઓમાંના કોઇ એકને મેં ભક્તિભાવથી બોલતાં સાંભળ્યો હતો કે તે "અમારા સાચા કર્મયોગી છે. તેવીજ નજરથી તેના ઘણા ખરા સ્વદેશીઓ તેના તરફ જૂએ છે.

એ બધા ગુંચવાડામાંથી તારીજ કાઢતાં એવું જોવામાં આવે છે કે હવે ફક્ત વાદવિવાદના બે મુદ્દા રહ્યા છે. તેમાંથી એકેને વળગી રહેવામાં સંસ્થાનવાસીઓને કાંઇજ લાભ નથી, પણ એશિયાવાસીઓને તે ઘણાજ મહત્ત્વના સવાલ છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે, તે મુસ્કેલી ઉભી કરનારો "એશિયાટિક **લો** એમેન્ડમેન્ટ એકટ" રદ કરવો. તે રદ થવો જોઇએ એવું આ લોકો પહેલેથી કહેતા આવ્યા છે. સમાધાનીની એક ઉપયોગી શરત એ હતી, અને જો કે તે મોઢેની હતી, તો પણ તેઓ એમ સમજતા હતા કે, સરકારે તે પ્રમાણે વર્તવા કબુલ કર્યું છે. તેવા કાયદાને કાયદા તરીકે નોંધ ઉપર રાખવાથી બે સુમાર મુસ્કેલી ઉભી થઇ છે. તેને કાયદા તરીકે ગણવો, અને છતાં અમલમાં ન મૂકવો એમ બની શકે નહીં. એક બીજો કાયદો પસાર થતાં તે નિરર્થક થઇ ગયો છે, એમ મનાય છે. છતાં તે હજુ ખરી રીતે ચાલુ છે. ઉપરાંત સત્તાવાર રીતે કબુલ કરવામાં આવ્યું છે કે, તે કાયદો અમલમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂકી શકાય એવો નથી. આવા કાયદાને રદ કરાવવો, એ તેઓની લાંબા વખતની લડાઇનો મૂખ્ય હેતુ છે.

બીજો મુદ્દો કેળવાએલા હિન્દીઓની કેવી ગણના કરવી એ છે. રા. રા. ગાંધી અને તેના દેશીઓએ "તે મુલક એશિયાવાસીઓથી ભરી દેવાનો" કદી પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. તેઓ "ખુલ્લા દ્વાર" ની માગણી કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તે દેશના આબહવાના અને સંસ્થાનવાસીઓના વલણના કારણથી, તેઓ બહારના લોકોને છૂટથી આવવા દેવાની બાબતમાં કાંઈ અટકાયત મૂકવાની જરૂર ગણે છે, અને સમ્મતિ આપે છે. તેની સાથે તેઓ એમ પણ દલીલ કરે છે, કે જો તેઓના આવવાની બાબતમાં અટકાયત મૂકવામાં આવે, તો તેઓને તેઓના પોતાના સુધારાના ધોરણે અને તેઓના પોતાના કુદરતી શિક્ષકોની નીચે પોતાની ખીલવણી કરવાની છૂટ હોવી જોઇએ. હાલના "ઇમીગ્રન્ટ્સ રિસ્ટ્રિકશન એક્ટ" ની એક શરત એવી છે કે ઇમીગ્રેશન ઑફિસર" ગમે તેવી સખત પરીક્ષા મુક્રરર કરે તેવી કેળવણીની પરીક્ષા જેઓ પસાર કરી શકે, તેઓને આવવા દેવા. એશિયાવાસીઓ દલીલ કરે છે, કે તેઓ એ કાયદાના અમલ નીચે આવી જાય છે. પણ સરકાર તે વાત કબુલ કરતી નથી. તેની ઇચ્છા એ છે કે જેઓ આજ લગીમાં તે દેશમાં વસેલા નથી, તેવા લોકોને ત્યાં બિલકુલ જવા દેવા નહીં. તેથી કરીને એશિયાવાસીઓ પોતાની મેળે માગણી કરે છે કે, એક વરસમાં ઘણામાં ઘણા ફક્ત છ કેળવાયલા માણસને દાખલ કરવા, અને જે બધા હિન્દીઓ ત્યાં આવવા ઇચ્છતા હોય તેઓને માટે સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન પોતાના હોદ્દાનીરૂયે જે પરીક્ષા મુક્રરર કરે તેવી પરીક્ષા લેવી, અને તેના પરિણામ ઉપર તેઓને દાખલ કરવા અથવા આવતા અટકાવવા. હિન્દીઓ દલીલ કરે છે કે, જો તે દ્વાર તેઓના સામે બંધ કરી દેવું એમ જ હોય, તોપણ તે પગલું વર્ણ અથવા જાતિના કારણથી તો નહીં લઈ શકાય.

તેઓની માગણી મર્યાદશીલ, ન્યાયી અને વાજબી છે. જો તેઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામ્રાજ્યના મહાજન બનવા માગતા હોય, તો તેઓની તે રસ્તે ખીલવણી થવાને માટે તેઓને જોઇતાં સાધન મળવાં જોઇએ. વાજબી રીતે જોતાં તેઓને પોતાના ડૉક્ટરો, વકીલો અને ધર્મગુરુઓ મેળવવાનો હક છે. હાલના જમાનામાં દરેક કોમને પોતાના દેશમાંથી કેળવાયલા માણસોને બોલાવવાની જરૂર સાબીત થયેલી ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ધર્મના જે જૂદા જૂદા મત ચાલે છે, તે જોતાં એમ નહીં કહી શકાય કે, તે બધાને સંસ્થાનવાસી પાદરીઓ સંતોષકારક રીતે બોધ આપી શકે. તો પછી એશિયાવાસીઓ કેમ ચલાવી શકે?

તેઓની માગણી વાજબી ધારી, સરકાર નવા કાયદાની રુએ તેઓને કામચલાઉ પરવાના આપવા કહે છે, પણ આ કહેણ બિલકુલ નિરર્થક છે, એ સમજવાને ઘણી દીર્ઘદૃષ્ટિ જોઇતી નથી. અધિકારીની મરજી પડે તે વખતે રદ કરી શકાય એવો પરવાનો સ્વાભિમાની પુરુષને બિલકુલ નિરુપયોગી છે. ટેકવાળો કોઇપણ કેળવાએલો માણસ એવી “રજાચિઠ્ઠી” લેવાનું મન નહીં કરે, અને એશિયાઇ કોમો તે ધોરણે સમાધાની કરવાની દરખાસ્ત નામંજુર કરે છે. તેઓની માગણી એટલી જ છે કે, ઘણામાં ઘણા છ માણસોને દાખલ થવાની છૂટ હોવી જોઇએ અને જો તેઓ મુકરર થયેલી કેળવણીની પરીક્ષા પસાર કરે, તો તેઓને હકથી દાખલ કરવા અને નહીં કે મહેરબાનીથી. આજસુધી સરકારે આવી મર્યાદશીલ માગણી નામંજુર કરી છે, અને એવા વાંધા ભરેલા કાયદા અમલમાં મુકવાના પ્રયત્ન કરતાં, તેઓએ પોતાની નાલાયકી સાબીત કરી આપી છે. દિવાની ન્યાયાધીશો, ફોજદારી ન્યાયાધીશો અને પોલિસ અમલદારો એ કાયદાની ગુંચવાડા ભરેલી કલમોનો અર્થ કરતાં મુંઝાઇ જાય છે, અને તે સંબંધમાં સદર અદાલતને સરકારની વિરુદ્ધ પોતાનો મત આપવાની ફરજ પડી છે.

એશિયાવાસીઓ સરકારનાં અન્યાયી અને અશુભ કૃત્યોને લીધે તેની ફેરબદલી કરાવવા શોરબકોર કરે છે. એવા અનુમાન ઉપર આવવું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિલકુલ ભૂલ ભરેલું છે. આ કાંઇ રાજ્યકીય હિલચાલ નથી. સરકારની ફેરબદલી થવાથી તેઓને વધારે સ્વસ્થતા મળવાનો જરાય સંભવ નથી. જનરલ બોથા માયાળુ અને નિષ્કપટ દિલનો માણસ છે અને એકંદર રીતે જોતાં રાજ્યકારભારના બાકીના સભાસદો બીજી કોઇપણ સરકારના સભાસદોની સાથે સરખાવતાં વધારે ખરાબ ગણાય નહીં. તેઓ પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે અને ઘણી બાબતોમાં બન્ને અંતઃકરણ અને ધર્મ પ્રમાણે નીતિના સવાલોનો ફડચો કરે છે; ફક્ત આ એક બાબતમાં તેઓ ધર્મ અને અંતઃકરણને બાજુપર મૂકી પ્રસંગાનુસાર લોકપ્રિયતાનો જ ખ્યાલ કરે છે. આ બાબતમાં "પ્રોગ્રેસિવ" પક્ષ "હેટ વોક"ની સાથે એકમત છે. સરકારની ફેરબદલી થવાથી તેનું વધારે સંતોષકારક નિરાકરણ અથવા તેથી વધારે ફાયદો મળવાનો જરાપણ સંભવ નથી.

આ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થવાનાં બે કારણ છે. એક સંસ્થાનવાસીઓમાં જાતિ ભેદની લાગણી છે, અને બીજું એશિયાઇ ખાતાના અમલદારોની નાલાયકી છે. પહેલું કારણ એકદમ દૂર થઇ શકે એવું નથી. વખત જતાં ઘણું થઇ શકશે. પણ બીજી બાબતમાં વગર ઢીલે ફેરફાર થવો જોઇએ છીએ. બીજા વિષયોમાં તે અમલદારો ગમે તેટલા કાબેલ હોય, પણ તેઓ હિન્દીઓ સાથે કામકાજ લેવાને બિલકુલ નાલાયક છે. તેઓ તે લોકોને ઓળખતા નથી, અને બધાને કૂલી તરીકે ગણે છે. જેઓને એશિયાઇ ખાતું સોંપવામાં આવ્યું છે, તેઓ જો આપેલાં વચનને દૃઢ રીતે વળગી રહ્યા હોત, અને તેઓએ તેઓની ધર્મની લાગણી તરફ વિવેકબુદ્ધિ બતાવી હોત, તો આજે જે મુશ્કેલી આપણને સતાવે છે, તે વિષે કદાચ કાંઇ વાત પણ આપણે કાને ન આવી હોત.

એશિયાઇ મુશ્કેલીનું સમાધાન કરવામાં ન્યાય અને વિવેકબુદ્ધિ વાપરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન ઘણી સહેલાઇથી થઇ શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ઓગણીશમું.

બીજી બાજુ.

એ શિયાઈ સવાલની એક બીજી બાજુ છે, એ પણ આપણે કબુલ કરવું જોઇએ. તેઓની સામે થનાર બધા અન્યાયી નથી, તેમજ બધાય જાતિ ભેદની લાગણીવાળા અને અતિ લોભી પણ નથી. વિચારવંત સંસ્થાનવાસીઓને ચુસ્ત રીતે એવું ઠસેલું છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકા હમેશ "ગોરા લોકોનો દેશ રહેવો જોઇએ અને જો એશિયાવાસીઓને છૂટથી દાખલ કરવામાં આવે તો ત્યાં પૂર્વ-દેશીય લોકો મોટા જથામાં પેસી જાય અને તેઓ તે ઇચ્છા અફળ કરે." સંસ્થાનવાસીઓમાં એવો ભ્રમ પેસી ગયો છે, કે જો થોડો વખત પણ અટકાયતનું ધોરણ મુલતવી રાખવામાં આવે, તો હિન્દુસ્થાનની બહોળી પ્રજા જે ત્યાં આવવાની રાહ જોઇ બેઠી છે અને જે જાણે તેઓના દ્વાર આગળ ધસી આવી ન હોય તેમ તે દેશને ભરી મૂકવા તત્પર છે.

હાલ જે સ્થિતિમાં હિન્દી વેપાર ચાલે છે, તેને લીધે મુખ્યત્વે કરીને એ ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ છે. ઘણા લોકો દલીલ કરે છે કે, આ પરદેશીઓ જુજજુજ ખરચે પોતાનો નિભાવ ચલાવે છે, તેઓની હાજતો ઘણી ઓછી છે, તેઓ ગોરા લોકના કરતાં ઓછી કિમ્મતે પોતાનો માલ વેચી શકે છે, અને તેઓને હરીફાઇમાં હંફાવી શકે છે. કોઈ કોઈ શહેરમાં તેઓ તેમ કરવામાં ફતેહમંદ પણ થયા છે. આવી ફિકર રાખનારની સાથે ઘણી દિલસોજીની લાગણી થયા વગર રહેતી નથી. સંસ્થાનવાસીઓ જે સ્થિતિમાં મૂકાયા છે, તેને લીધે આજે તેઓને કેટલાક બોજા ઉપાડવા પડે છે. પણ તે જાતના બોજા અપૂર્ણ વસ્ત્ર પહેરનારા હિન્દીઓને ભાગ્યેજ ઉપાડવા પડે છે.

આંહીના એક શહેરી જોહાનેસ્બર્ગ "ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ"ની સભામાં થોડા વખત પહેલાં સખત પણ સાદી ભાષામાં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ– "હું માનું છું કે, રા. રા. ગાંધી ખરેખરા સદ્ગ્રહસ્થ છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારા સંસ્કારવાળા છે, સાચી નિષ્ઠાવાળા છે, ઉંચી રીતે કેળવાયલા છે, અને તે જે કાંઈ માથે લે છે તે સાચું માનીને માથે લે છે. એ બધું છતાં હું માનું છું કે તે ભૂલ ખાય છે. પણ તે સાચા હોય કે નહીં, છતાં આ વાત નિઃસંદેહ છે કે, આ સવાલ આત્મસંરક્ષણનો સવાલ થઈ પડ્યો છે. જો સરકારનાં કૃત્યથી શહેનશાહતનો સોએક વરસમાં અંત આવે તો તે ઘણું દિલગીરી ભરેલું ગણાય. જે લોકો પોતાથી નબળા લોકોને કચરી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ તો જરૂર પડવાના જ. રોમની બાદશાહતમાં એ જ પ્રમાણે બન્યું હતું, પણ આ દેશના લોકોને આજે એથી પણ વધારે દૂર જોવાની જરૂર છે. તેઓને પોતાના દાળ રોટલાનો, તેમ જ પોતાનાં છોકરાંના દાળ રોટલાનો વિચાર કરવાનો છે." આવા વિચાર ઘણું કરી વસ્તીનો મોટો ભાગ ધરાવે છે.

લોકોમાં એવી પણ લાગણી છે કે, જે ગોરાઓ દેશને માટે લડ્યા છે અને જેઓએ પોતાની શ્રેષ્ટતા જાળવી રાખવાને માટે પોતાના લોહી અને પૈસો ખરચ્યા છે, તેઓ મોટી શહેનશાહતનું છેક પાયાથી ચણતર કરવામાં ગુંથાયા છે અને બનતાં સૂધી તેઓ એ મકાનમાં એકે ખરાબ ઈંટ વાપરવા માગતા નથી. જે હિંદીઓ આંહી આવી વસેલા છે, તેઓને હાંકી કાઢવાને તેઓ ખુશી નથી, પણ પોતે જે વાવેલું છે તેનું ફળ પૂર્વ દેશનાં છોકરાંઓ લઈ ન જાય એવી રીતે તેઓએ વર્તવું, એ ડહાપણ ભરેલું ગણાય. વસ્તીનો મોટો ભાગ આવા વિચારોથી દોરવાય છે.

રા. રા. ગાંધી તેનો જવાબ આપતાં એ વિચારોનું મધ્યમપણું પૂર્ણ રીતે સ્વીકારે છે. તે સાબીત કરી આપે છે કે, ત્યાં વસતા હિંદીઓ ગોરા સંસ્થાનવાસીઓની સાથે એ વિચારમાં એકમત થાય છે. એમાંથી એકનો એવો ઇરાદો નથી કે, પૂર્વ દેશના લોકોને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકી કાંઇપણ પૂછપરછ વગર ત્યાં આવવા દેવા. તે કહે છે કે, "પૂર્વ દેશના લોકો દક્ષિણ આફ્રિકા ભરી મૂકવા નવરા નથી બેઠા, અને ત્યાં વસતા હિંદીઓ પોતાના જાતભાઇઓની ત્યાં ભરતી કરવા ખુશી નથી." આ મુદ્દાની બાબતમાં બન્ને એકમત થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓ એક બીજી બાબત ઉપર પણ એકમત થાય છે. જે એશિયાવાસીઓને આ દેશમાં રહેવાનો હક છે, તેઓને સુખે રહેવા દેવા. કેટલાક ઝનુની અને બીન જોખમદાર ગોરા સંસ્થાનવાસીઓ બેશક એશિયાવાસીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા ખુશી છે, પણ તેની સંખ્યા ઘણી મોટી નથી. મોટે ભાગે લોકો કહે છે કે "આજ સુધીમાં જેઓનું આ દેશમાં હિત રહેલું છે, અને જેઓને આંહી રહેવાનો હક છે, તેઓને અમે હાંકી કાઢવા માગતા નથી; અમે ફક્ત નવા માણસોને આવતાં અટકાવવા માગીએ છીએ." આ બાબતમાં પણ બન્ને એકમત થાય છે.

ત્યારબાદ રા. રા. ગાંધી દલીલ કરે છે કે, જે એશિયાવાસીઓને આંહી રહેવાનો હક છે, તેઓ આંહી રહેવાના છે; અને નવા માણસોને આવતાં સખત રીતે અટકાયત કરવાની છે, તેથી ન્યાય અને રાજ્યકીય ડહાપણની ખાતર આ શહેરીઓને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર લાવવાને માટે સગવડ કરી આપવી જોઇએ કે જેથી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉપયોગી થઈ શકે. તે કહે છે કે "અમારા દેશના થોડા ઉત્તમ માણસોને અમારા શિક્ષણને માટે, અમારા મુલકના ઉંચામાં ઉંચા વિચારો આંહી લાવવાને માટે, અમને સલાહ આપવાને અને દોરવાને માટે, અને અમારી ધાર્મિક જરૂર પૂરી પાડવાને માટે આ દેશમાં આવવા છૂટ આપો, કે જેથી કરીને અમે કાફરોની હારમાં ન આવી પડીએ, અને દરેક રીતે આગળ વધીને શહેનશાહતમાં લાયક શહેરીઓ બની રહીએ. શહેર સુધરાઈ ખાતાના અમલદારોને અમારી સાથે રહીને કામ કરવા દ્યો, અને પછી અમારી પાસેથી યોગ્ય સફાઈ રાખવાની, વધારે સારાં ઘરમાં રહેવાની, અને ઉંચા ધોરણની જીંદગી ગુજારવાની માગણી કરવા દ્યો, કે જેથી હિન્દી અને ગોરાની હરીફાઈમાં અસમાનતા ન રહે. તમારા હિન્દી શહેરીઓ પારીઆ છે એવા વિચાર કરવાનું તમારા લોકોને ઉત્તેજન ન આપો. જો તમે તેવા વિચાર હિન્દી શહેરીઓ ઉપર ઠસાવશો, તો તેઓ પણ વગર છૂટકે તે વિચાર અંગીકાર કરી પારીઆની માફક રહેશે. હિન્દીઓ જમીનનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટુકડો ખરીદી રહેવાનું સારું ઘર બાંધી શકે, અને પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે એવા કાર્યની તેને પ્રેરણા કરો; જે મોટા સવાલો બધા લોકોના હિતના છે, તેનું નિરાકરણ કરવામાં તેઓને ભાગ લેવા દઈ, દેશના હિતના વિચાર કરવા ઉત્તેજન આપો; અને તેઓને મનુષ્ય અને શહેરીઓ તરીકે ગણો કે જેથી તેઓ તેવા થાય." એ ધોરણે રા. રા. ગાંધી નિષ્પક્ષપાત, ન્યાયી અને વિચારવંત સંસ્થાનવાસીઓને અરજ ગુજારે છે, અને આપણે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે, એવી જાતના માણસોના હાથમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું ભવિષ્ય સોંપાય. આ લોકો તેની દલીલનું વાજબીપણું સ્વીકારે છે, પણ હાલ તેવાની સંખ્યા ઘણી થોડી છે; અને હિન્દીઓને કાંઇપણ હક આપવા એ ઉચિત નથી, એવો પોકાર કરનારા તેઓને પોતાની સાથે ઘસડે છે, અથવા ચૂપ કરી દે છે.

આ સંસ્થાનમાં જે નાના મંડળમાં આપણે રહીએ છીએ તેના સંબંધનું જ, અને ફક્ત જે મુસ્કેલીઓ આપણી આંખ આગળ તરે છે તેનું જ, આપણે અવલોકન કરીએ છીએ. આપણે ખાલી ગામડીઆ જેવા છીએ. શહેનશાહતના મોટા લાભની, અને જે બાદશાહી સવાલોનું મધ્ય સ્થળ હિન્દુસ્થાન છે, તેવા સવાલોની આપણે થોડી જ ગણના કરીએ છીએ. આપણને ઘણા બહોળા અનુભવવાળા, અને દુરંદેશી એકાદ રાજ્યદ્વારી પુરુષની જરૂર છે, કે જે આપણને આપણી સરહદની બીજી બાજુએ જોવાનું મન કરાવે, કેવા પ્રકારના કાયદા બાંધવા તે શિખવે, અને આપમતલબી થતાં શરમમાં નાંખે. એટલું પણ બસ નથી. કોઈ પણ દેશનું બંધારણ અન્યાય ઉપર ટકી શકે નહીં. એ ધોરણ તદ્દન અયોગ્ય છે, અને તેથી આફત ઉત્પન્ન થાય છે. આજના સવાલોમાં પરસ્પર મત મતાન્તર ગમે તેવા હોય, તોપણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે "સત્યતાથી પ્રજાની ઉન્નતિ થાય છે."*

---

* सत्यात् नास्ति परो धमः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ વીશમું.

સત્યાગ્રહ.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનિષ્ટની સામે થવાના ઇલાજ તરીકે સત્યાગ્રહ બતાવ્યું છે. તેને "ધરણું બેસવું" એમ જૂના વખતમાં કહેવામાં આવતું હતું. કોઇ કોઈવાર આખી પ્રજા પોતાના રાજ્યકર્ત્તાની સામે આ રસ્તો લેતી હતી. પોરબંદરની તવારિખમાં એમ બનેલું છે. તેવા વખતમાં ધંધારોજગાર બંધ થઇ જતા, અને સત્યાગ્રહના બળ આગળ સત્તા લાચાર થઇ પડતી હતી.

"બિશપ" હેબરે ઘણા વરસ પહેલાં તેના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે. "ધરણું બેસવું અથવા શોક ધારણ કરવો, એનો અર્થ એ છે કે જે માણસના સામે તે અજમાવવામાં આવે છે, તે માણસની પાસે જે અરજ કરવામાં આવી હોય તે તે મંજુર કરે ત્યાં સૂધી ધરણું બેસનારે એક જ આસને, ખોરાક વગર, ખુલ્લી હવામાં બેસી રહેવું. અને હિન્દીઓ માને છે કે, આમ કરતાં જે મરણ પામે છે, તે સંતાપજનક ભૂત થઇને તેના અડગ વિરોધીની આસપાસ રહેઠાણ કરે છે, અને તેને નિરંતર પજવ્યા કરે છે."

એક વખતે કાશીમાં સત્યાગ્રહની લડાઈ ચાલી હતી, તે વિષે તે આ પ્રમાણે કહે છે:—"સત્યાગ્રહની લડાઇ ચલાવવાનો ઠરાવ થતાં 'લેડી ઓફ ધ લેક' ના લાલચોળ ક્રુસની પેઠે, તે ખબર આસપાસના મુલકમાં ફેલાઈ ગઇ. ત્રણ દહાડાની અંદર, અને એ યોજનાની રાજ્યસત્તાને જરાપણ જાણ થઈ તે પહેલાં, તે શહેરની આસપાસના ખુલ્લા મેદાન ઉપર ત્રણ લાખથી વધારે માણસો પોતાનાં ઘરબાર છોડી, દુકાનો બંધ કરી, અને ખેતીનું કામ બાજુપર રાખી એકઠાં થઇ ગયાં; અને ચુલો સળગાવાનું, ખોરાક પકાવવાનું, અને ઘણાં ખરાં ખાવાનું પણ છોડી દઈ, જાણે ઘેટાંનું ટોળું હોય તે પ્રમાણે, હાથ જોડી માથું નીચું નમાવી, બેસી ગયાં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓએ ઘણી ઝડપથી સત્યાગ્રહની લડત ચાલુ કરી. તેથી એમ જણાય છે કે તેઓ એ વિચારથી કેટલેક દરજ્જે વાકેફગાર હોવા જોઇએ. તે આગેવાન ઉપર પણ ઘણું કરીને તેની અસર અદૃશ્યપણે થયેલી હોવી જોઇએ. પોતાના મગજમાં આ તત્ત્વની શી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ, અને તે શી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું, તે વિષે રા. રા. ગાંધી જૂદાં જ કારણો બતાવે છે.

તેણે કહ્યું કે હું બાલ્યાવસ્થામાં એક ગુજરાતી કવિતાની કડીઓ શિખ્યો હતો, તે મને હમેશ યાદદાસ્તમાં આવ્યા કરે છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ—

અવગુણ ઉપર ગુણ કરો.

પાણી આપે ને પાય, ભલું ભોજન તો દીજે;
આવી નમાવે શીશ, દંડવત કોડે કીજે.
આપણ ઘાસે દામ, કામ મોહોરોનું કરીએ;
આપ ઉગારે પ્રાણ, તે તણા દુઃખમાં મરીએ.
ગુણ કેડે તો ગુણ દશ ગણો, મનવાચા કર્મે કહી;
અવગુણ કેડે જે ગુણ કરે, તે જગમાં જીત્યો સહી.

સામળભટ્ટ.

મારા બચપણથી મારા ઉપર તે કડીઓની ઘણી અસર થઇ હતી, અને તે પ્રમાણે વર્ત્તવાને હું પ્રયત્ન કરતો હતો. પાછળથી મેં "સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ" વાંચ્યું.

પણ મેં તેને પૂછ્યું કે "ભગવદ્‌ગીતા પહેલી કેમ નહીં?"

તે બોલ્યા કે "એમ નથી. હું સંસ્કૃતમાં ભગવદ્‌ગીતા ઠીક ઠીક જાણતો હતો ખરો, પણ મેં એ વિષય ઉપરનાં તેના શિક્ષણનો પાકો અભ્યાસ કર્યો ન હોતો. નવું 'ટેસ્ટેમેન્ટ'. (ખ્રિસ્તીઓનું ધર્મ પુસ્તક) વાંચતાં, સત્યાગ્રહ કેટલો વાજબી અને કિમતી છે, એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. જ્યારે મેં 'સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ'માં આ પ્રમાણે વાક્યો વાંચ્યાં— 'જે અનિષ્ટ છે તેના સામે ન થાઓ, પણ જો કોઇ તમને જમણા ગાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર લપડાક મારે, તો તમે તેની પાસે ડાબો ગાલ પણ ધરો,' 'તમારા દુશ્મનોના ઉપર પ્યાર કરો, અને જેઓ તમને દુઃખ દે તેઓને માટે તમે પ્રાર્થના કરો કે જેથી તમને તમારા સ્વર્ગના પિતા પુત્ર તુલ્ય ગણે'–ત્યારે મને ઘણો જ આનંદ થયો, અને નહીં ધારેલે ઠેકાણેથી મારા મનોવિકારને ટેકો મળ્યો. ભગવદ્ગીતાથી તે અસર વધારે ઉંડી થઇ અને ટોલ્સ્ટૉયના 'ધી કીંગ્ડમ ઓફ ગૉડ ઇઝ વિધિન યુ' "વાંચતાં તેણે કાયમનું સ્વરૂપ પકડ્યું."

ઉમરાવ ટોલ્સ્ટોયે તેના મન ઉપર ઘણી ઉંડી અસર કરી છે, તે શક વગરની વાત છે. ઘણી સાદી જીંદગી ગુજારનાર, નિડરપણે બોધ આપનાર, અને લડાઇ અને કર્ત્તવ્યના સંબંધમાં અમુક જાતનાં શિક્ષણ આપનાર રૂશિયાના તે બુઢ્ઢા સુધારકનું ચેલા તરીકે શુદ્ધ અંતઃકરણથી અનુકરણ કરનાર રા. રા. ગાંધી છે. મને એમ પણ લાગે છે કે, તે ઉમરાવે ચાલતા ખ્રિસ્તી પંથ વિષે જે વર્ણન કરેલું છે, તેનો તેના ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે, અને તે સંબંધમાં તેનો પોતાનો જે જાતિ અનુભવ થયો છે, તે એવો ખુશકારક નથી કે જેથી તે તે પ્રભાવની સામે થવાનું મન કરે. પણ કેટલીક બાબતો ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યકારભારના સંબંધમાં ટોલ્સ્ટોયે જે લખાણો કર્યાં છે, તેની સાથે તે એક મત થતાં નથી. તેના વિચાર બંધાવામાં રસ્કિન અને થોરો બન્ને કેટલેક દરજ્જે મદદગાર થયા છે. રસ્કિનનું બનાવેલું "ક્રાઉન ઓફ વાઇલ્ડ ઓલિવ" નામનું પુસ્તક તેને ઘણું પસંદ છે. છેવટમાં તેને તેમ જ તેના લોકોને ઈંગ્લાન્ડમાં કેળવણીના સંબંધમાં જે સત્યાગ્રહની લડાઈ ચાલતી હતી, તે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ તરીકે એ બધા કરતાં વધારે વિચક્ષણ બળ અને સમજ આપનારી નિવડી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના લેખકમાંથી જે કોઇ સત્યાગ્રહની નીતિ ઉપર સરસ નિબંધ લખી મોકલે, તેને "ઇંડીઅન ઓપિનીઅન" તરફથી એક ઇનામ આપવા થોડા વખત પહેલાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું, અને મને તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. હિન્દીઓએ જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિબંધો મોકલ્યા હતા તે જોતાં, મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ઇંગ્લાન્ડમાં કેળવણીના સંબંધમાં જે વાદવિવાદ ચાલતા હતા, તેથી તેઓ એટલા બધા વાકેફગાર હતા. તેઓ ડૉક્ટર ક્લિફર્ડના નામથી પણ મારા જેટલા જ જાણીતા હતા.

પણ રા. રા. ગાંધીના મગજ ઉપર ગુજરાતી કવિતાએ જે બીજ રોપ્યું હતું, તેનો ખ્યાલ કરતાં મને એમ લાગે છે કે, તેના વિચાર ખાલી અનિષ્ટના સામે થઇ બેસી રહેવું એવા નહોતા, પણ અનિષ્ટના બદલામાં ખરેખરું ભલું કરવું એવી જાતના હતા. તે કહે છે કે 'પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ' શબ્દ મને પસંદ નથી. હું જે કહેવા માગું છું, તે બધાનો એમાં સમાવેશ થતો નથી. તે શબ્દ અમુક રીતિ સૂચવે છે, પણ જે બંધારણનો તે એક ભાગ છે, એ વિષે તે કાંઈ ખ્યાલ આપતો નથી. ખરી ખુબી એ છે કે, અવગુણ ઉપર ગુણ કરવો, અને મારો હેતુ તે પ્રમાણે છે. છતાં હું તે શબ્દ વાપરું છું. તેનું કારણ એ છે કે તે સારી રીતે જાણીતો છે, ઘણી સહેલાઇથી સમજી શકાય છે. અને હાલ મારા ઘણા ખરા દેશીઓના મનમાં તેટલો જ ખ્યાલ ઉતારી શકાય એવું છે. મારા દિલમાં એમ આવે છે કે, તે ગુજરાતી કવિતામાં, અને 'સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ'માં જે વિચારોનો સમાવેશ થાય છે, તેથી મનુષ્યની જીંદગીમાં ઘણો મોટો ફેરફાર થવો જોઇએ."

મેં તેને પૂછ્યું કે "તમે તમારા લોકોમાં આ હિલચાલ કેવી રીતે શરુ કરી ?" તેણે જવાબ આપ્યો કે, મેં જ્યારે નાતાલની જાહેર જીંદગીમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો, ત્યારે મને લાગ્યું કે, અરજીઓ કરવાનું પરિણામ નિષ્ફળતામાં આવે તો આ ધોરણ અંગીકાર કરવું એ ઉત્તમ રસ્તો છે; પણ તે વખતની અમારી હિન્દી કોમની અવ્યવસ્થા જોતાં મને જણાયું કે, આ વખતે તે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. પણ આંહી જ્યારે એશિયાવાસીઓની નોંધ કરાવવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે જોહાનેસ્બર્ગની હિન્દી કોમમાં એટલો બધો કોલાહલ થઈ ગયો, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની સામે થવાના ઠરાવ ઉપર સામાન્ય રીતે તેઓમાં એટલી બધી એકત્રતા જોવામાં આવી, કે જેથી તેમ કરવાને માટે એ સમય ઉચિત લાગ્યો. તેઓ કાંઇક પગલાં ભરવા તૈયાર હતા. તે લોકો જબરદસ્તીનાં પગલાં ન લે, અને સત્યાગ્રહ અંગીકાર કરે એ સંસ્થાનને માટે ઉત્તમ હતું. વાજબી પણ તે જ હતું. તેઓને રાજ્યસમાજમાં મત આપવાનો હક નહોતો, તેઓની ફરીઆદની દાદ મેળવવાની કાંઈ આશા નહોતી, અને કોઇ પણ તેઓની ફરીઆદ સાંભળતું નહોતું. એ બાબતમાં ખ્રિસ્તી પંથો બેદરકાર હતા, તેથી મેં દુઃખ ભોગવવાનો રસ્તો સુચવ્યો અને કેટલોક વાદવિવાદ થયા પછી તે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો. સને ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં જાના એમ્પાયર થિએટરમાં હિંદીઓનો મોટો મેળાવડો થયો. તે વખતે અમારી ચાલુ સ્થિતિ આબેહુબ સન્મુખ કરવામાં આવી, અને ગાઢ લાગણીને લીધે પ્રેરણા થતાં અને અમારા એક આગેવાનની દરખાસ્ત ઉપરથી, અમે સત્યાગ્રહ અંગીકાર કરવાના વિધિપૂર્વક સોગન લીધા.”

ત્યારબાદ આ માર્ગ લેવાને માટે કેટલાક રાજ્યકીય માણસોએ તેઓના ઉપર ઘણા સખત હુમલા કર્યા છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેઓ એમ માને છે કે તેથી કાફરાઓના હાથમાં એક નવું હથીઆર મૂકાયું છે. રા. રા. ગાંધીએ તેનો ઘણીવાર જવાબ આપ્યો છે, ટુંકમાં તેની દલીલ નીચે પ્રમાણે છે:–

(૧) જો કાફરાઓ કોઇ પણ મુશીબતના વખતમાં અન્યાયની સામે થવાને જબરદસ્તીના રસ્તા લેવાને બદલે આ ધોરણ અંગીકાર કરે, તો આપણે તેઓના અંતઃકરણપૂર્વક આભારી થવું જોઇએ. એનો અર્થ એમ સમજવો કે, બંદુક અને ભાલા બાજુપર મૂકી તેઓ શાન્તિનો માર્ગ અખત્યાર કરે છે. જે લોકો દીર્ઘદષ્ટિવાળા છે, તેઓ માને છે કે કાફરાઓને લગતા સવાલો હવે પછી ઉભા થશે, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરા લોકોને સર્વોપરીપણું જાળવી રાખવાને માટે સખત લડત કરવી પડશે. જ્યારે અથડાઅથડીનો વખત આવશે, ત્યારે અસલના વખતમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાલા અને બંદુકથી જે પ્રમાણે ખુનરેજી થતી હતી, તેને બદલે કાફરાઓ સત્યાગ્રહની લડત અંગીકાર કરે તો સંસ્થાનને માટે ઘણું કલ્યાણકારી ગણાય.

(૨) જ્યારે હેતુ વિશુદ્ધ હોય, ત્યારે જ સત્યાગ્રહનું પરિણામ ફતેહમંદ નિવડી શકે. સત્યાગ્રહી બીજાને દુઃખ દેવાને બદલે પોતે જ તે વહોરી લે છે, પણ તે અંગીકાર કરનારમાં ઘણા ધાર્મિક બળની જરૂર છે, અને અન્યાયી કાર્યમાં કોઇ પણ કોમ તેને ફતેહમંદીથી વાપરી શકતી નથી. અન્યાય અને સત્યાગ્રહનો વ્યવહાર સાથે ચાલી શકે જ નહીં.

(૩) જ્યારે કાફર લોકો જંગલી લડાઇ કરવાનું મૂકી દઇ ઉંચા પ્રકારનો સુધારો પૂરતી રીતે અંગીકાર કરશે અને માંહોમાંહેની તકરારોનો નિવેડો લાવવાને માટે ખ્રિસ્તી ધોરણ વાપરશે, ત્યારે તેઓ રાજ્યકીય બાબાતોમાં મત આપવાનો હક મેળવવા લાયક થશે. સત્યાગ્રહની સાથે જે સવાલોનો સંબંધ છે, તેનું સંતોષકારક નિરાકરણ ત્યારે જ થશે. આવા સંયોગોને ફતેહમંદીથી જિતવાનો રસ્તો એ છે કે, કાફરાઓની સાથે ન્યાયપૂર્વક વર્ત્તવું, અને તેઓને તેમના હિતના સવાલોનું નિરાકરણ કરવાને સીધી અથવા આડકતરી રીતે ભાગ લેવા દેવો.

(૪) ખરું સત્યાગ્રહ કદી પણ જબરદસ્તીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતું નથી. જબરદસ્તીના રસ્તાથી અને અંધાધુની ઇચ્છનારના વિચારોથી તેને દૂર નાસવું પડે છે. સત્યાગ્રહ અને લડાઇની વૃત્તિ એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી છે. તેથી જે વિચારો હાલ હિંદી કોમમાં પસર્યા છે, તે જો કાફરાઓ સ્વીકારે, તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાતિ જાતિ વચ્ચે ખળભળાટ થવાનો ભય મટી જશે. જો તે પ્રમાણે થાય તો તેઓને ભય દેખાડવાને માટે લશ્કર રાખવાની કાંઈ જરુર નહીં રહે અને પરિણામે ભુતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળ વધારે કલ્યાણકારી નિવડશે.

જ્યારે જ્યારે તે સવાલ ઉપર વાદવિવાદ ચાલે છે, ત્યારે ત્યારે તે હિન્દી આગેવાન ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દલીલો રજુ કરે છે. તે કહે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે "સત્યાગ્રહ આ દુનીઆમાં કાયમપણે રહેશે, અને તેને માટે આપણે ઈશ્વરના આભારી છીએ. તે સલાહશાન્તિનો દૂત છે."

જેઓએ આ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો છે, તેઓ માને છે કે એ હિંદી સ્વમવશ પુરુષની પેઠે તેઓને પણ આ મુલકમાં એવો કલ્યાણકારી દિવસ ઉગતો હોય એમ ભાસે છે. શા માટે તલવારમાંથી હળનું ચવડું ન બનાવી નાંખવું, અને ભાલામાંથી કોઈતું ન બનાવી નાંખવું ? હિંદીઓની આ લાંબા વખતથી ચાલતી લડતને લીધે તેઓને જે દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં છે, તેનું પરિણામ પરમ સલાહ શાંતિમાં ન આવે એવું કોઈથી કહી શકાશે ?

હાલના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં જે અશાંતિ દેખાય છે, તેનો ખ્યાલ આવતાં મેં તેની પાસે માગણી કરી કે, તેણે તેના સ્વદેશના યુવકોને આ પુસ્તક દ્વારાએ એક સંદેશો મોકલવો જોઇએ. તેનો લેખિત જવાબ મારી પાસે પડેલો છે.

"જે માણસોના પ્રસંગમાં હું જાતે નથી આવ્યો, તેઓને મારે સંદેશો મોકલવો વાજબી કે નહીં, તે વિષે મારું મન અચોક્કસ છે, પણ તમે તેની માગણી કરો છો, તેથી હું તે મોકલવાનું મન કરું છું, તે સંબંધમાં મારા વિચાર આ પ્રમાણે છે."

ટ્રાન્સવાલની લડતમાં હિન્દુસ્થાનનું હિત નથી સમાયલું, એમ નહીં કહેવાય. અમે એવા પ્રકારના માણસો તૈયાર કરીએ છીએ, કે જે દુનીઆના કોઇ પણ ભાગમાં પોતાની ફરજ બજાવવામાં ચૂકશે નહીં. નીચેના ખ્યાલને આધારે અમે એ લડત ચલાવવાનું માથે લીધું છે.

(૧) સત્યાગ્રહની લડત હમેશ જબરદસ્તી કરતાં બેસુમાર ચડીઆતી છે.

(૨) ગોરા અને હિન્દીની વચ્ચે જૂદાઈ રહેવા એકે કુદરતી કારણ નથી.

(૩) હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્ત્તાના હેતુ ગમે તેવા હોય, પણ મુખ્ય ભાગે અંગ્રેજ પ્રજા હિન્દીઓને પૂરતો ઇન્સાફ મળે એવું જોવા ઇચ્છે છે. અંગ્રેજ અને હિન્દી પ્રજાની વચ્ચે જે સંબંધ ચાલ્યો આવે છે, તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તોડી નાંખવામાં જોખમ છે. હિન્દુસ્થાનમાં અને બીજી જગ્યાએ આપણે સ્વતંત્ર માણસો ગણાઈએ અને તેવા ગણાવાનો હક ધરાવીએ, તો અંગ્રેજ અને હિન્દી પ્રજાનો સંબંધ પરસ્પર હિતકારી થયા વગર રહે નહીં એટલું જ નહીં, પણ તે આખી દુનીઆને ધાર્મિક રીતે અને તેને લીધે વ્યાવહારિક અને રાજ્યકીય રીતે પણ બેસુમાર લાભકારી નિવડી શકે એવી મારી ગણત્રી છે. મારા મત પ્રમાણે તે બન્ને પ્રજા એક બીજાની ખોડ ખામી પૂરનાર છે."

"ઉપર જે ધોરણો બતાવ્યાં છે, તેને આધારે હું ટ્રાન્સવાલની સત્યાગ્રહની લડત વાજબી ગણું છું. તે ઈલાજ ધીમેથી અસર કરે, પણ મારા મત પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલમાં પડતાં દુઃખ મટાડવાને માટે જ નહિ, પણ હિન્દુસ્થાનમાં લોકોને જે રાજ્યકીય અને બીજી મુશીબતો ભોગવવી પડે છે, તે બધાને માટે સત્યાગ્રહ, એ અકસીર ઈલાજ છે."

પ્રકરણ એકવીસમું.

ધાર્મિક વિચારો.

રા. ગાંધી કેવા પ્રકારના ધાર્મિક વિચારો ધરાવે છે, અને અધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં તે કયા પદને યોગ્ય છે, એ વિષય ઉપર સ્વાભાવિક રીતે આંહી ઘણો વાદવિવાદ ચાલે છે. થોડા દહાડા પહેલાં કોઈએ મને એવું કહ્યું કે, તે બૌધ મતના છે. તે પહેલાં થોડે દહાડે એક છાપાવાળાએ લખ્યું હતું કે, તે "ખ્રિસ્તી મુસલમાન" છે. આ સંયોગ બહુ જ વિચિત્રતા ભરેલો લાગે છે. કેટલાક કલ્પના કરે છે કે, તે મૂર્ત્તિપૂજક હોવા જોઈએ અને તેવાઓને કોઈ કહે કે, તેની કચેરીમાં એક મંદિર છે, અને તેના પુસ્તકોમાંથી લટકતી ગણપતિની સુંઢ નજરે પડે છે, તો તેઓ એવી વાત પણ માને. કેટલાક તેને "થિયોસોફિસ્ટ" ગણે છે. કોઈ એક જ ધર્મના બંધારણમાં તેની બધી શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થઈ શકે કે નહીં, તે વિષે મને શક છે. તેના વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે એટલો બધો નિકટ સંબંધ રાખે છે, કે જેથી તે બધા હિન્દુ ધર્મના વિચાર નહીં કહી શકાય, છતાં તે એટલા બધા હિન્દુ ધર્મમય છે કે, જેથી તે ખ્રિસ્તી ધર્મના વિચાર છે, એમ પણ નહીં કહી શકાય, અને બધાય ધર્મ તરફ તેની મમતા એટલી બધી ગાઢ છે, અને દિલસોજી એટલી બધી સાર્વજનિક છે, કે જેથી એમ કહેવાને અડચણ નથી કે તે એટલે ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યા છે, કે જ્યાં મત મતાન્તર નિરર્થક ગણાય.

એક રાત્રિએ આસપાસ બધું શાંત થઈ ગયા પછી, અમે એ વિષય ઉપર લગભગ સવાર થતાં સૂધી ચર્ચા ચલાવી. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

તેની માન્યતા એવી છે કે, પ્રાચીન હિન્દુધર્મનો વિચાર કરતાં, અને તેનાં ધર્મશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરતાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તે એક વખત ઘણો પવિત્ર ધર્મ હતો, અને તે મૂર્તિપૂજક નહોતો. પણ સંસાર વિષયવાંછના* ઉત્પન્ન થતાં અને વૃદ્ધિ પામતાં હિન્દુસ્થાનની ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા ઘણી ભ્રષ્ટતા પામી છે, અને તેને લીધે તે દેશની પ્રજા પોતાનું સર્વોપરીપણું ગુમાવી બેઠી છે. વિશેષમાં તે કહે છે કે, ઈશ્વર જે સર્વવ્યાપક છે, તે લોકોને સત્ય માર્ગ ઉપર પાછા લાવવાને અને મોક્ષ માર્ગ બતાવવાને જૂદા જૂદા કાળમાં જૂદે જૂદે સ્વરૂપે મનુષ્યાવતાર ધારણ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે, અને અધર્મ પસરે છે, ત્યારે ત્યારે હું મનુષ્યાવતાર ધારણ કરું છું. સદ્ગુણનું રક્ષણ કરવાને માટે, દુષ્ટતાનો નાશ કરવાને માટે અને સદ્ધર્મની દ્દઢ સ્થાપના કરવાને માટે હું દરેક કાળમાં અવતાર ધારણ કરું છું. †

---

* Matrialism.

† यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् (७) परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे (८)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું કે " તમારા અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને કોઈ અગત્યનું પદ આપો છો કે નહીં?" તેણે કહ્યું કે "તે એના ભાગ છે, ઈસુ ખ્રિસ્ત એ પણ ઈશ્વરનું સત્ય નિર્મળપણે જાહેર કરનાર છે. મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "પણ હું માનું છું, તેટલે દરજ્જે તે અદ્વિતીય સત્ય જાહેર કરનાર તો નહીંજ." તેણે નિખાલસ દિલથી કહ્યું કે "તમે કહો છો, તેટલે દરજ્જે નહીં. હું તેને એકલાને જ તે ઉચ્ચ પદે મૂકી શકતો નથી. કારણકે હું માનું છું કે, ઈશ્વરે વારંવાર મનુષ્યાવતાર ધારણ કર્યો છે.

તેના માનવા પ્રમાણે ધર્મ એ વસ્તુતાએ અતિશય વ્યવહારોપયોગી છે, તેમાં બધાં કૃત્યનો સમાવેશ થાય છે. સત્યાગ્રહની લડત સામે વારંવાર દલીલ લાવવામાં આવે છે, કે તે "નીતિશાસ્ત્રના નિયમને આધારે ચલાવવામાં આવતી રાજ્યકીય લડત છે, પણ તેને ધર્મની સાથે કાંઇ નિસ્બત નથી." આ પ્રમાણે બોલવું, એ તેના મત પ્રમાણે શબ્દની વિરોધોક્તિ છે." જે રાજ્યનીતિ, આચરણ અને વ્યવહાર અંતર્જ્ઞાનવડે, ચલાવવામાં આવે છે, તેને ધર્મનાં અંગ ગણવાં જોઇએ.

સ્વાભાવિક રીતે "સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ" વાંચવાથી તેની કલ્પના શક્તિ ઘણી સતેજ થઇ છે, અને તેમાં, ભગવદ્ગીતામાં, અને "લાઇટ ઓફ એશિયા"માં જે આત્મપરિત્યાગનું ચિત્ર આપ્યું છે; તે તેના વિચારને પૂરેપૂરું રુચતું છે. તેના મત પ્રમાણે દેહનો ધર્મ એ છે કે, મનુષ્યે ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર સ્વરાજ્ય,* આત્મસંયમ, અને સ્વાધીનતા મેળવવી, અને તે સાધનોવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, કે જે બુધનો તેમ જ ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા જૉનનો આખરનો આશય છે, અને જે પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય ઈશ્વરની સાથે એકાકાર થઇ શકે છે.

મને નથી લાગતું કે, કોઇ પણ પંથ એટલો બધો વિશાળ હોય કે, જેમાં તેના તમામ વિચારોનો સમાવેશ થઇ શકે, અથવા કોઇ પણ પંથનું બંધારણ તેને એટલું બધું મનમાનતું થાય કે, જે તેને તેની જ

* Self Mastery.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મર્યાદાની અંદર રાખી શકે. યાહુદી, ખ્રિસ્તી, હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, બૌધ અને કોન્ફ્યુશીઅન, એ બધાય તેના અંતઃકરણમાં એક સરખા છે, અને તે એટલા માટે કે તે બધાય એકજ પિતાના છોરુ છે. આ વિચાર જોતાં મેં તેને પૂછ્યું કે "તમે થીઓસોફિસ્ટ છો?" તે ભાર મૂકીને બોલ્યા કે "નહીં, હું 'થીઓસોફિસ્ટ' નથી. 'થીઓસોફિસ્ટ'માં ઘણી બાબતો એવી છે કે, જેના તરફ મારું મન આકર્ષાય છે, પણ હું તેનાં બધાં ધોરણો અંગીકાર કરી શકતો નથી.

સત્યાગ્રહની લડતનું મુખ્ય ગૌરવ એ છે કે, તેને લીધે પરસ્પર વિશાળ દિલસોજી ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક પંથના હિન્દીઓ પરસ્પર આકર્ષાય છે. કયા પંથના લોકોએ લડતમાં વધારે ભાગ લીધો છે, એ મુકર્રર કરવું સહેલું નથી. શેઠ કાચલીઆ, શેઠ દાઉદ મહમદ અને શેઠ બાવાઝીર ઈસ્લામી મજહબના છે, પારસી રુસ્તમજી અને સોરાબજી જરથોસ્તી છે, અને રા. રા. ગવરીશંકર વ્યાસ અને થમ્બી નાઇડુ હિન્દુ આગેવાનો છે. એ બધાય તુરંગમાં જઇ આવ્યા છે, અને તે બધાએ અથાગ સેવા બજાવી છે. આ બધાય અને બીજા મદદગારો સામાન્ય દુઃખના કારણથી પરસ્પર ભાઇની માફક દિલસોજી ધરાવે છે, અને પરસ્પરના ધર્મના વિરોધ વિસરી જાય છે.

ગયા ઓગસ્ટ મહિનામાં એક કિસ્સો બન્યો હતો, તે ઉપર લખેલી હકીકતની સાબિતી આપે છે. જે વખતે તામિલ કોમના આગેવાન "પેલા જૂના જોગી" થમ્બી નાઇડુને એક પખવાડીઆની સખત મજુરી સાથની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી, અને તેને ત્રીજીવાર તુરંગમાં મોકલવામાં આવ્યો, તે વખતે રા. રા. ગાંધીએ સૂચના કરી કે, આપણે કેટલાક સાથે મળીને તેની બિમાર ઓરતને જોવા જઇએ. મેં તરત જ તેમ કરવા ખુશી બતાવી. આગળ જતાં રસ્તામાં અમને મોલ્વી, મસ્જીદના ઈમામ, અને એક યાહુદી ગ્રહસ્થ મળ્યા અને તેઓ પણ અમારી સાથે સાથે ચાલ્યા. બે મુસલમાન, એક હિન્દુ, એક યાહુદી, અને એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તી, એ પ્રમાણેનું આ વિચિત્ર મંડળ તે જુવાન ઓરતને ઘેર જઈ દિલાસો આપવાને નિકળ્યું. ત્યાં અમે તેને મોટા છોકરાની મદદથી ઉભેલી અને ચોધારાં આંસુ પાડતી જોઇ. તે વખતે તે સગર્ભાને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા હતા. અમે બધાએ સાથે મળી બંદગી કરી, અને મોલ્વી સાહેબે તેને ઉર્દુ ભાષામાં થોડા દિલાસારૂપી શબ્દો કહ્યા. બાકીના બીજા પણ દિલાસાનાં જે કાંઇ વચનો બોલી શકાય તે તેઓ બોલ્યા. જે ઇશ્વરી પ્રેમ, પંથ, જાત અથવા વર્ણભેદની ગણના કરતો નથી, તેવા પ્રેમનો આભાસ આપતા તેની હમણાની જીંદગીમાં બનેલા કેટલાક કિસ્સામાંનો આ એક હતો. રા. રા. ગાંધીના માનસિક હેતુનું આ એક પ્રત્યક્ષ દર્શન છે.

પ્રાણીમાત્રની જીંદગી તે પવિત્ર ગણે છે અને આરોગ્યતાના સંબંધમાં તે ચોક્કસ વિચારો ધરાવે છે. આથી કરીને તેના મત પ્રમાણે નિર્માંસાહારીપણું એ ધર્મનું એક અંગ છે. નાનપણમાં તે વિચાર તેના મનમાં તેની માતુશ્રીએ ઠસાવ્યો હતો ખરો, પણ ત્યારપછી તેના અંતઃકરણમાં દૃઢ ઠસેલું છે કે દરેક માણસે માંસાહારથી દૂર રહેવું જોઇએ, અને તે એ વિચારનો દરેકને ઉલટથી બોધ આપે છે. જ્યારે ટ્રાન્સવાલની તુરંગમાં અધિકારીઓએ ભરડેલા મકાઇ ચરબીમાં રાંધીને કેદીઓને આપવાની હઠ લીધી, ત્યારે તેના અનુયાયીઓએ તેનો સ્પર્શ પણ નહીં કરતાં ભૂખે મરવું પસંદ કર્યું હતું.

સાદી જીંદગી ગુજારવી, એ પણ તે ધર્મનું એક અંગ ગણે છે, અને કોઈ પણ જાતનો મોજશોખ કરવો એ ખોટું માને છે. તેનું શિક્ષણ એવું છે કે, મોજશોખ એ ચાલતા જમાનાની ઘણી ખરી માંદગી અને ઘણાં ખરાં પાપનું મૂળ છે. કષ્ટવાળી જીંદગી ભોગવવી, તેને સંપૂર્ણ રીતે દાબમાં રાખવી, અને થૉરો તથા ટૉલ્સ્ટૉયની પેઠે ફક્ત જરુરીઆતની ચીજો ઉપર ગુજારો કરવો, એ તેને તેના પોતાના સંબંધમાં બહુ જ આનંદદાયક છે; અને તેટલો જ આનંદ તેને બીજે કોઇ રસ્તે મળતો હોય તો તે બીજાઓને એ જ માર્ગ ઉપર દોરવી લાવતાં ઉત્પન્ન થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે તે જોહાનેસ્બર્ગમાં હોય છે, ત્યારે તે જે ઘરમાં વસે છે, ત્યાંથી હું આ લેખ લખું છું. હું જે સ્થળે બેઠો છું, ત્યાંથી જરા દૂર ખુલ્લી ઓશરી છે, અને ત્યાં તે જે બિછાના ઉપર સુવે છે તે વિંટાળેલું પડ્યું છે.* તે આંહી જે નિરભિમાની અને ઉદ્યોગી જીંદગી ગુજારે છે, તેવી સખત જીંદગી ભાગ્યે જ કોઇ ગુજારી શકે. તેની જીંદગીનો ખ્યાલ કરતાં કિપ્લિંગે "પૂરણદાસ" વિષે જે લખ્યું છે તે મને યાદ દાસ્તમાં આવે છે. કિપ્લિંગ લખે છે કે, "તેણે તેની દોલત અને સત્તાનો ખરો ક્યાસ કરી, તેને યોગ્ય કાર્યમાં વાપરી હતી. જ્યારે તેને કોઈ માન આપતું, ત્યારે તે એને માથે ચડાવી લેતા. તેણે નજદીકના તેમ જ દૂરના દેશાવરો ફરી મનુષ્ય અને શહેરો જોયાં હતાં અને તે બધે સ્થળે લોકોએ તેને ઉભા થઈ સન્માન આપ્યું હતું. પણ જેવી રીતે માણસ ઘરમાં પેસતાં પોતાનો ડગલો કાઢી નાંખે છે, તેવી રીતે તે પણ એ બધું તરત જ બાજુપર મૂકી દેતા." આપણા મિત્રનું આ આબેહુબ ચિત્ર છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે પોતાની ફરજ સમજીને કરે છે, તેનું જે કાંઈ પરિણામ નિપજે છે તે શાન્તિથી અંગીકાર કરે છે. જો તેને માન આપવામાં આવે છે તો તે એ માન નિરભિમાનપણે સ્વીકારે છે, અને પોતાની ફરજ બજાવવામાં તે આડે આવે, તો જેવી રીતે કોઇને ડગલો પહેરી રાખવાની જરૂર ન હોય ત્યારે તે તેને ઉતારી નાંખે છે, તેમ તે પણ તે માનને જતું કરે છે. જો તે પૂરણ ભગતની જગ્યાએ હોય તો જેમ તે ભગત કરતા તેમ એ પણ સહેલાઇથી કરે, અને તેની પેઠે બગલમાં ઘોડી રાખી, હાથમાં પાતરાં લઇ, ખભે મૃગચર્મ નાંખી, અને પૂર્ણ

* ઓશરીમાં અથવા ભોંયપર સુવું, એ હિન્દુસ્થાનના લોકોને ભાગ્યે જ નવાઈ જેવું લાગશે. પણ જોહાનેસ્બર્ગમાં શિયાળાની ઋતુમાં એટલી બધી સખત ઠંડી પડે છે અને કેટલાક દહાડા સુધી એટલો બધો બરફ પડ્યા કરે છે કે જેથી જવલે જ કોઈ માણસ ખુલ્લી ઓશરીમાં સુવાનું મન કરી શકે. પણ ભાઈ મોહનદાસ ઠંડી કે બરફની દરકાર રાખ્યા વગર કેટલાંક વરસથી હમેશ ખુલ્લી ઓશરીમાં સુવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતોષી અને હસતે ચહેરે, બીજો કોઇ ભાગ્યે જ સાંભળી શકે એવું ફરજ બજાવવાનું આમંત્રણ થતાં એ બજાવવાને માટે તેને હાજર થયેલા જોઇ, હવેના વખતમાં કોઇને પણ તાજુબી થશે નહીં.

"ફક્ત તે માણસ ડાહ્યો છે કે,
જે પોતાના ઉપર કાબુ રાખી શકે છે."

ખ્રિસ્તી શબ્દનો વ્યવહારિક રીતે જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે ધારણે જોતાં રા. રા. ગાંધી ખ્રિસ્તી ન કહેવાય. તે પ્રમાણે બન્યું તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારનો દોષ ગણી શકાય. આ સંસ્થાનના ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારા ઇસુ ખ્રિસ્તને જે રૂપમાં આગળ ધરે છે, તે રૂપ જોયા પછી ઇસુ ખ્રિસ્તની ખરી ખુબી જાણવાને માટે ભાગ્યે જ કોઇ હિન્દી લલચાય. હિન્દુસ્થાન અને ચીનના હજારો માણસો આ દેશમાં ઘણાં વરસથી આવી વસેલા છે, પણ જોહાનેસ્બર્ગના ખ્રિસ્તી પંથે તેઓના હિતને અર્થે હજુ સૂધી કાંઇ પણ પગલાં ભર્યાં છે? ખરું જોતાં કાંઈજ નહીં. તેઓના પણ આત્માને માટે ઈસુ ખ્રિસ્તે પોતાનો દેહ આપ્યો હતો, એવું માનવાને માટે તેઓને કાંઈ ઉત્તેજન મળ્યું છે? કાંઈજ નહીં. કોઈ કોઈ સ્થળે કોઈ કોઇ માણસોએ તેવા પ્રયત્ન કર્યા છે, અને થોડા હિન્દીઓ બંદગી કરવા ખ્રિસ્તી દેવળોમાં જતા થયા છે; પણ મોટા ભાગના હિન્દીઓનું કોઈ નામ પણ નથી લેતું, અને ખ્રિસ્તી પંથમાં પણ પ્રેમાળ હૃદયનાં માણસો છે, એવું બતાવવાને જે કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને દુઃખી થતા લોકોના પક્ષમાં બે શબ્દ બોલવાની હિમ્મત ધરી છે, તેઓની એ લોકોએ દરેક પ્રકારે નિન્દા કરી છે, અને તેઓને હિન્દીઓની પેઠે દુઃખ દીધું છે. આપણો ગુણમય ધર્મ અને દ્વાર પાસે આવેલા હિન્દીઓ તરફ આપણી વર્ત્તણુક વચ્ચે જે વિરોધ જોવામાં આવે છે, તેથી તે વિચારવંત પુરુષ પાછા હઠે છે.

મને એમ પણ લાગે છે કે, આપણે આ સત્યાગ્રહની લડતનું રહસ્ય સમજી શકયા નથી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મના માણસોએ તેઓના તરફ જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીપરવાઇ બતાવી છે, તેથી તેઓને ઘણું લાગી આવ્યું છે. ખરું જોતાં તે વેપાર અર્થેની લડત નથી, તેમ જ તે રાજ્યકીય હિલચાલ નથી. એ બન્ને તે લડતના પ્રસંગવશાત્ કિસ્સા છે. એ લડતનો અર્થ એ છે કે, એશિયાવાસીઓમાં ખરા પુરુષત્ત્વની જાગ્રતિ થઈ છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે તેઓ આપણા જનસમાજમાં ગુલામની માફક અધમ સ્થિતિમાં રહેવા ઇચ્છતા નથી. દુઃખ ભોગવતાં ભોગવતાં તેઓ એવી દલીલ કર્યે જાય છે કે, ખ્રિસ્તી લોકોએ તેઓના પ્રત્યે ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુસરીને વર્ત્તવું જોઇએ. રાજ્ય સત્તા તેમ જ ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાઓ આ વિચક્ષણ દર્શન સમજી શકયા નથી.

ઈસુ ખ્રિસ્તના વિચક્ષણ અનુભવિક જ્ઞાનવડે જે ખ્રિસ્તી પંથ શોભે છે, જેને લીધે કલ્યાણકારી પુરુષો વધારે કલ્યાણકારી બને છે, અને દઢ મનનાં માણસો વધારે સુદઢ થાય છે, તેટલા જ્ઞાન સ્થાન સૂધી તે શોધક હજુ સૂધી નથી પહોંચ્યા એવું મારું ધારવું છે, છતાં તે દૈવી પુરુષ (ઈસુ ખ્રિસ્ત) ના નીચેના શબ્દો આ પ્રસંગે મારે ભૂલી જવા નહીં જોઇએ. "મને ઇશ્વિર તરીકે ગણનાર બધાય સ્વર્ગમાં નહીં જાય, પણ જેઓ સ્વર્ગમાં બિરાજતા મારા પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તશે, તેઓ જ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકશે."

પુનર્લેખ.

તારીખ ૧૬ મી ઑકટોબર ૧૯૦૮.

ગઇકાલે રા. રા. ગાંધીને ચાલુ વરસમાં બીજીવાર બે મહિનાની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. તેની સાથે સખત મજુરીની પણ ફરમાશ થઇ હતી. તેનો ગુન્હો એ હતો કે, નાતાલથી પાછા આવતાં તે તેનું "સર્ટિફિકેટ" બતાવી શક્યા નહીં. દરેક માણસ જાણતો હતો કે, તેને એ "સર્ટિફિકેટ" મળ્યું હતું, પણ જ્યારે સરકારે સમાધાનીની શરતો પ્રમાણે વર્ત્તવા ના પાડી, ત્યારે બીજા લોકોની સાથે તેણે પણ તે બાળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાંખ્યું હતું. તેની ઓળખાણને માટે તેની પાસેથી અંગુઠાની નિશાનીઓ માંગવામાં આવી, પણ તેણે તે આપવા ના પાડી. આ બાહ્યોપચારની કાંઇ જ જરૂર ન હોતી, પણ તેમ કરાવવાથી તે ચાલુ કાયદો અંગીકાર કરતા હતા, એમ અર્થ લઇ શકાતો હતો.

આ બધી મુશીબતના વખતમાં તેણે કહેવા પ્રમાણે કર્યું છે, અને પોતાના ગરીબમાં ગરીબ દેશીઓને પડખે રહી તેઓના દુઃખમાં ભાગ લીધો છે. ખરું જોતાં બધા એશિયાવાસીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું છે. થોડાં અઠવાડીઆં પહેલાં ફેરીઆઓને પરવાના વગર ફેરી કરવાને માટે પકડવામાં આવ્યા, ત્યારે કોમના ઘણા કેળવાએલા અને શ્રીમંત લોકો ફેરીઆનો ધંધો કરવા મંડી ગયા. મસ્જીદના ઇમામ સાહેબ, "બ્રિટિશ ઇન્ડીઅન એસોસીએશન"ના પ્રમુખ, "ચાઇનીઝ એસોસીએશન"ના પ્રમુખ, અને તેવા બીજા ગ્રહસ્થોએ ફળફુલ અને શાકભાજીની ટોપલીઓ, અને કાપડની ગાંસડીઓ ઉપાડી શેરીઓમાં ફરવાનું શરુ કર્યું અને તેમની પાસેથી તે ખરીદ કરવા પોલિસના અમલદારો અને ફોજદારી ન્યાયાધીશોનું તેઓ ધ્યાન ખેંચતા. જે બધાએ સાથે દુઃખ વહોરી લીધું હતું, તેના મન ઉપર આવા ભાઇચારાથી ઘણી સારી અસર થઈ હતી. વોક્સ્રસ્ટથી હમણાં જ એક ખાનગી તાર મળ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે, "રા. રા. ગાંધીને કેદીઓનો ચાલુ પહેરવેશ પહેરાવી, વોકસ્રસ્ટની પ્રદર્શનવાળી જમીન ઉપર કામે ગોઠવ્યા છે."

ફોજદારી ન્યાયાધીશ તેને સજા ફરમાવતી વખતે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા, એમ છાપા ઉપરથી જણાય છેઃ—"રા. રા. ગાંધી આ અદાલતના તેમ જ સદર અદાલતના એક અમલદાર છે; તેને આવી સ્થિતિમાં જોતાં મને ઘણી દિલગીરી થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે તે મારા વિચારને મળતા નહીં થાય. કારણ કે એ સંબંધમાં તેની માન્યતા એવી છે કે, તે એ દુઃખ પોતાના દેશના લાભને માટે ઉઠાવે છે. પણ મને તો તે વિષે તદન ઉલટો જ ખ્યાલ આવવો જોઇએ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે કેદી પોતે એ સંબંધમાં જે વિચાર ધરાવતા હતા, તે તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યા હતા. ન્યાયાધીશના સામું જોઇ તે બોલ્યા, કે "મેં મારી નોંધનું 'સર્ટિફીકેટ' રજુ કરવા અને મારા અંગુઠા અને આંગળીઓની નિશાની આપવા ના પાડી, તે બાબતમાં મને લાગે છે કે, આ અદાલતના તેમ જ સદર અદાલતના અમલદાર તરીકે મારે ખુલાસો કરવો જોઇએ. સરકાર અને હિન્દી અંગ્રેજી રૈયત-જેનો 'બ્રિટીશ ઇન્ડીઅન એસોસીએશન'ના મંત્રી તરીકે હું પ્રતિનિધિ છું-વચ્ચે સને ૧૯૦૭ ના નંબર બેના એશિયાઈ કાયદાની બાબતમાં મતફેર ચાલ્યા કરે છે, અને મેં પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી મારી પોતાની જવાબદારી ઉપર સલાહ આપી છે કે, તેઓએ તે કાયદાના મુખ્ય બંધનને તાબે નહીં થવું. છતાં કાયદાને માન આપનાર પ્રજા તરીકે તેમાં ઠરાવેલી શિક્ષાને તાબે થવું. બીજા એશિયાવાસીઓની પેઠે હું માનું છું-પછી તે વાજબી હોય કે નહીં-કે તેમાંની ઘણી બાબતોની સાથે એક વાત એવી છે કે, જે ખસુસ કરીને અમારા અંતઃકરણને દુભાવે છે; અને મને એમ લાગ્યું હતું અને હજુ પણ લાગે છે, કે એ કાયદો અમને પસંદ નથી, એવું બતાવવાનો એક જ રસ્તો છે, અને તે એ કે અમારે તેમાં ફરમાવેલી શિક્ષા ભોગવવી. હું કબુલ કરું છું કે, તે ધોરણની રુયે, અને હિન્દીઓને થતી અડચણમાંથી મુકત કરવાને સરકારે જે વચન આપ્યું હતું, તે તેઓના મત પ્રમાણે તેણે પાળ્યું નથી. તેથી મારા પહેલાં જેઓને શિક્ષા થઇ છે, તેઓને મેં સલાહ આપી છે કે તેઓએ તે કાયદાને તેમ જ સને ૧૯૦૮ ના ૩૬ મા કાયદાને તાબે થવાની ના પાડવી. હવે મને આ અદાલત જે શિક્ષા ફરમાવે, તે ભોગવવા હું તૈયાર છું."

તે પહેલાં, થોડીવારે તેણે મને એક કાગળના કકડા ઉપર લખી મોકલ્યું હતું, કે "હું બિલકુલ આનંદમય છું; કારણ કે મારો સંપૂર્ણ ભરોસો ઇશ્વર ઉપર છે."

ટ્રાન્સવાલની જૂદી જૂદી તુરંગોમાં જે બસો ને પચાશ હિન્દીઓ હતા, તેની સાથે રા. રા. ગાંધીને પણ ફરીવાર શિક્ષા કરી ત્યાં મોકલ્યા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા તે વખતે લખેલી તેની મારા ઉપરની ચિઠ્ઠીના શબ્દોમાં કહેતાં તેને 'રાજા એડવર્ડના મહેલમાં મેમાનગીરી લેવાને' મોકલ્યા. આનંદમય? ખરેખર તેમ જ છે; તેના પોતાના શબ્દોમાં કહેતાં તે "ટ્રાન્સવાલમાં સહુથી સુખી માણસ" છે.

"જે માણસનું મન દુઃખથી ઉદ્વેગ પામતું નથી, જેને સુખની જરાયે ઇચ્છા થતી નથી, અને જે રાગ, ભય અને ક્રોધ રહિત છે, તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે."*

તારીખ ૨૭ મી ઑક્ટોબર.

રવિવારે રા. રા. ગાંધીને વોકસ્રસ્ટની તુરંગમાંથી બદલીને જોહાનેસ્બર્ગના કિલ્લામાં લાવ્યા.

હિન્દીઓ બાતમી લાવવાના કામમાં ઘણા હુશિયાર અને સાવધ થઇ ગયા હતા, અને આ ફેરબદલીના ખબર મળતાં તેના આવવાના રસ્તા ઉપરના દરેક "સ્ટેશને" તેઓએ પોતાનાં માણસો ગોઠવી દીધાં. પટાપટાવાળા કેદીના વેશમાં તે જોહાનેસ્બર્ગ પહોંચ્યા કે તરત જ તેને ધોળે દહાડે બીજા અપરાધીઓની માફક તેનો સામાન તેની પાસે ઉંચકાવી, ચોકી પહેરાની સાથે શેરીઓમાં થઇને કુચ કરાવી લઇ ગયા.

આવા પરિણામનું ખરું કારણ કેદખાનાના ધારા છે. તુરંગોના મુખ્ય અધિકારીઓ ગ્રહસ્થ જેવા અને વિનયી છે, અને એકાદ બાદ કરતાં બાકીના દરોગા ઘણા માયાળુ છે. પણ હિન્દીને કાફરાની અને સત્યાગ્રહીને અપરાધીની હારમાં મૂકવામાં આવે છે, અને તેમાં અપરાધી કાફરાને ઘણી અધમ સ્થિતિમાં રાખવા, એવો કાયદાનો ઉદ્દેશ છે; તેથી સ્ફાટિકને તોડવાનાં યંત્રો જંગલી અપરાધીને, અને સત્યાગ્રહી હિન્દીને ભેદ વગર એક જ ધોરણે કચડ્યા કરે છે. અમે સાંભળ્યું છે કે, રા. રા. ગાંધીને

---

* दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ श्रीमद्भगवद्गीता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે રાત્રે જે જે અનુભવ થયા હતા, તે ઘણાજ ત્રાસદાયક હતા. આમ થવામાં પણ તુરંગના સખત ધારાનો દોષ હતો. તેને અપરાધી કાફરા કેદીની હારમાં ગણી, કલ્પનામાં પણ ઘણી મુશ્કેલીથી ઉતરી શકે, એટલા બધા અધમ અને નહીં લખી શકાય એવાં દુરાચરણોની આદતવાળા કાફરા અને ચીના ગુન્હેગારોની સાથે એક જ કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. તેની આસપાસ બીજાઓ ઉપર જે જાતના હુમલા થતા હતા, તેવો હુમલો તેના પોતાના ઉપર વખતે થાય તો તે અટકાવવાને માટે, આ ઉંચા સંસ્કાર પામેલા ગ્રહસ્થને આખી રાતનો ઉજાગરો કરવો પડ્યો હતો. એ રાત્રિ કદીપણ ભૂલી શકાય એવી નથી.

તારીખ ૨૮ મી ઑક્ટોબર.

અમે તેને ફરીવાર મળ્યા. સરકારે રા. રા. ગાંધીને કોઈ મુકરદમામાં સાક્ષી આપવા ગઈ કાલે અને આજે અદાલતમાં બોલાવ્યા હતા. અમે તેને મળ્યા અને તેની સાથે વાતચિત કરી. શરીરે તે દુબળા થઈ ગયા હતા, અને તેના વાળ વગર ઓળેલા હતા. ખરાબ ખોરાક અને તુરંગની જીંદગીથી તેનું શરીર ઘણું નખાઈ ગયું હતું, પણ તેનો આત્મા શાંત અને શુદ્ધ હતો. તેણે તેની હમેશની બોલવાની રીત મુજબ તીવ્રતાથી કહ્યું કે "બધું ઠીક છે."

તે કિલ્લામાં પાછા જતા હતા. તે વખતે બે બાળકો તેની સાથે થયાં. તે બન્ને તેની સાથે ઘણાંજ હળી ગયેલાં હતાં, અને તેને મિત્ર ગણતાં હતાં. તેનું ધ્યાન ખેંચવાની અને તેને ખુશકારક બેએક શબ્દ કહેવાની ઉમેદમાં તે ધુળીઆ રસ્તા ઉપર લાંબે સુધી તેને કેડે કેડે ચાલ્યાં ગયાં, પણ તેઓ નિષ્ફળ થયાં. તેનું ચિત્ત જેરુસલમ પહોંચવાના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયું હતું, અને તે શિવાય તે કાંઈજ જોતા નહોતા.

એ લાંબી મજલ દરમીઆન તેના મનમાં કેવા વિચાર આવતા હતા, તે જાણવાની મને ઇચ્છા થાય છે. મારી કલ્પના એવી છે કે, જે રીબાવવાના જેરુસલમમાં તેને લઈ જતા હતા, તે વિષે તો તેને વિચાર નહીં આવતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય. તેના કરતાં વધારે ભયંકર દેખાવનો મને ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી. હું જે જેરૂસલમ વિષે કહું છું તે તો પેલો કિલ્લો છે, કે જ્યાંની કોટડીઓમાં કમકમાટ ઉપજાવે એવા સમાગમમાં રહેવું પડે છે, જ્યાં કેદીઓની લાંબી લાંબી હારો જોવામાં આવે છે, જ્યાં હાથમાં ખુલ્લાં ભાલાં લઇને રોફથી ફરતા સફેદ કપડાંવાળા ઘાતકી કાફર દરોગાઓ નજરે પડે છે, જ્યાં હઠીલા લોકોને માટે કોરડો હમેશ તૈયાર હોય છે, અને દરેકને અપરાધીની છાપ આપવામાં આવે છે. તે એવું શહેર છે કે, જેની ખાનગી બાબતો ઉઘાડી શકાય નહીં; અને તેની કોટડીઓમાં જે છોકરાંઓ જઈ આવે છે, તે હમેશને માટે પાપી બને છે, અને જે અપરાધીઓ જઈ આવે છે, તે પહેલાંના કરતાં વધારે ગાઢ અપરાધી બને છે.

નહીં તે તો જરૂર નહીં. જે જેરુસલમની સામે તે એકી નજરે જૂએ છે તે બીજું જ છે. તે જે જૂએ છે તે એક એવું શહેર છે કે જેના તરફ દરેક ઈશ્વરપ્રેરિત પુરુષ નજર કરે છે, અને જે બાંધવાને માટે "એ ધડક થઇ રીબાવાનું પસંદ કરે છે." તે એક એવું પવિત્ર શહેર બંધાતું જૂએ છે, કે જે જાણે સ્વર્ગમાંથી ઈશ્વરે મોકલ્યું ન હોય, પણ જેને ચાલુ જમાનામાં મલીનતામાં રહેનાર કોઇ પણ દેશના દુનીઆદારી માણસો ઓળખી અથવા જોઇ શકતા નથી. તે નવું જેરુસલમ એવું છે કે, જેનાં સુંદર દ્વાર બધી પ્રજાને માટે હમેશ ખુલ્લાં રહે, અને જ્યાં એવો વર્ણ ભેદ ન હોય કે જે હિન્દીઓને ટકોર કરે, અને એવો જાતિભેદ ન હોય કે જે ચીનાઓને ઉત્સાહભંગ કરે, અને જેની દિવાલો બાંધવામાં એશિયાવાસીઓ પણ એવા કિમતી પથ્થરો વાપરે કે, જે હવે પછીના જમાનામાં આપણને તેની કાન્તિથી ચકિત કરી નાંખે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar